

Чернігівська обласна універсальна
наукова бібліотека
імені Софії та Олександра Русових

До 150-річчя з часу заснування

**Засновники
Чернігівської
громадської
бібліотеки**

**Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека
імені Софії та Олександра Русових**

До 150-річчя з часу заснування

Засновники Чернігівської громадської бібліотеки

Біобібліографічний покажчик

**Чернігів
2025**

УДК 016:929]:027.53(477.51–25)(091)

З–36

З-36 **Засновники** Чернігівської громадської бібліотеки : біобібліогр. покажч. / Черніг. обл. універс. наук. б-ка імені Софії та Олександра Русових ; [упоряд.: О. І. Іваненко, О. М. Плаунова ; наук. ред. В. М. Примаєв ; літ. ред. С. В. Сусленко ; відп. за вип. Ю. О. Соболев]. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2025. – 291 с. : фот.

Покажчик буде корисним науковцям, музейним працівникам, студентам, педагогам, журналістам, краєзнавцям, фахівцям бібліотечної справи, працівникам органів управління в галузі культури, а також усім, хто цікавиться історією рідного краю. Видання має особливу цінність, адже до заснування Чернігівської громадської бібліотеки були причетні видатні особистості, які залишили вагомий слід в історії Чернігівщини та України.

УДК 016:929]:027.53(477.51–25)(091)

© Чернігівська ОУНБ
імені Софії та Олександра Русових

Від громадської до обласної універсальної наукової бібліотеки

Історія Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових завжди була величною, динамічною, непростою, проте бібліотека незмінно залишалася загальнодоступним, суспільно значущим мистецьким та інтелектуальним центром книжкової культури, читання та бібліотечної справи Чернігівщини.

Чернігівську громадську бібліотеку було засновано демократично налаштованою інтелігенцією у березні 1877 року. Це стало можливим завдяки Статуту, затвердженому міністром внутрішніх справ на клопотання чернігівського губернатора Михайла Дарагана. Членами-засновниками бібліотеки вважалися ті, хто надав кошти на створення бібліотеки.

Заснування книгозбірні стало надважливою подією для Чернігова та Чернігівщини, адже в подальшому бібліотека стала скарбницею книжкових та духовних багатств краю, мистецьким та культурним осередком, майбутнім фундаментом для формування бібліотечної галузі регіону.

Серед 50 засновників були видатні громадські та культурні діячі, педагоги, лікарі, художники, економісти, письменники, імена яких назавжди закарбувалися в історії України та світу.

Варто зауважити про неоціненний внесок всіх, хто долучився до створення та розвитку бібліотеки. Це і Софія Русова – видатний український педагог, громадська та освітня діячка, письменниця, історик, етнограф, літературний критик, член Української Центральної Ради, голова Всеукраїнської учительської спілки та одна з організаторок жіночого руху. Хоч її творча спадщина та роль в українській педагогіці й культурі не висвітлювались та не вивчались тривалий час через тавро української буржуазної націоналістки та емігрантки,

---

але її роль у формуванні української освіти та культури залишається дуже впливовою та важливою.

Олександр Русов – земський статистик, етнограф та фольклорист. Займався підготовкою до друку першого повного, нецензурованого видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, є автором численних наукових праць та статей. Це далеко не весь перелік діяльності Олександра Русова, який залишив помітний слід у громадському, науковому, освітньому та культурному житті Києва, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини та Полтавщини.

Олександр Тищинський – земський діяч, журналіст, член української громади в Чернігові. Був першим біографом Леоніда Глібова та працював в періодичних виданнях «Основа», «Чернігівський листок», «Зоря» та «Дзвінок». Саме Тищинський у 1872 році зібрав велику кількість книг і відкрив читальню у власній квартирі. Фонд цієї особистої бібліотеки став основою майбутньої Чернігівської громадської бібліотеки.

До заснування бібліотеки долучився також Іван Рашевський – відомий український художник, скульптор, музикант, громадський діяч, губернський чиновник, колекціонер, директор Чернігівського музею українських старожитностей В. В. Тарновського. Не менш відомим серед засновників був Ісаак Маркельс – провізор, власник популярної аптеки у Чернігові, гласний Чернігівської міської думи, член міської управи та торгової депутації, відомий меценат.

Василь Варзар – економіст, засновник промислової («чернігівської») статистики, організатор статистичного відділення Чернігівської земської управи спільно з Олександром Русовим та Петром Червінським. Також працював у Чернігові мировим суддею та головою Чернігівської повітової земської управи.

Петро Червінський – відомий земський статистик і громадський діяч, автор багатьох наукових праць з питань

хліборобства на Чернігівщині. За його участі видано 15 томів «Материалов для оценки земельных угодий, собранных Черниговским статистическим отделением при губернской управе».

Історик, етнограф, фольклорист, бібліограф, активний діяч українського національно-культурного руху – Петро Єфименко. Один із перших в Україні просував ідею необхідності створення біографічного словника українських діячів, покажчика всіх книг і статей про Україну, написання історії української літератури, створення енциклопедії про Україну та наукових праць з історії української культури, літератури, науки.

Олександр Карпінський – лікар, громадський діяч, перший директор Чернігівського міського громадського банку, голова губернської земської управи протягом семи років, меценат, просвітитель, почесний громадянин Чернігова.

Ілля Шраг – відомий земський діяч, адвокат, публіцист, краєзнавець, громадсько-політичний діяч і активний член Наукового товариства ім. Шевченка, депутат 1-ї Державної думи, член Української Центральної Ради. Опікувався станом освіти в Україні та запровадженням української мови у школах Чернігівської губернії. За його ініціативою було організовано товариство «Просвіта» в Чернігові.

Це лише деякі серед 50 засновників, і беззаперечно всі з них достойні уваги та мають величезне значення як для історії України так і історії створення та розвитку бібліотеки.

У 2027 році відзначається значуща подія – виповнюється 150 років з часу заснування Чернігівської громадської бібліотеки. Фахівці Чернігівської ОУНБ імені Софії та Олександра Русових постійно активно досліджують історію книгозбірні, формують історичний кейс бібліотеки, фіксують події сьогодення. Саме виданню «Засновники Чернігівської громадської бібліотеки» передувало створення циклу радіопередач (проект «Засновники бібліотеки: 50 історій» спільно з Українським радіо «Чернігівська хвиля»), присвячених цим персоналіям

на основі історичних матеріалів та досліджень. Передачі на радіо викликали значний інтерес істориків, науковців, краєзнавців. А повне ґрунтовне науково-історичне біобліографічне видання, яке представляє бібліотека, розширить та доповнить межі досліджень про історію заснування бібліотеки.

Зібрані в цій книзі матеріали мають надзвичайно важливе значення та цінність як для бібліотеки так і для історії регіону та України. Саме тут вдалося об'єднати біографічні відомості про засновників Чернігівської громадської бібліотеки, джерела, де можна детально ознайомитися з інформацією про них, знайти перелік праць кожного із засновників та його внеску у формування та розвиток бібліотеки. Обсяг та повнота інформації про персоналії різняться через різний об'єм історичних джерел, їх відсутність або незначну кількість про деяких засновників, але укладачі намагалися подати та сформуванати максимально вичерпно інформацію про кожного.

Продовжуючи справу засновників бібліотеки, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових стала інтелектуально-інформаційним, ресурсним, науковим, культурно-освітнім, мистецьким та просвітницьким центром краю, осередком бібліотечної справи області. Вона є головною бібліотекою Чернігівщини і посідає одне з провідних місць серед обласних наукових книгозбірень України.

Юрій Соболев,
директор Чернігівської обласної універсальної
наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових

Від укладачів

Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових – одна з найстаріших бібліотек України. Її було засновано в 1877 році як громадську бібліотеку.

Біобібліографічний покажчик «Засновники Чернігівської громадської бібліотеки» присвячено висвітленню життєвого шляху та громадської діяльності цілої плеяди видатних діячів, які відіграли значну роль у соціально-економічному й культурному житті Чернігівщини протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та були причетні до заснування громадської бібліотеки.

Для зручності користувачів у межах кожного розділу матеріали розміщено в хронологічній послідовності, а в межах року – за алфавітом авторів та назв документів. Бібліографічні записи проанотовані, якщо в тому була потреба. Допоміжний апарат складається з Іменного покажчика.

Бібліографічний опис документів здійснено згідно з чинними стандартами: ДСТУ 7.1:2006. «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», ДСТУ 3582:2013. «Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила». Окремі бібліографічні описи складені за правописом, чинним на час публікації документів (до 1917 р.).

Бібліографічні описи в покажчику не дублюються, застосована система посилань.

До видання включено 768 описів документів.

Відбір матеріалу завершено у жовтні 2024 року.

Електронний варіант цього видання можна переглянути на сайті бібліотеки у розділі «Електронна бібліотека» за посиланням: <http://libkor.com.ua>.

Свої зауваження і побажання просимо надсилати на адресу:

14002 м. Чернігів, просп. Миру, 41,

Чернігівська ОУНБ імені Софії та Олександра Русових,
відділ наукової інформації та бібліографії

E-mail: bibliograf2016@gmail.com

З історії Чернігівської громадської бібліотеки

1877

1. **Отчеть** Правленія Черниговской общественной бібліотеки о состояніи матеріальныхъ средствъ бібліотеки къ 27 марта 1877 года // Черниговскія губернскія вѣдомости. – Особое прибавленіе. – 1877. – № 14 (3 апр.). С. 2–3.

1898

2. **Очеркъ** развитія Черниговской общественной бібліотеки за 20 лѣтъ ея существованія (1877–1896) и Отчеть Библиотеки за 1897 годъ / [И. Шрагъ, А. Русовъ] // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1898. – № 5. – Приложенія. – С. 1–116.

1904

3. **Черниговская** общественная бібліотека / [сост.]: А. Свѣчинъ, І. Дроздовъ, Г. Дорошенко, В. Коцюбинская, И. Ивановъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1904. – № 2. – С. 163–187.

З історії розвитку бібліотеки за період 1897–1902 рр.

1919

4. **Верзилов А.** К открытію общественной библиотеки в Чернигове / А. Верзилов // Просвещение. – 1919. – № 6 (июнь). – С. 19–20.

1998

5. **Сікорська І.** Роль меценатства та благодійності у становленні бібліотеки / Інна Сікорська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 119–122.

2002

6. **Духовна** скарбниця краю (1877–2002). Вип. 1. Від громадської – до універсальної наукової бібліотеки : іст. нарис / [Л. В. Студьонова] ; Черніг. держ. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2002. – 55 с.

2004

7. **Грищенко П. В.** Головна книгозбірня області: історія, розвиток, перспективи / П. В. Грищенко // Невичерпне джерело знань : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 125-річчю з часу заснування Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка / Черніг. держ. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [упоряд. Л. В. Феофілова]. – Чернігів, 2004. – С. 13–20.

2014

8. **Нікітін Ю.** Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. / Юрій Нікітін // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 25–32.

С. 27 : Про заснування Чернігівської громадської бібліотеки.

2015

9. **Морозова А.** З історії Чернігівської державної обласної універсальної бібліотеки ім. В. Г. Короленка / Анна Морозова // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 106–110.

2016

10. **Демченко Т.** Українська книга на полицях Чернігівської громадської бібліотеки (1877 – поч. XX ст.) / Тамара Демченко // Краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини : обл. наук.-практ. конф. до 25-ї річниці незалежності України, [м. Чернігів], 17–18 серп. 2016 р. : зб матеріалів. – Чернігів, 2016. – С. 30–35.

11. **Рахно О.** Чернігівське губернське земство і питання фінансування Чернігівської громадської бібліотеки / Олександр Рахно // Краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини : обл. наук.-практ. конф. до 25-ї річниці незалежності України, [м. Чернігів] 17–18 серп. 2016 р. : зб. матеріалів. – Чернігів, 2016. – С. 25–29.

2017

12. **Історія** Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка : хроніка подій / Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка ; [уклад.: П. В. Грищенко та ін.]. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2017. – 147 с.

13. **Чернігівська** обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка у документах та матеріалах. Вип. 1 (1877–1945) / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; [уклад.: І. М. Аліференко, Л. М. Дубовик, О. Б. Коваленко, О. Я. Рахно]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2017. – 267 с. : табл.

2018

14. **Котельницький Н. А.** Політика у галузі культури земських лібералів північного Лівобережжя (60–80 рр. XIX ст.) / Назар Анатолійович Котельницький // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2018. – № 3/4. – С. 100–107.

С. 102, 103 : Заснування Чернігівської громадської бібліотеки.

15. **Соколов В.** Передплатники публічних бібліотек в Україні у середині XIX – на початку XX ст. / Віктор Соколов // Бібліотечний вісник. – 2018. – № 6. – С. 15–25.

С. 19 : Згадується Чернігівська громадська бібліотека.

2020

16. **Котельницький Н.** Земська ліберальна фронда Північного Лівобережжя та Чернігівська громадська бібліотека (70–80-х рр. XIX ст.) / Назар Котельницький // Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини : зб. матеріалів II обл. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 9–10 жовт. 2019 р. – Чернігів, 2020. – С. 61–65.

***

Див. також № 411. – С. 44, 47 : Про заснування Чернігівської громадської бібліотеки.

**Біля
ВИТОКІВ
Чернігівської
громадської
бібліотеки**

Баран-Ходоровська Катерина Михайлівна

Катерина Баран-Ходоровська, долучившись до гурту засновників Чернігівської громадської бібліотеки, надала на її утримання 5 рублів. Досліджуючи адрес-календарі Чернігівської губернії, нам удалося встановити, що чоловік Катерини Михайлівни – Микола Іванович Баран-Ходоровський – працював від земства агентом зі страхування майна, був секретарем Конотопського повітового комітету, членом економічно-фінансової комісії, входив до складу деяких комісій як секретар та був членом комісії з народної освіти.

Згідно «Нарису історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» відомо, що в 1898 році Катерина Баран-Ходоровська з Чернігова виїхала. Інших відомостей не знайдено.

Література

Див. також № 13. – С. 8, 51 : Згадується К. Баран-Ходоровська.

Білий Яків Мойсейович (1847–1923)

Яків Білий – громадський діяч, лікар, який віддав чимало сил та енергії для організації земської медицини на теренах Чернігівської губернії.

Яків Мойсейович народився 1847 року в місті Крилове Херсонської губернії. З 1868 до 1873 року Яків Білий навчався на медичному факультеті Київського університету Святого Володимира.

У студентські роки брав участь у роботі гуртків, де проводилися читання з політичної економії, соціології, історії, де читали журнал «Отечественные записки», газету «Неделя». Через це на другому курсі він був заарештований за звинуваченням у читанні забороненої літератури.

Усе своє життя Яків Мойсейович присвятив невтомній праці, допомагаючи стражденним і шукаючи кращі форми організації земської медицини. Перший досвід роботи за фахом студент Яків Білий здобув у холерних лікарнях і був занесений до списку холерного комітету для відряджень в інші міста і села з метою надання там медичної допомоги. Коли в Чернігівській губернії в 1872 році почалась епідемія холери, Білий був призначений до Ніжинського повіту. Півтора місяця невтомної праці у боротьбі з холерою серед селян сіл Михайлівка, Вербове, Плоске, Мрин та інших дали свої результати – хвороба відступила, що дозволило Якову Мойсейовичу повернутися до Києва та продовжити навчання.

Після закінчення університету Яків Білий, який здобув освіту за державний кошт, мав відпрацювати шість років повітовим лікарем у м. Мезень Архангельської губернії. Проте Ніжинське повітове земство компенсувало кошти на стипендію Білого і призначило його земським лікарем у Ніжинському повіті. Майже два роки в селах Вертіївка, Дроздівка, Дрімайлівка та інших із самого ранку й до вечора Яків Мойсейович лікував селян, часто приймав їх удома. Неодноразово Яків Білий порушував питання про будівництво волосної лікарні, але підтримки серед місцевого населення не знайшов. Тож, розчарований і зневірений, він полишив службу та перевівся до Чернігівського повіту.

Незважаючи на тяжкі умови праці, передові земські лікарі прагнули допомогти хворим і будь-якої пори поспішали навіть у далекі села. Не випадково самовідданість цих людей та їхні універсальні знання, безстрашність у боротьбі із заразними хворобами викликали повагу й захоплення

передової громадськості Європи. Західноєвропейська модель організації медичної допомоги хворим того часу існувала у вигляді приватної послуги лікаря хворому – лікар «продавав» свої знання та вміння лікувати. Земська ж медицина була суто громадською справою. «Під служінням народу ми розуміли полегшення всіляких його потреб. Ми знали, що народ наш тільки-но вийшов з-під вікового кріпацького ярма, був неосвічений, темний і забитий. Тому ми вважали, що всі турботи інтелігенції повинні бути направлені на освічення народу, підняття його особистості, полегшення його матеріальних потреб, лікування фізичних недугів тощо», – пригадував земський лікар Яків Білий [17, с. 95].

У селі Козел (зараз селище Михайло-Коцюбинське) Яків Білий прагнув запровадити більш ефективну – так звану стаціонарну – систему організації лікарської допомоги населенню. Він зміг переконати селян у необхідності будівництва лікарні, знайшов ділянку під забудову. Яків Мойсейович неодноразово виступав на земських зібраннях з доповідями про необхідність створення нової системи медичного обслуговування, за якою лікар завідував дільничною лікарнею, вів амбулаторний прийом, а виїжджав у населені пункти тільки в екстрених випадках – до тяжкохворих, на епідемії і для щеплення. Відстань пропонував установити не більше 15–20 верст.

Ідеї Якова Білого підтримали Олександр Карпінський, Іван Рашевський, Микола Константинович та інші земські гласні. Більшістю голосів губерньська земська управа у листопаді 1878 року ухвалила рішення встановити дільничні лікарні за прикладом Козельської та збільшити асигнування на їх утримання до 400 рублів. Стаціонарна система організації лікарської допомоги, яку так відстоював Яків Мойсейович, почала запроваджуватися на Чернігівщині вже у січні 1879 року. Це була абсолютно нова у світовій практиці, оригінальна система медичного обслуговування, розроблена земствами та земськими лікарями на теренах Чернігівської губернії.

Долучився Яків Білий і до культурного розвитку краю. У березні 1877 року він став одним із засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши для неї 5 рублів. У Козельській школі він викладав учням анатомію.

Уже влітку 1877 року до губернатора Михайла Дарагана дійшли чутки про неблагонадійність Якова Білого. Про це останнього застеріг Олександр Карпінський. Щоб уникнути вислання з губернії, він порадив Якову Мойсейовичу переїхати до Борзнянського повіту, де на Івангородській дільниці з'явилася вакансія лікаря. Тож у серпні 1878 року Яків Білий полишив Чернігівський повіт.

У селі Шаповалівка на Борзнянщині Яків Мойсейович познайомився з родиною Русових, у Плисках – тісно потоваришував з Іваном Петрункевичем, швидко зблизився з місцевою молоддю, серед якої переважали вчителі і яка стала ядром гуртка Якова Білого. Учасники гуртка ознайомлювались із забороненою літературою, обговорювали прочитане, проводили пропаганду серед селян і робітників та розповсюджували нелегальну літературу. Така діяльність не залишилася непоміченою з боку влади. 9 червня 1879 року Яків Мойсейович був заарештований і висланий за «політичну неблагонадійність» до Якутської губернії.

Так закінчився перший і найкращий, на думку самого Якова Білого, період його земсько-медичної діяльності. Наступні п'ять років Яків Мойсейович провів у Верхоянську, згодом – у Олекмінську. Вивчив німецьку мову, читав німецький медичний журнал, аби бути в курсі наукових новин, і ніколи не відмовляв мешканцям краю в допомозі. Міністерство внутрішніх справ дозволило Якову Білому займатися медичною практикою і навіть відлучатися з міста для надання допомоги населенню округу. За свідченням сучасників, Яків Мойсейович як лікар мав настільки велику популярність, що про нього склали легенди.

У 1885 році по закінченню заслання Яків Білий оселився у Белгороді, але вже наступного року переїхав до міста Тихвін

Новгородської губернії, де займався лікарською практикою, сприяв створенню системи стаціонарів, завідував амбулаторією при лікарні.

Помер Яків Мойсейович 29 травня 1923 року. Похований на Тихвінському міському кладовищі.

Праці Якова Білого

1907

17. **Изь недавней** старины. Воспоминанія земскаго врача 70-хъ годов / Я. М. Бѣлый. – Новгородъ : Типографія М. О. Селиванова, 1907. – 195 с.

Література про Якова Білого

1923

18. **Некролог** [Белый Я. М.] // Врачебная газета. – 1923. – № 10.

1993

19. **Білий Яків** // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 1 : Абаза – Голов'янку : перевидання в Україні / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові ; [авт. передм.: І. Гель, О. Романів]. – Львів : Молоде життя, 1993. – С. 129.

2003

20. **Булах С. М.** Білий Яків Мойсейович / С. М. Булах // Енциклопедія Сучасної України. Т. 2. Б – Біо / НАН України, Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка ; редкол.: Дзюба І. М. [та ін.]. – Київ, 2003. – С. 786.

2010

21. **Дмитренко Н.** Сторінки історії земської медицини у Ніжинському повіті (1864–1914 роки) / Наталія Дмитренко // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 9 (12). – С. 87–97.

С. 94 : Згадується Я. Білий.

***

Див.також № 13. – С. 8, 51.

Білопольський Микола Федорович (1844-?)

Микола Білопольський – учитель Чернігівської вчительської семінарії. У деяких джерелах згадується як Бялопольський.

Микола Білопольський народився в 1844 році в дворянській сім'ї. Засновником роду був полковий осавул Данило Бялопольський, який з 1711 року володів придбаним маєтком у Конотопі. Потім маєток перейшов до сина, Івана Бялопольського, а після його смерті володіння перейшло його сином Семену та Петру. Їхні нащадки записані в ревізіях 1767–1834 років. Рід Білопольських визнаний дворянським і записаний у 1-й частині родовідної книги. Батько – землевласник, колезький асесор Федір Лукич, мати – Єфросинія Білопольська.

У 1860 році після закінчення Чернігівської чоловічої гімназії Микола Білопольський вступив до Санкт-Петербурзького університету. Після його закриття в 1861 році перейшов до Київського університету, а через рік знову вступив до Санкт-Петербурзького університету, в якому вважався студентом, а потім вільним слухачем як університету, так і Медико-хірургічної академії.

13 квітня 1866 року Микола Федорович був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. 13 липня 1866 року звільнений із фортеці й відданий під суворий секретний нагляд. У 1870 році Микола Білопольський закінчив університет зі ступенем кандидата природничих наук і того ж року звільнений від нагляду та запрошений Чернігівською земською управою на місце вчителя до Чернігівської вчительської семінарії.

28 листопада 1869 року Чернігівське губернське земське зібрання на пропозицію губернської земської управи ухвалило

рішення про створення в Чернігові учительської семінарії з метою підготовки педагогічних кадрів для народних училищ губернії. Першим директором учительської семінарії був призначений Г. Лучицький, а вчителями – Я. Барзиловський та М. Білопольський. Законовчителем став О. Юшков. Викладачів добирали з числа осіб, які здобули вищу освіту, або відомих своєю педагогічною діяльністю. Затвердження кандидатур директора і викладачів займався Київський навчальний округ, якому й була підпорядкована семінарія. Відомо, що перші навчальні посібники за дорученням управи придбав учитель Микола Білопольський. Надалі земська управа виділяла значні суми на поповнення фонду семінарської бібліотеки. У 1874 році у семінарії був організований фізичний кабінет. Микола Білопольський був ініціатором відкриття в учительській семінарії ремісничого класу, набуті в якому знання можна було успішно застосувати під час педагогічної діяльності, для виготовлення різних інструментів та моделей, навчальних посібників. Практичне навчання учнів під керівництвом викладачів відбувалося в сирітському будинку, який був відкритий у 1872 році при учительській семінарії. Незважаючи на те, що функціонування Чернігівської учительської семінарії безумовно приносило значну користь для розвитку освіти, 15 січня 1878 року губернські земські збори на засіданні були вимушені прийняти рішення про її закриття з 1 липня того ж року. Причиною стали вимоги Міністерства народної освіти віддати навчальний заклад під його управління на неприйнятних для губернського земства умовах. У «Пам'ятній книжці на 1878 рік по Чернігівській губернії» Микола Білопольський іще згадується як учитель Земської учительської семінарії. З цього можна зробити висновок, що Микола Федорович працював у Чернігівській земській учительській семінарії до самого її закриття.

Микола Білопольський – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 3 рублі.

В «Адрес-календарі Полтавської губернії на 1887 рік» Микола Білопольський значиться серед викладачів Олександрівського реального училища міста Кременчука. Після 1888 року відомостей про життя та діяльність Миколи Білопольського не знайдено. Але в «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Микола Білопольський вказується як померлий.

Література

1878

22. **Памятная** книжка на 1878 годъ. Губернскія и уѣздныя учрежденія Черниговской губерніи. Личный составъ должностныхъ лицъ показанъ по сведениямъ, доставленнымъ въ концѣ 1877 года / составлена при Черниговскомъ губернскомъ правленіи. – Чернигов : Губернская типографія, 1878. – 170 с.

С. 29 : Згадується М. Білопольський як учитель Земської учительської семінарії.

1881

23. **Списокъ** дворянскихъ родовъ и лицъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Черниговской губерніи и утвержденныхъ въ дворянствѣ Герольдією Правительствующаго Сената, Временнымъ ея Присутствіемъ и Департаментомъ Герольдіи по 1881 годъ. – Чернигов : Губернская типографія, 1881. – 201 с.

С. 19 : Згадується М. Білопольський.

1886

24. **Адресъ-календарь** Полтавской губерніи на 1887 годъ / сост. под ред. секр. Полт. ГСК Д. А. Трощинскаго. – Полтава : Типографія наслѣдн. Пигуренко, 1886. – 285, 11, 5 с.;

С. 216 : Серед викладачів Олександрівського реального училища м. Кременчук значиться М. Білопольський.

1901

25. **Милорадовичь Г. А.** Бялопольскіе // Родословная книга черниговскаго дворянства. Т. 1 / Григорій Александрович Милорадовичь. – С.-Петербургъ : Губернская типографія, 1901. – С. 13–14.

С. 14 : Зазначено, що Микола Федорович Бялопольський народився в 1844 році.

2015

26. **Проніков О. К.** Навчальні заклади Чернігова другої половини ХІХ століття як осередок духовності та культури / О. К. Проніков // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2015. – Вип. 132. – С. 18–22.

С. 20 : Згадується М. Білопольський.

***

Див. також № 13. – С. 8, 52.

Борсук Олімпіада Миколаївна (1843–?)

Олімпіада Борсук народилася в 1843 році. Батьки – М. Ф. Шрамченко і Г. І. Шрамченко (Добржанська). Микола Шрамченко служив у кінно-артилерійській бригаді з 1827 року. За відзнаку у битві з турками під Шумлою в 1828 році отримав звання прапорщика, потім у 1831 році був звільнений у відставку підпоручиком. Рід визнаний Урядовим Сенатом у дворянстві, з внесенням у другу частину родовідної книги.

Чоловік Олімпіади Миколаївни – Петро Григорович Борсук, 1829 року народження, перебував на цивільній службі з 1857 року, був управляючим Чернігівським відділенням державного дворянського земельного банку.

Олімпіада Миколаївна переймалася становленням українського театру. У 1861 році за ініціативою Леоніда Глібова

у Чернігові був створений драматичний гурток «Товариство, кохаюче рідну мову». Леонід Іванович залучив до театральної справи своїх знайомих, які брали участь у виставах. Це були Опанас Маркович, Іван Лагода, Олександр Тищинський, сестри Меланія Загорська та Марія Ходот, Олімпіада Шрамченко (у шлюбі Борсук) та інші. Тогочасний репертуар для театру був бідним, тому найчастіше зверталися до творів Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка. Вистави влаштовували з добродійною метою.

12 лютого 1862 року відбулася прем'єра вистави «Наталка Полтавка» в приміщенні місцевого театру. Слід зазначити, що це перша українська вистава, афішу до якої було надруковано рідною мовою. Олімпіада Шрамченко природно зіграла роль Наталки. У її виконанні на перший план виходили риси, притаманні образу української дівчини – простота, скромність, глибока ліричність та ніжність. Винятково правдиво відтворювалися взаємостосунки Наталки з Терпилихою. З одного боку – любляча мати, яка вимушена видати свою доньку за нелюба, з іншого – донька, яка задля щастя матері готова принести в жертву своє кохання до Петра. Актриса вміло передавала стан у різних ситуаціях. Ось що написав про виставу «Наталка Полтавка» Леонід Глібов у газеті «Черниговский листок»: «Незвичайний фурор справила українська вистава на масляній, поставлена, як надруковано в афіші, на підмогу убогим студентам нашої губернії «Товариством, кохаючим рідну мову». Поставлена була оперета Котляревського «Наталка Полтавка». Роль Наталки вельми задовільно, а вдруге незрівнянно краще, виконала О. М. Шрамченко. Особливо добре вийшла остання сцена в другому акті, коли Наталка, залишившись одна, після відходу матері з виборним, співає, після невеликого монологу, пісню, сповнену глибокого почуття і надзвичайно музичну «Чого вода каламутна?»».

Олімпіада Борсук була серед організаторів заснування Чернігівської громадської бібліотеки, брала активну участь у її становленні й розвитку. Вона входила до складу її першого правління та кількох наступних. Надала на утримання книгозбірні 7 рублів, збирала кошти та робила власні пожертвування на спорудження будинку для бібліотеки. Подальша доля Олімпіади Борсук невідома. З «Нарису історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» від 8 травня 1898 року дізнаємося, що Олімпіада Миколаївна на той час вже не проживала в Чернігові.

Література

1862

27. [Чубинській] П. Українській спектакль вь Черниговѣ, 12 и 15 февраля / Павло [Чубинській] // Основа. – 1862. – Березень (№ 3). – С. 71–75.

С. 73, 74 : Згадується О. Шрамченко, яка у Чернігові в прем'єрній постановці п'єси «Наталка-Полтавка» І. Котляревського зіграла головну роль.

1925

28. **Кисіль О.** Український театр : популяр. нарис історії укр. театру / Олександр Кисіль. – Київ : Книгоспілка, 1925. – 178 с.

С. 57 : Згадується О. Борсук.

1969

29. **Коцюба О.** «Наталка-Полтавка» на Чернігівщині / О. Коцюба // Деснянська правда. – 1969. – 26 серп.

1999

30. **Катренко А. М.** Український національний рух ХІХ століття : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 2. : 60–90-ті роки ХІХ століття / А. М. Катренко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ : [б. в.], 1999. – 189 с.

С. 57 : Згадується О. Шрамченко.

2003

31. **Васюта О. П.** Сторінки музичної освіти Чернігівщини / О. П. Васюта. – Чернігів, 2003. – 78 с.

С. 58, 60, 61 : Про О. Шрамченко.

2009

32. **Васюта О. П.** Музично-драматичне мистецтво Чернігівщини II пол. XVIII – I пол. XIX ст.: розвиток та функціонування / О. П. Васюта // Мистецтвознавчі записки : зб. наук. пр. ДАКККіМ. – Київ, 2009. – Вип. 16. – С. 96–104.

Згадується О. Шрамченко.

33. **Нахлік Є. К.** Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою : біогр.-культуролог. дослідж. : з дод. невідомого листування / Є. К. Нахлік, О. М. Нахлік ; НАН України, Львів. від-ня ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 2009. – 318 с.

С. 90, 91, 93 : Згадується О. Шрамченко.

2010

34. **Самойленко Г. В.** Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 199 с.

С. 25–27, 33 : Згадується О. Шрамченко.

2011

35. **Самойленко Г. В.** Леонід Глібов у колі сучасників : монографія / Самойленко Г. В. ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 126 с.

С. 90 : Про О. Шрамченко, яку Леонід Глібов залучив до театральної справи.

2012

36. **Матеріали** до електронної хрестоматії з історії української журналістики XIX ст. / уклад. Волобуєва А. М. ; ред. Сидоренко Н. М. – Київ, 2012. – 377 с.

С. 20 : Наводиться стаття Л. Глібова з газети «Черниговский листок» за 1862 р., де він пише про виставу «Наталка Полтавка», згадує особливості гри О. Шрамченко, яка виконувала роль Наталки.

2015

37. Самойленко Г. В. Розвиток художньої культури на Чернігівщині в ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – 458 с.

С. 329, 331, 338 : Про О. Борсук.

2016

38. Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку ХХ ст. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2016. – 280 с.

С. 156 : Згадується О. Шрамченко.

2019

39. Пилипчук Р. Історія українського театру (від витоків до кінця ХІХ ст.) / Ростислав Пилипчук ; Олександр Клековкін. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – 356 с.

С. 200 : Згадується О. Шрамченко.

***

Див. також № 13. – С. 5, 8, 51, 52, 70, 71 : *Про внесок О. Борсук у заснування та розвиток Чернігівської громадської бібліотеки.*

Варзар Василь Єгорович (1851–1940)

Василь Варзар – відомий учений-статистик та громадський діяч. Один із засновників Чернігівської земської статистичної служби, відіграв помітну роль в активізації земського і громадсько-політичного життя Чернігова.

Народився він 16 грудня 1851 року в Любліні (Польща) в сім'ї Єгора Олександровича та Єлизавети Петрівни Варзарів. Згодом родина переїхала до Чернігова, де й відбулося формування Василя Варзара як громадянина, вченого, громадського діяча.

Освіту Василь Єгорович здобув у Чернігівській гімназії, яку закінчив у 1869 році. Ієронім Ясинський, який добре знав Василя Варзара, описав його у своїх спогадах як юнака, що за характером нагадував дитину, яка весь час усміхалась, але в одну мить він міг стати дуже серйозним і розпочати міркування про ідеалістичну філософію Берклі, матеріалізм Гольбаха, політичну економію та інше. Василь знав напам'ять багато віршів видатних літераторів, мріяв стати поетом і романістом.

Навчаючись у гімназії, він входив до складу напівлегального гімназичного гуртка самоосвіти, очолюваного Левом Гінзбургом. Пізніше Василь Варзар був учасником гуртка «лавристів», за дорученням якого під псевдонімом «Андрей Иванов» написав популярну брошуру «Хитрая механика», видану 1874 року в Женеві. Ця брошура відіграла певну роль у розгортанні революційної пропаганди, оскільки в доступній формі розкривала антинародну сутність податкової політики царського уряду й витримала десятки видань.

Після закінчення в 1874 році Петербурзького технологічного інституту Василь Варзар повернувся до Чернігова, де протягом 1876–1892 років працював у різних земських установах. Був одружений з Олександрою Рашевською – рідною сестрою відомого чернігівського художника Івана Рашевського. У подружжя Варзарів народилися сини Василь (1874–1960) та Дмитро (1882 – ?) й дочка Катерина (1875–1926). Василь Єгорович придбав хутір Уборок біля села Виблі Чернігівського повіту, який надавав йому майновий ценз для участі у виборах до органів земського самоврядування.

Василь Варзар розпочав земську службу статистиком у статистичному відділенні при Чернігівській губернській земській управі. Співробітникам було поставлено завдання під керівництвом члена управи Миколи Константиновича скласти програми для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії, а потім зібрати матеріали для оцінки сільського господарства й нерухомих маєтностей для об'єктивного розподілу земських повинностей. У Чернігівському земстві питання щодо статистико-економічних досліджень одразу було поставлено на тверду наукову основу, з розробкою спеціального статистичного апарату. Основоположниками «чернігівського типу» земської статистики були Петро Червінський, Олександр Русов, Василь Варзар та Олександр Шлікевич.

«Чернігівський тип» земської статистики увійшов у практику як зразок статистико-економічних досліджень, він застосовувався в декількох земських губерніях. Чернігівські земські статистики під керівництвом Петра Червінського організовували поселищні та подвірні переписи селянських господарств, що охоплювали цілі повіти, при цьому збирання відомостей здійснювалось експедиційним методом. Дослідники історії статистики наголошують, що це було новим етапом у розвитку світової статистичної практики. Зібрані статистичні відомості узагальнювалися, що дозволяло оцінити стан і розвиток сільського господарства, дохідність

земель, середню врожайність, а це, своєю чергою, створювало справедливу організацію поземельного оподаткування. Під час роботи у статистичному бюро Василь Єгорович склав програму статистичної оцінки промислів та нерухомості, запровадив новий метод опису повітів за даними опитування господарів, що стало основою «чернігівського типу» земської статистики, склав опис Новозибківського та Остерського повітів. За його участі була складена карта ґрунтів губернії, що дозволило оцінити якість землі й відповідно – її врожайність і прибутковість.

У Чернігівській губернії обстеження охоплювали також фабричні, кустарні й торговельно-промислові заклади, дорожнє господарство, установи культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Перші промислові переписи чернігівськими земськими статистиками було проведено в 70-ті роки ХІХ ст. Очолював цю діяльність Василь Варзар, якого називають батьком промислової статистики. Багато наукових розробок Василя Єгоровича друкувалися на сторінках «Трудов Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе». Матеріали з оцінки земель Чернігівського й Борзнянського повітів видано двома томами протягом року.

Поява перших публікацій чернігівських статистиків занепокоїла великих землевласників, оскільки ці матеріали фактично викривали механізм експлуатації селянства. У 1878 році склад губернських гласних змінився, і на засіданнях земського зібрання противники статистичних робіт об'єднали свої зусилля. Зрештою діяльність статистичного відділення була припинена в 1878 році.

Василь Варзар був ініціатором створення «Земського банку землеробського кредиту», головною метою діяльності якого вважав радикальне зниження вартості кредитів і банківських відсотків для селянства та зміну строкових умов, а саме надання довготермінових позик. Василь Єгорович особливо наголошував, що заклад місцевого самоврядування має приймати будь-які одиниці активів майна селян під заставу,

---

відповідно, ліквідовуючи упередженість фінансових установ до них і забезпечуючи економічну стійкість земської структури.

Василь Варзар брав активну участь у громадському житті Чернігова. Зокрема, він разом з відомими представниками інтелігенції міста був серед ініціаторів та членів-засновників Чернігівської громадської бібліотеки, яка розпочала діяльність 1877 року й відіграла помітну роль в освітньо-культурному та громадському житті Чернігова другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Василь Єгорович входив до складу правління бібліотеки в 1878 році.

Василь Варзар був причетним до багатьох культурних і просвітніх проєктів. Зокрема, 14 квітня 1884 року він разом з іншими представниками місцевої інтелігенції – Ф. А. Лизогубом, М. І. Неплюєвим, П. О. Свечиним, І. Л. Шрагом, В. М. Хижняковим – на квартирі губернатора князя С. В. Шаховського, під його головуванням провели перше зібрання членів-засновників Чернігівського аматорського музично-драматичного гуртка та обрали правління на чолі з К. Д. Милорадовичем.

Протягом 1878–1886 років Василь Варзар, згідно з обранням повітовим земським зібранням, працював дільничним мировим суддею Чернігівського округу. Указом Сенату від 22 квітня 1885 року за № 5164 Василь Єгорович був затверджений дільничним суддею Чернігівського повіту на наступні три роки. На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 25 жовтня 1886 року Василь Варзар був обраний головою Чернігівської повітової земської управи, членом повітової училищної ради, губернським гласним, а також увійшов до складу кошторисної комісії губернського земства від Чернігівського повіту і в наступні роки виконував обов'язки почесного мирового судді.

Василь Єгорович керував Чернігівським повітовим земством з 1886 до 1892 року. За цей час воно розширило мережу шкіл, покращило медичне обслуговування населення, розпочало осушення боліт. У 1892 році Василь Варзар

знову був обраний головою повітової земської управи на наступні три роки, але не був затверджений губернатором, і на екстремому зібранні на цю посаду обрали Д. Р. Тризну. У книзі «Воспоминания старого статистика» він писав: «Почти 14 лет (с 1878 по 1892 год) был рабочей земской лошадей, участвовал во всех собраниях, комиссиях и работах местных общественных учреждений, и журналы этих учреждений сохраняли следы моих трудов на этом поприще» [47, с. 9]. Василь Варзар був відомим діячем Чернігівського міського самоврядування. З 1879 до 1893 року його обирали гласним Чернігівської міської думи. Василь Єгорович працював тут на громадських засадах. Коли в 1892 році закінчилася служба Василя Варзара на посаді Чернігівського повітового земського голови, він балотувався на посаду міського голови.

Діяльність Василя Варзара в Чернігові проходила в несприятливих умовах. Іще в 1874 році він був узятий під негласний нагляд поліції, а в 1879 році на квартирі Варзарів було вчинено обшук, оскільки Василь Єгорович товаришував з «неблагонадійними особами» – членами гуртка «Вперед». До того ж у 1890 році загострились особисті стосунки з губернатором Анатолієм Шостаком. Перед Василем Варзаром були зачинені всі двері: був обраний міським головою – не затвердили, головою земської управи – не затвердили. Нарешті йому заявили, що «по неблагонадійности и вредному направлению и влиянию на общественные круги» він не може займати в Чернігівській губернії жодної виборної посади. Василеві Єгоровичу довелося залишити земську роботу і виїхати з Чернігова.

Василь Варзар з 1893 року займав посаду фабричного інспектора Санкт-Петербурзького округу, а потім послідовно – старшого фабричного інспектора міста Ревеля, начальника відділення Департаменту торгівлі та мануфактур,

---

фабричного інспектора Київського округу, з 1 липня 1899 року працював фабричним ревізором при Міністерстві фінансів, а потім при Міністерстві торгівлі та промисловості.

У перші роки радянської влади Василь Єгорович працював в Центральному відділі статистики Всесоюзної ради народного господарства і Центральному статистичному управлінні, читав лекції з проблем статистики у закладах вищої освіти та займається науковою роботою. З наукових праць цього періоду на особливу увагу заслуговують такі: «Динаміка промисловості Південно-Східного краю», «Статистичний огляд промисловості Південно-Східного краю 1900–1920 рр.», «Про зниження продуктивності праці в промисловості», «Нариси основ промислової статистики».

Сучасники відзначали, що Василь Варзар був надзвичайно талановитою та всебічно розвиненою людиною. Він обґрунтував проєкт будівництва захисних споруд від повені, запропонував спорудити підвісну залізницю, працював над розробкою ідеї літального апарата.

Помер Василь Варзар 27 вересня 1940 року.

Праці Василя Варзара

1874

40. **Хитрая** механика. Правдивый рассказ, откуда и куда идут мужицкие деньги / сочинение Андрея Иванова. – Москва : Типография Г. М. Орлова, 1874. – 40 с.

Праця видана під псевдонімом.

1877

41. **Матеріали** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ Статистическимъ отдѣленіемъ при Черниговской губернской земской управѣ. Т. I : Черниговскій уѣздъ / сост.: П. П. Червинскій, А. А. Русовъ, В. Е. Варзеръ. – Киевъ : Типолитография М. П. Фрица, 1877. – 186, 22 с. + Прил.

---

42. **Матеріалы** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ Статистическимъ отдѣленіемъ при Черниговской губернской земской управѣ. Т. II : Борзенскій уѣздъ / сост.: П. П. Червинскій, А. А. Русовъ, В. Е. Варзеръ. – Кіевъ : Типолитографія М. П. Фрица, 1877. – 131 с. : 3 литогр. карты + Прил.

1881

43. **Матеріалы** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ по программамъ бывшаго Статистическаго отдѣленія при Черниговской Земской Управѣ. Новозыбковскій уѣздъ / В. Е. Варзеръ. – Черниговъ : Изд. Новозыбковского земства, 1881. – 62, 79 с.

1883

44. **Матеріалы** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные Черниговскимъ статистическимъ отдѣленіемъ при губернской земской управѣ. Т. VII : Остерскій уѣздъ. Съ двумя литографированными картами / [сост. В. Е. Варзеръ]. – Черниговъ : Земская типографія, 1883. – V, 62, 147 с.

1884

45. **Проектъ** земскаго банка земледѣльческаго кредита / В. Е. Варзеръ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1884. – № 11. – С. 31–76.

1891

46. **Какой** кредитъ намъ нуженъ? / В. Е. Варзеръ. – Черниговъ : Земская типографія, 1891. – 38 с.

1924

47. **Воспоминания** старого статистика / В. Е. Варзар. – Ростов н/Д, 1924. – 22 с.

Література про Василя Варзара

1911

48. **Веселовскій Б.** Исторія земства : въ 4 т. Т. 3 / Б. Веселовскій. – Санктъ-Петербургъ : Издательство О. Н. Поповой, 1911. – 780 с.

С. 193, 467 : Про внесок В. Варзара в роботу Чернігівського земства.

1941

49. **Волков Е. З.** Василий Егорович Варзар : некролог / Е. З. Волков // Известия Всесоюзного географического общества. – 1941. – Т. LXXIII. – Вып. 1. – С. 137–140.

1976

50. **Кириченко В.** Батько промислової статистики [В. Варзар] / В. Кириченко // Деснянська правда. – 1976. – 29 груд.

1995

51. **Русанов Ю.** Чернігівська Громада в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні / Юрій Русанов // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 61–62.

С. 61 : Згадується В. Варзар.

1997

52. **Гапієнко А.** З історії розвитку чернігівської земської статистики / Андрій Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1/2. – С. 49–63.

1999

53. **Самойленко Г. В.** Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. / Г. В. Самойленко ; [ред. О. Г. Астаф'єв]. – Ніжин : Наука-сервіс, 1999. – 109 с.

С. 29, 31 : В. Варзар як член Громади.

2001

54. **Мекшун Л.** Батько промислової статистики (До 150-річчя з дня народження В. Є. Варзара, видатного представника чернігівської земської статистики) / Людмила Мекшун // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 141–143.

2002

55. **Населевець Н.** Біля витоків земської статистики : [В. Варзар] / Н. Населевець // Чернігівські відомості. – 2002. – 1 січ. – С. 10.

2007

56. **Мекшун Л.** Роль української земської статистики у проведенні статистичних з'їздів і нарад у другій половині XIX – на початку XX ст. / Людмила Мекшун // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 71–74.

С. 72, 74 : Про В. Варзара.

2008

57. **Мекшун Л. М.** Становлення і розвиток земської статистики в Україні / Л. М. Мекшун // Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. – 2008. – №1 (1). – С. 148–159.

С. 149, 150, 157 : Згадується про статистичну діяльність В. Варзара.

58. **Світенюк М. В. Є.** Варзар – основоположник промислової статистики / Марія Світенюк // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 137–142.

2011

59. **Дорошок Н.** Чернігівська земська статистика на зламі XIX–XX століть / Наталія Дорошок // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 86–90.

С. 87 : Згадується В. Варзар.

60. **Рахно О. Я.** Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села / О. Я. Рахно // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 18. – С. 154–162.

С. 154, 156, 158, 159 : Згадується В. Варзар.

---

61. **Самойленко Г. В.** Літературне життя Чернігівщини в XII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Чернігів : Лозовий В. М., 2011. – 327 с.

С. 110, 112 : Про громадську та статистичну діяльність В. Варзара.

2013

62. **Рахно О. Я.** Земський статистик В. Є. Варзар: віхи життя та громадської діяльності на Чернігівщині / О. Я. Рахно // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 416–420.

2018

63. **Котельницький Н. А.** «Статистичне питання» у діяльності земських лібералів північної України (60–80 рр. XIX ст.) / Н. А. Котельницький // Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія : Історичні науки. – 2018. – Число 29, вип. 13. – С. 84–93.

С. 84 : Згадується В. Варзар.

2019

64. **Галицька Е. В.** Пам'яті земських статистиків / Галицька Е. В. // Статистика України. – 2019. – № 4. – С. 136–138.

С. 136, 137 : Про В. Варзара.

65. **Сенаторська** ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова, (жовтень 1880 – травень 1881) / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд.: Марина Будзар, Євген Ковальов, Дарина Терещенко. – Київ : StreamARLine, 2019. – 207 с.

С. 157, 158, 160, 161 : Про В. Варзара.

2020

66. **Котельницький Н. А.** «Проект земського банку земледельческого кредита» В. Є. Варзара як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.) / Н. А. Котельницький // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. – 2020. – Т. 31 (70), № 3. – С. 183–187.

---

67. **Студьонова Л.** «Пам'ятаю, у нас в Чернігові...» // Чернігівські силуети / Людмила Студьонова. – Чернігів, 2020. – С. 22–30.

Про родину Варзарів.

2023

68. **Ліневич Г. К.** Статистичні дослідження земств для наукового забезпечення розвитку сільського господарства на українських землях (друга половина XIX ст. – 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Ліневич Геннадій Казимирович; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. сільськогосп. б-ка. – Київ, 2023. – 272 с.

С. 67, 68, 71, 72, 75, 79, 82 : Про статистичну діяльність В. Варзара у Чернігівському губернському земстві.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 51, 70, 71, 79, 167; **№ 315.** – С. 9, 90, 129.

Варзар Єгор Олександрович (1815–1890)

Єгор Варзар – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Народився у 1815 році у Херсоні. Молдованин за походженням. У 1835 році розпочав військову кар'єру рядовим у Волинському піхотному полку, за хоробрість у битві з горцями отримав звання прапорщика у 1846 році. Потім продовжував служити у Модлінському та інших полках, був начальником Городнянської повітової команди. Брав участь у кавказьких війнах, воєнних діях в Угорщині в 1848 році.

Був одружений, дружину звали Єлизавета Петрівна. 16 грудня 1851 року в Любліні у них народився син Василь. У цей час Єгор Варзар служив підпоручиком Одеського егерського полку, який розташовувався в Любліні (Польща).

Брав участь в обороні Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 років.

У 1862 році в чині майора був відраджений до Чернігівського батальйону внутрішньої сторожі.

За свою військову службу Єгор Варзар нагороджений орденами: Св. Анни 3 ст. з мечами (1855), Св. Станіслава 3 ст. (1858) та Св. Володимира 4 ст. з бантом (1868).

У 1871 році за станом здоров'я Єгор Олександрович вийшов у відставку в чині підполковника й оселився на Чернігівщині. Йому належали маєтки в селах Друцьке і Ладинка на Чернігівщині. Обидва маєтки були продані у 1882 році.

Єгор Олександрович помер 16 жовтня 1890 року та був похований на Чернігівському старому міському кладовищі.

Література

1870

69. **Списокъ** маіорамъ по старшинству : испр. по 1-е авг. – Санктъ-Петербургъ : Въ Военной типографіи, 1870. – 788 с. *С. 71 : Є. Варзар (в тексті Варзор) зазначений як начальник Городнянської повітової команди. Також вказані нагороди: Св. Анни 3 ст. з мечами, Св. Станіслава 3 ст., Св. Володимира 4 ст. з бантом.*

1901

70. **Милорадовичъ Г. А.** Родословная книга Черниговскаго дворянства / графъ Григорій Александровичъ Милорадовичъ. – С.-Петербургъ : Губернская типографія, 1901. – Т. 2, части 3, 4, 5, 6. – 406 с.

Ч. 3, С. 45, 46 : Згадується Є. Варзар.

2014

71. **Блакитний М.** Офіцери колишньої російської імператорської армії, поховані у Чернігові (1875–1899 рр.) / Максим Блакитний // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 184–190.

С. 185 : Вказано, що Є. Варзар – підполковник (75 років), помер 16 жовтня 1890 р. (від «натуральной» хвороби), був похований на Чернігівському старому міському кладовищі.

***

Див. також: № 13. – С. 51; **№ 62.** – С. 416; **№ 761.** – С. 75.

Ващенко-Захарченко Павло Олександрович

Павло Ващенко-Захарченко – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 2 рублі. У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Павло Ващенко-Захарченко вказаний як померлий. Інших відомостей не знайдено.

Література

Див. також № 13. – С. 8, 51.

Вербицька Катерина Федорівна (1840–1920)

Катерина Вербицька народилася в 1840 році в сім'ї Федора Павловича Рашевського та його дружини Віри Миколаївни (в дівоцтві Політковської). Належала до славнозвісного дворянського роду Рашевських. Батько Катерини Федорівни мав доволі довгий послужний список на різних посадах у Чернігівській губернії, протягом тривалого часу був керуючим акцизними податками Чернігівської губернії. Він – представник другої гілки роду Рашевських, яких на Чернігівщині наприкінці ХІХ ст. було три.

Катерина Вербицька – рідна сестра Івана Рашевського, який був відомим у Чернігові лікарем, жив по вулиці

Лісковицькій і відігравав помітну роль у громадському житті міста. Родовим маєтком Федора Рашевського було село Роїще, розташоване за 18 кілометрів на північ від Чернігова. У Роїщі часто збиралися представники чернігівської інтелігенції. Саме в цій атмосфері плекалися спогади про козацьке минуле України, її історію та культуру. Для Іллі Дорошенка і Миколи Вербицького поїздки в Роїще скінчилися родинними стосунками – обидва одружилися з дочками Федора Рашевського: Дорошенко – з Єлизаветою, Вербицький – з Катериною.

Чоловік Катерини Федорівни – Микола Вербицький-Антіох – походив із роду, що брав початок від знатного військового товариша Степана Вербицького і новгород-сіверського наказного сотника Михея Антіоха. Микола Андрійович народився в сім'ї чиновника Чернігівського губернського правління. У 1866 році почав учителювати в Чернігівській чоловічій гімназії, з відкриттям жіночої гімназії викладав літературу і в ній. З 1862 року друкувався в «Основі», був активним дописувачем «Черниговского листка» Леоніда Глібова, увійшов у літературу під псевдонімами Миколайчик, Білокопитий, Перебийніс, Чернігівець та ін. Його слова «Ще не вмерла України ні слава ні воля» стали першими рядками національного гімну України.

Спочатку молодята мешкали в будинку при гімназії, але згодом перебралися до власної оселі на Лісковиці. Цей будинок на довгі роки став родинним гніздом Вербицьких-Антіохів і зберігся донині. Подружжя було гостинним. По суботах до Миколи Андрійовича та його дружини Катерини Федорівни приходили в гості гімназисти, обговорювали літературні новинки, читали поезію, співали українських пісень. Частими гостями були представники чернігівської інтелігенції старшого покоління. Вербицькі дружили з родинами Лизогубів, Русових, Коцюбинських та багатьма іншими відомими людьми свого часу.

Подружжя мало чотирьох дітей: трьох синів (Федора, Миколу, Григорія) і доньку Віру, яка згодом стала дружиною українського поета Миколи Вороного та матір'ю Марка Вороного. За спогадами нащадків роду Вербицьких, бабуся Катерина брала активну участь у вихованні своїх численних онуків, які згодом стали талановитими людьми. Саме вона навчила читати шестирічного онука Марка Вороного – майбутнього поета «Розстріляного відродження». У будинку бабусі і дідуса Вербицьких діти видавали власний сімейний літературний журнал, для якого писали вірші та п'єси, а також ставили спектаклі, багато читали.

У 1876 році Миколу Вербицького було вислано з Чернігова як політично небезпечного. До рідного міста Микола Андрійович повернувся лише в 1900 році. Увесь цей довгий час відсутності чоловіка утриманням родини й вихованням дітей займалася Катерина Федорівна. Софія Русова у «Моїх споминах» згадувала про неї: «Унизу по Десні, в т. зв. Лесковиці жила родина Вербицьких: батько – учитель літератури в гімназії, нігіліст, представник крайньої лівої, три сини Федя, Коля і Гриша та дочка, не памятаю вже як її звали, що стала потім дружиною Вороного. Я добре знала їхню матір, добру, ласкаву, завжди заклопотану своїми родинними справами і матеріальними злиднями. Чоловіка її, за українські симпатії, переведено в 1876 році на посаду вчителя з Чернігова в Рязань, а потім в Орел, так що він приїздив додому лише на літні вакації. Хатка Вербицьких утопала в густому саду, де було багато чудових овочів. Молодих В-х я пізнала, коли вони вже були студентами. Федір Миколаєвич був романтичної вдачі, писав вірші, любив музику, а до українства ставився цілком байдуже. Микола Миколаєвич одружився з однією з моїх небог, Любою Ліндфорс. Але це подружжя скоро розійшлося. Микола Вербицький був дуже гарний на вроду, але занадто егоїстичної вдачі. Третій син, Григор був дуже добрий, м'який і ласкавий до своєї мами, що, на жаль, осліпла на старі роки» [411, с. 45].

Катерина Вербицька знаходила можливість займатися громадською діяльністю. Вона увійшла до когорти засновників Чернігівської громадської бібліотеки.

На схилі життя жінка осліпла. Їй довелося пережити і темряву, і смерть чоловіка, і страшні карколомні історичні події початку ХХ століття. Катерина Вербицька померла в 1920 році, залишивши про себе мало спогадів в історичній літературі, але її ім'я назавжди закарбоване в історії Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових. Пам'ять про Катерину Федорівну зберігає і будинок на Ліскових з глибокою історією про династію Вербицьких.

Література

1995

72. **Курданов А.** Становлення земської медицини на селі / Андрій Курданов // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 89–92.

С. 91 : Про К. Вербицьку.

2013

73. **Проніна Т.** Микола Андрійович Антіох-Вербицький / Тетяна Проніна // Літературний Чернігів. – 2013. – № 1. – С. 131–137.

С. 134 : Про К. Вербицьку.

2017

74. **Терещенко О.** Будинок родини Вербицьких у Чернігові / Олена Терещенко // Карнабідівські читання : зб. наук. пр. Вип. 1/3 / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури ; [редкол.: Ю. О. Соболь та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2017. – С. 209–212.

***

Див. також: № 13. – С. 51; **№ 280.** – С. 31; **№ 286.** – С. 86.

Гаврилов Михайло Степанович

Михайло Гаврилов – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 2 рублі. Згідно зі звітом Чернігівської громадської бібліотеки за 1887 рік, Михайло Степанович був членом правління книгозбірні. Відомо, що в 1886 році він зробив грошову пожертву на будівництво приміщення громадської бібліотеки. У «Звіті Правління Чернігівської громадської бібліотеки за 1898 рік зазначається, що в дитячому відділі читальні особистою працею серед багатьох інших перерахованих осіб, брала участь пані Гаврилова. У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Михайло Гаврилов зазначається як померлий. Інших відомостей не знайдено.

Література

Див. також № 13. – С. 8, 19, 51, 71, 114.

Григор'єв Костянтин Миколайович

Костянтин Григор'єв – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 10 рублів. Згідно з «Нарисом історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Костянтин Григор'єв виїхав із Чернігова. Інших відомостей не знайдено.

Література

Див. також № 13. – С. 8, 51.

Гуляницький Адам Фадейович

Адам Гуляницький – секретар Чернігівського губернського присутствія з селянських справ. Відомо, що під час Сенаторської ревізії Чернігівської губернії 1881 року він вказував на повну неспроможність повітових в селянських справах присутствій, бездіяльність і безвідповідальність їх неодмінних членів. Адам Фадейович захищав інтереси селянства. Був він і серед засновників громадської бібліотеки.

У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року вказується, що Адам Гуляницький на зазначений час проживав у Чернігові. Інших відомостей не знайдено.

Література

1885

75. **Адресь-календарь** на 1886 годъ // Календарь Черниговской губернии на 1886 годъ. Годъ первый / составлень К. В. Корвинъ-Пиотровскимъ. – Черниговъ : Типографія губернскаго правленія, 1885. – С. 15.

Згадується А. Гуляницький.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 51; № 22. – С. 6, 169; № 65. – С. 159, 163.

---

*Г*утман Володимир Петрович
(1839–1904)

Володимир Гутман – почесний громадянин Чернігова, благодійник, громадський діяч, купець, гласний Чернігівської міської думи та Чернігівського повітового земського зібрання, директор Чернігівського громадського банку, голова Чернігівського сирітського суду.

Володимир Гутман народився у 1839 році в бідній міщанській сім'ї. Так склалися сімейні обставини, що ще хлопчиком він почав самостійно заробляти і завдяки своїм здібностям та працелюбності зміг досягти певного статусу в суспільстві. З послужного списку Володимира Гутмана дізнаємось, що станом на 1895 рік він значився купцем 2-ї гільдії, володів у Чернігові кам'яним та дерев'яним будинками, а в Чернігівському й Сосницькому повітах володів сумарно більше ніж 2200 дес. землі.

Володимир Гутман залишив по собі добру пам'ять. Сучасники вважали, що головною заслугою Володимира Петровича перед Черніговом була його участь у створенні Чернігівського громадського банку, який відігравав важливу роль у житті губернського центру. За Положенням про міські громадські банки (1862 р.) статутний капітал мав складати 10 тисяч рублів, і хоча Чернігів був губернським центром, але для утворення необхідного капіталу йому знадобилося майже 15 років. І все ж у 1874 році вдалося зібрати мінімальний капітал та порушити клопотання про відкриття банку. Чернігівський міський громадський банк був відкритий 19 лютого 1875 року. Його директором став О. П. Карпінський, товаришами (заступниками) директора – Т. М. Страховський та В. П. Гутман. Перші кроки банку були нелегкими – він займав дві кімнати при міській управі, штат був мінімальний, правління заробітної плати не одержувало. Але вже перший

рік роботи дав бажані результати. За 10 років банк одержав валового прибутку 1278660 рублів, чистого прибутку 429243 рублів, з якого міська дума отримала 236504 рублів. На благодійництво було асигновано 24739 рублів. Аналіз 25-річної діяльності банку підтверджує його солідну репутацію. З 240 банків, що існували станом на 1900 рік, тільки 12 мали основного капіталу більше ніж Чернігівський (тобто більше півмільйона рублів). У «Черниговских губернских ведомостях» в розділі місцевої хроніки вказується про те, що на засіданні новообраної Чернігівської міської думи 5 лютого 1887 року директором Чернігівського громадського банку був обраний В. П. Гутман (Черниговские губернские вѣдомости. – 1887. – № 12 (8 февр.). – Ч. неофиц. – С. 3). Володимир Петрович очолював банк до самої своєї смерті. На честь 25-річчя Чернігівського міського громадського банку тогочасний директор Володимир Гутман одержав пам'ятний золотий жетон та було порушено клопотання про присвоєння Володимирові Петровичу звання почесного громадянина Чернігова.

Володимир Гутман був причетний до будівництва водогону в Чернігові. У 1874 році дума створила комісію у складі гласних І. Балабанова, В. Гутмана, І. Лагоди, І. Філоновича і В. Хижнякова, яких зобов'язала розробити план-кошторис водогону та знайти інженера для його реалізації.

Володимир Гутман був відомим меценатом у Чернігові. Він пожертвував міській думі 35500 рублів на стипендії для учнів навчальних закладів Чернігова. У 1903 році Володимир Гутман передав Чернігову капітал у розмірі 54000 рублів на заснування стипендій у жіночій гімназії, реальному училищі, торговій школі, чоловічій гімназії. Дослідники відзначають, що загалом добродійник вклав до міського банку 65500 рублів, відсотки з яких використовувалися для надання стипендій та матеріальної допомоги, що дало можливість стати на ноги багатьом і багатьом малозабезпеченим учням.

У травні 1875 року Товариством купців та міщан Володимир Гутман був обраний головою Чернігівського сирітського суду. Володимир Петрович не залишав без уваги жодних проблем сирітського будинку, вникав у всі питання функціонування закладу, дуже часто, особливо у святкові та недільні дні, відправляв дітям смаколики, фрукти. Своєю появою у притулку він завжди дарував дітям ширу радість і захоплення, малеча завжди оточували його й ходила юрбою за ним по будинку. А з 1900 року у щорічних Календарях Чернігівської губернії Володимир Гутман зазначається як директор Чернігівського дитячого притулку.

У 1877 році Володимир Петрович долучився і до організації в нашому місті Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на цю справу 5 рублів, та ще 7,5 рублів на спорудження будівлі для книгозбірні. У 1898 році він здійснив на користь бібліотеки пожертвування на суму 107 рублів 16 копійок.

У березні 1882 року Володимир Гутман разом із Кузьмою Ходотом та Аркадієм Зеневичем увійшов до складу комісії з розробки положення про виплати пенсій особам, які працювали в органах громадського самоврядування і підзвітних йому інституціях – міському банку та сирітському суді.

У 1900 році Чернігівська дума вирішила об'єднати всі місцеві благодійні організації, створивши в міському громадському управлінні спеціальний орган «Міська опіка». Для цього було створено спеціальний фонд у розмірі 5000 рублів. Директор Чернігівського міського громадського банку Володимир Гутман пожертвував до цього фонду 2000 рублів.

Усі пожертвування Гутмана були великими і не до кінця відомими. Лише з часом виявилось, що Володимир Петрович утримував своїм коштом багатьох бідняків, давав їм одяг та взуття, багатьом сплачував за навчання в училищах. Але робив це все, не афішуючи, тихо і скромно.

---

29 травня 1903 року Міністерством освіти було затверджене положення про стипендію імені таємного радника Євгена Костянтиновича Андрієвського при Чернігівській чоловічій гімназії за рахунок відсотків з капіталу 5000 рублів, який пожертвував почесний громадянин міста Володимир Гутман. Цей благодійний вчинок Володимир Гутман здійснив за півроку до смерті.

Володимир Петрович помер у 1904 році. В пам'ять про чоловіка у березні 1905 року Олександра Гутман передала чернігівському міському голові 5000 рублів на будівництво Торговельної школи в Чернігові. Будівля і сьогодні прикрашає місто. Вона – пам'ятка архітектури місцевого значення.

Література

1879

76. **Черниговъ**, 3-го февраля // Черниговскія губернскія вѣдомости. – 1879. – № 5 (4 февр.) – Особое прибавлѣніе.

С. 2 : 29 січня 1879 р. на засіданні новообраної Чернігівської міської думи директором Чернігівського міського громадського банку був обраний О. Карпінський, а його заступниками – В. Гутман та М. Константинович.

1885

77. **Адресь-календарь** на 1886 годъ // Календарь Черниговской губернии на 1886 годъ. Годъ первый / составленъ К. В. Корвинъ-Пиотровскимъ. – Черниговъ : Типографія губернскаго правленія, 1885. – С. 111.

Згадується В. Гутман.

1886

78. **Календарь** Черниговской губернии на 1887 годъ. Годъ второй / составленъ К. В. Корвинъ-Пиотровскимъ. – Черниговъ : Типографія Губернскаго Правленія, 1886. – 1016 с.

С. 934 : В. Гутман назначений як директор Чернігівського міського банку.

1887

79. **Календарь** Черниговской губернии на 1888 годъ. Годъ третій / составлень К. В. Корвинъ-Пиотровскимъ. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1887. – 336 с.

С. 299, 322 : В. Гутман зазначений як директор Чернігівського міського банку, також як голова Чернігівського сирітського суду.

80. **Мѣстная** хроника // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1887. – № 12 (8 февр.). – Часть неофиц. – С. 3.

Інформація про те, що на засіданні новообраної Чернігівської міської думи 5 лютого 1887 р. директором Чернігівського громадського банку був обраний В. Гутман з заробітною платою 2000 руб. на рік.

1890

81. **Календарь** Черниговской губернии на 1891 годъ. Годъ пятый / Изданіе Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1890. – 323 с.

С. 271, 275 : В. Гутман зазначений як голова Чернігівського сирітського суду, також зазначений як директор Чернігівського міського банку.

1891

82. **Календарь** Черниговской губернии на 1892 (високосный) годъ. Годъ шестой / Изданіе Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1891. – 361 с.

С. 314, 319 : В. Гутман зазначений як голова Чернігівського сирітського суду, також зазначений як директор Чернігівського міського банку.

1892

83. **Календарь** Черниговской губернии на 1893 годъ. Годъ седьмой / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1892. – 344 с.

С. 293, 298 : В. Гутман зазначений як голова Чернігівського сирітського суду, також зазначений як директор Чернігівського міського банку.

1893

84. **Календарь** Черниговской губернии на 1894 годъ. Годъ восьмой / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1893. – 423 с.

С. 378, 383 : В. П. Гутман зазначений як голова Чернігівського сирітського суду, також зазначений як директор Чернігівського міського банку.

1895

85. **Календарь** Черниговской губернии на 1896 годъ. Годъ десятый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1895. – 423 с.

С. 389, 390 : В. Гутман зазначений як голова Чернігівського сирітського суду, також зазначений як директор Чернігівського міського банку.

1896

86. **Календарь** Черниговской губернии на 1897 годъ. Годъ одиннадцатый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1896. – 182 с.

С. 25, 26, 30 : В. П. Гутман зазначений як голова Чернігівського сирітського суду, як директор Чернігівського міського банку, а також член правління Піклування про нужденних учнів чернігівської гімназії.

1900

87. **Календарь** Черниговской губернии на 1900 годъ. Годъ четырнадцатый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1900. – 192 с.

С. 26, 28–30, 37 : В. Гутман зазначений як член ради Чернігівського відділення піклування Імператриці Марії про сліпих, як голова Чернігівського сирітського суду, як директор Чернігівського міського банку, член правління Чернігівського міського товариства взаємного від вогню страхування, а також як член правління Піклування про нужденних учнів чернігівської гімназії.

88. **Календарь** Черниговской губернии на 1901 годъ. Годъ пятнадцатый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1900. – 192 с.

С. 26, 29, 30, 37 : В. Гутман – директор Чернігівського дитячого притулку, директор Чернігівського міського банку, член правління Чернігівського міського товариства взаємного від вогню страхування, а також як член правління Піклування про нужденних учнів чернігівської гімназії.

1901

89. **Календарь** Черниговской губернии на 1902 годъ. Годъ шестнадцатый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1901. – 230 с.

С. 30, 31, 35, 43, 45 : В. Гутман – директор Чернігівського дитячого притулку, дійсний член Чернігівського губерньського піклування дитячих притулків відомства установ Імператриці Марії, член ради Чернігівського відділення піклування Імператриці Марії про сліпих, директор Чернігівського міського банку, член правління Піклування про нужденних учнів чернігівської гімназії,

---

член товариства землеробсько-ремісничої виправної колонії для неповнолітніх.

1902

90. **Календарь** Черниговской губернии на 1903 годъ. Годъ семнадцатый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1902. – 238 с.

С. 31, 32, 36, 44, 46 : В. Гутман – директор Чернігівського дитячого притулку, дійсний член Чернігівського губерньського піклування дитячих притулків відомства установ Императриці Марії, член ради Чернігівського відділення піклування Императриці Марії про сліпих, директор Чернігівського міського банку, член правління Піклування про нужденних учнів чернігівської гімназії, член товариства землеробсько-ремісничої виправної колонії для неповнолітніх.

1903

91. **Календарь** Черниговской губернии на 1904 годъ. Годъ издания восемнадцатый / Издание Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типография Губернскаго Правленія, 1903. – 253 с.

С. 33, 39, 47 : В. Гутман – директор Чернігівського дитячого притулку, дійсний член Чернігівського губерньського піклування дитячих притулків відомства установ Императриці Марії, директор Чернігівського міського банку, член правління Піклування про нужденних учнів чернігівської гімназії.

2001

92. **Половнікова С. О.** З історії чернігівських банків (II пол. XIX – поч. XX ст.) / С. О. Половнікова // Банківський вісник. – 2001. – № 2. – С. 3–16.

С. 13, 15 : Згадується В. Гутман.

2007

93. **Самохіна Н.** Благодійна діяльність у Чернігові в кінці ХІХ – на початку ХХ століть (за матеріалами «Черниговских губернских ведомостей») / Н. Самохіна // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 8. – С. 216–231.

С. 223, 231 : Про благодійну діяльність В. Гутмана, за яку Чернігівська міська дума присвоїла йому звання почесного громадянина міста Чернігова.

2009

94. **Аскерова Л. С.** Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. С. Аскерова // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 48. – С. 184–191.

С. 188 : У 1900 році Чернігівська дума вирішила об'єднати всі місцеві благодійні організації, створивши в міському громадському управлінні спеціальний орган «Міська опіка». Для цього було створено спеціальний фонд у розмірі 5000 руб. Директор Чернігівського міського громадського банку В. П. Гутман пожертвував до цього фонду 2000 руб.

2010

95. **Шара Л.** Чернігівська міська дума (70–90-ті роки ХІХ ст.) / Любов Шара. – Чернігів : Лозовий В. М., 2010. – 223, [4] с. : іл.

С. 69, 90 : Згадується В. Гутман.

2013

96. **Шара Л.** Розширення та фінансування міським самоврядуванням Чернігова мережі навчальних закладів (1916 – початок 1917 рр.) / Любов Шара // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 64–70.

С. 68 : У журналі чергового засідання Чернігівської думи від 14 грудня 1916 р. зафіксовані постанови про

призначення іменних стипендій. Учні реального училища і торгової школи могли претендувати на стипендії імені О. П. Гутман і В. П. Гутмана.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 51, 71, 101; № 22. – С. 30, 34; № 584. – С. 119; № 596. – С. 175, 306, 308.

Дараган Михайло Петрович (1834–1918)

Михайло Дараган – дворянин, полковник, каліський, вологодський та чернігівський губернатор, сенатор, дійсний таємний радник.

Народився 2 вересня 1834 року в сім'ї генерал-лейтенанта, губернатора Тули Петра Михайловича Дарагана. Мати – Анна Михайлівна – була донькою сенатора Михайла Андрійовича Балуг'янського і однією з небагатьох жінок свого часу, яка залишила помітний слід в історії педагогіки. Анна Дараган відома тим, що написала низку педагогічних книг.

Освіту Михайло Дараган здобув у Миколаївському училищі гвардійських юнкерів та у Миколаївській академії Генерального штабу. Його військова служба тривала 14 років. Служив у Кавалергардському та Ольвіопольському полках, брав участь у Кримській війні 1853–1856 років. За бойові заслуги під час облоги Сілістрії 1854 року (нині місто Сілістра, Болгарія) був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступення з мечами. У 1860 році вийшов у відставку в чині полковника. З 1864 року розпочав цивільну кар'єру.

Спочатку був головою мирового з'їзду м. Розіттен (нині місто Резекне, Латвія) та почесним мировим суддею

Боровицького повіту Новгородської губернії. У 1870 році був призначений Мінським віцегубернатором.

Посаду чернігівського губернатора Михайло Дараган обійняв 2 січня 1876 року і був причетний до кількох визначних подій у Чернігові. Він посприяв виходу «Черниговской газеты». Ідея заснування окремого літературно-художнього часопису належала редактору «Особыхъ прибавленийъ къ Черниговскимъ губернскимъ вѣдомостямъ» Михайлові Лілеєву. Передусім він заручився підтримкою предводителя дворянства Миколи Неплюєва, який переконав губернатора Михайла Дарагана в доцільності реалізації цього проєкту. Михайло Петрович звернувся по дозвіл у вищі інстанції і від 3-го жандармського відділення отримав відповідь, що з його боку немає заперечень, бо вчитель Чернігівської духовної семінарії Михайло Лілеєв – людина цілком благонадійна. 22 квітня 1877 року міністр внутрішніх справ дозволив видання «Черниговской газеты». Вона проіснувала з липня 1877 до кінця 1878 року. Було видано 76 номерів, і продавався часопис у крамницях П. Цвета, М. Кранца. О. Серафимовича. «Черниговская газета» по-справжньому розкрила талант Леоніда Глібова як фейлетоніста, театрального критика й поета.

У 1876 році голова Чернігівського статистичного комітету, губернатор Михайло Дараган ініціював відродження ідеї створити при комітеті музей. Дослідники зазначають, що Чернігівський статистичний комітет на той час володів колекцією монет, бібліотекою на 465 томів і 100 брошур. Губернатор домовився про виділення приміщення для музею та особисто доручив Миколі Константиновичу скласти відповідну програму. Мали бути такі відділи експозиції – відділ старовини, етнографічний, художній, промисловий, географічний. Фактично, йшлося про утворення відомчого краєзнавчого музею. До збирання предметів для нього були залучені чиновники і службовці різних рівнів. Але після

звільнення з посади губернатора Дарагана створення музею загальмувалося через небажання наступника (Анатолія Шостака) сприяти музейній справі. Науковці вважають, що 1877 року доречно розглядати як рік початку музейної справи в Чернігові, що музей статистичного комітету став передумовою для створення музею Чернігівської архівної комісії.

З ім'ям Михайла Дарагана пов'язано заснування Чернігівської громадської бібліотеки. Софія Русова у «Моїх споминах» писала: «Довго губернатор не хотів давати дозволу на відкриття такої бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця» [411, с. 44].

Але завдяки наполегливим вимогам громадськості чернігівський губернатор Михайло Дараган був змушений розпочати клопотання перед міністром народної освіти про відкриття бібліотеки у місті. Згідно з його наказом Чернігівська громадська бібліотека була створена 15 березня (28 н. ст.) 1877 року. Необхідно зазначити, що Михайло Петрович пожертвував 25 рублів на її заснування.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 років Михайло Дараган сприяв організації збору пожертвувань на користь хворих і поранених на Балканському півострові, створенню при жіночих монастирях єпархії загонів сестер-жалібниць. Турбувався про забезпечення шпиталів фаховими лікарями. Очолив Чернігівське управління «Товариства піклування про хворих і поранених воїнів». А його дружина очолила створений 26 квітня 1877 року «Черниговській дамській комитетъ Общества опеки о больныхъ и раненыхъ воинахъ».

Не вистачало медикаментів, перев'язувальних матеріалів. Михайло Дараган приємно здивувався, коли у великій залі Дворянських зібрань побачив, як пані і панночки краjali полотно на бинти, сорочки, простирадла для поранених,

---

та і шпиталь був упорядкований їхніми руками. Шляхетні дівчата збирали гроші у міських шинках і ресторанах. Гуманно очільник губернії поставився і до поранених турків, що з'явилися на вулицях міста – їх перевели до чернігівських лікарень та шпиталю для надання допомоги.

Посаду Чернігівського губернатора Михайло Дараган залишив 30 липня 1878 року. Потім він був призначений очільником Вологодській губернії, а у 1883 році – Каліської губернії (на сьогодні територія у складі Польщі). У чині таємного радника перебував із 1887 року. У 1902 році був призначений до Сенату.

Помер Михайло Петрович 17 листопада 1918 року.

Література

1908

97. **Модзалевскій В. Л.** Малоросійській Родословникъ : в 5 т. Т. 1 : А–Д / В. Л. Модзалевскій. – Киевъ, 1908. – 541 с.

С. 378 : Коротка біографія М. П. Дарагана.

1914

98. **Павловскій И. Ф.** Полтавцы : іерархи, государственные и общественные дѣятели и благотворители : опытъ краткаго біографическаго словаря Полтавской губернии съ половины XVIII в. Съ 182 портретами / И. Ф. Павловскій. – Полтава, 1914. – XV, 294 с.

С. 159 : Згадується М. Дараган.

1998

99. **Студьонова Л.** Чернігівські князі, полковники, губернатори / Людмила Студьонова. – Чернігів : Деснянська правда, 1998. – 148 с.

С. 87–89 : Про вплив губернатора М. Дарагана на суспільне та культурно-громадське життя Чернігова.

2006

100. **Черниговские** губернаторы и вице-губернаторы / Гос. арх. Черниг. обл. ; [сост.: А. В. Морозова, Н. М. Полетун]. – Чернигов : Деснянська правда, 2006. – 200 с.

С. 61–66 : Біографічні дані М. Дарагана.

2008

101. **Морозова А.** Чернігівські губернатори другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Анна Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 58–63.

С. 59–62 : Короткі біографічні відомості про М. Дарагана.

2009

102. **Слобожаніна Н. П.** «Черниговская газета» (1877–1878) як джерело з регіональної історії / Н. П. Слобожаніна // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 51. – С. 80–86.

С. 81 : Губернатор М. Дараган посприяв виходу у місті «Черниговской газеты».

2014

103. **Бойко В.** Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія / Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. ; Сівер. центр післядиплом. освіти [та ін.]. – Чернігів : Десна, 2014. – 190 с.

С. 67, 72 : Короткі біографічні відомості про М. Дарагана.

***

Див. також: № 6. – С. 1; № 12. – С. 6; № 13. – С. 8, 51, 52; № 22. – С. 3; № 761. – С. 113.

Єременко Ананій Карпович

Ананій Єременко – вчитель, один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 2 рублі.

У Пам'ятній книжці на 1878 рік по Чернігівській губернії Ананій Єременко згадується як учитель Чернігівського сирітського будинку, який був реорганізований 10 січня 1840 року з будинку виховання бідних дворян. Крім дітей місцевих дворян поступово до Чернігівського сирітського будинку почали приймати сиріт інших станів – купців, міщан і збіднілих чиновників. Після завершення терміну перебування у сирітському будинку вихованців направляли до нижчих і середніх навчальних закладів за рахунок стипендій приватних осіб та коштом приказу, інших віддавали на утримання благодійників. Смотритель і вчителі вважалися державними службовцями з усіма правами та привілеями, що надавалися цими посадами.

Згідно з «Нарисом історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Ананій Єременко на той час проживав у Чернігові. Інших відомостей не знайдено.

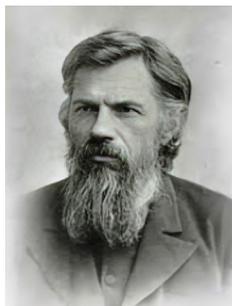
Література

Див. також: № 13. – С. 8, 51; № 22. – С. 29.

Єфименко Петро Савич (1835–1908)

Петро Єфименко [псевд.: Петро Одинець, Царедавенко, крипт.: Е. П., П. Е.] – історик, етнограф, фольклорист, бібліограф, активний діяч українського національно-культурного руху. Петро Савич був одним із перших на теренах України, хто говорив про необхідність створення біографічного словника українських діячів та покажчика всіх книг і статей, що стосуються України; про написання історії української літератури, про видання хрестоматії її кращих творів, створення енциклопедії про Україну, написання наукових праць з історії української культури, літератури, науки.

Петро Єфименко народився 2 вересня 1835 року в заможній українській селянській сім'ї на одному з хуторів Великого Токмака. Батько з рядового неписьменного солдата виступив до засідателя земського суду і городничого міста Ногайська (сучасний Приморськ Запорізької області) й чину колезького секретаря. Мати – проста селянка. Вона була повною протилежністю неспокойному та суворому батькові – тиха, добра, малоосвічена жінка, яка прищепила маленькому Петрикові любов до української мови.

Петро навчався в сільській школі у Великому Токмаку, деякий час – у Сімферополі, потім – у Катеринославській гімназії. Під впливом прочитаного в 6-му класі Шевченкового «Кобзаря» став прибічником української національної свідомості. Вищу освіту здобував на юридичному факультеті в Харківському (з 1855 року до виключення в 1858-му) та Московському (1858–1859) університетах. Був одним із організаторів Харківсько-Київського таємного товариства

революційно-демократичного спрямування. Студентом, під впливом харківського професора, поета й етнографа Амвросія Метлинського, почав цікавитись українською етнографією, мовознавством і фольклористикою. 1859 року Петро Єфименко на півдні України вів етнографічні спостереження, записував зразки фольклору (українських казок, приказок, прикмет). Того ж року опублікував «Памятки украинской народной словесности».

На початку 1860 року Петра Савича заарештували за участь у Харківсько-Київському товаристві і за звинуваченням у протиурядовій діяльності засудили до заслання під наглядом до Пермської, а потім до Архангельської губернії.

Серйозні життєві труднощі не стали на заваді інтенсивній інтелектуальній діяльності Петра Єфименка, який зібрав на архангельському засланні величезний етнографічний матеріал. Під час перебування в Архангельській губернії Петро Савич вів активну наукову роботу: збирав багато найцінніших рукописів, лубочні картинки XVIII століття, усну народну творчість. На сторінках газети «Архангельские губернские ведомости» він опублікував 115 статей з історії та етнографії.

На цей же період припадає і низка праць з історії козацтва. Саме перу Петра Єфименка належить повернення із забуття імені останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Маючи можливість працювати в архіві Архангельська, Петро Савич знайшов та опрацював документ про відправку кошового до Соловецького монастиря у червні 1776 року, і ці матеріали лягли в основу статті про Петра Калнишевського, що побачила світ у 1875 році.

Перебуваючи у засланні, Петро Єфименко написав чимало праць про українців. Так, до «Чернігівського листка» Леоніда Глібова Петро Савич надсилав статті «Отчего произошло название города Чернигова», «Заметка о книгопечатании в Черниговской губернии в прошлом столетии». У 1874 році вийшла його праця «Збірник малоросійських

замовлянь», яка містить унікальний матеріал – замовляння, що ними користувалися наші прашури. На час виходу книги ця сфера народного життя практично не була досліджена, хоча являла собою яскраву демонстрацію традицій, вірувань та звичаїв давніх українців.

1870 року Петро Єфименко одружився з Олександрою Ставровською, яка під його наставництвом стала відомим українським істориком, етнографом, першою серед жінок, якій у Харківському університеті присвоїли звання доктора історії. У 1876 році подружжя Єфименків було звільнене від поліцейного нагляду і вже могло вільно обирати місце проживання.

У 1877–1879 роках родина жила в Чернігові. Тут Петро Савич працював у статистичному відділенні при Чернігівській губернській земській управі та в редакції «Земского сборника», був одним із засновників Чернігівської громадської бібліотеки.

У 1879 році Єфименки переїхали до Харкова. Петро Савич займав посади секретаря статистичного комітету й завідувача статистичного відділення при Харківському повітовому земському статистичному бюро.

У 1884–1887 роках Петро Єфименко керував виданням щорічного «Харьковского календаря» та науково-літературного додатку до нього – «Харьковского сборника», на сторінках якого багато уваги приділялося краєзнавчо-етнографічним та економічним питанням губернії. Петро Савич став автором низки етнографічних і народознавчих досліджень.

Петрові Єфименку належить провідна роль у створенні Харківського історичного архіву. Ще в 1879 році Петро Савич порушив питання про придбання у Чернігівського губернського правління архіву старих справ. Чернігів дав на це згоду, і того ж року архівні справи були перевезені Єфименком до Харкова, що стало початком створення в цьому місті історичного архіву.

Разом із дружиною Петро Савич досліджував побут, економічне становище населення Чернігівщини й Харківщини.

Він – автор праць про кустарні та сільські промисли на Сумщині, рудні на Сіверщині.

У 1906 році Петро Єфименко під псевдонімом Одинець опублікував статтю «До питання про українське народництво».

Петро Савич став одним із основоположників бібліографічної справи в Україні. Займатися бібліографією він розпочав під впливом Олександра Лазаревського. Першою бібліографічною працею Петра Єфименка стала рецензія на «Указатель источников для изучения Малороссийского края» Олександра Лазаревського, опублікований у 1858 році. Петро Савич чи не вперше в Україні порушив питання про складання вичерпної української бібліографії, вказував на необхідність обліку і реєстрації друкованих матеріалів. 1860 року в «Черниговских губернских ведомостях» (№№ 9, 20) Петро Єфименко опублікував «Дополнение к «Указателю источников для изучения Малороссийского края» Олександра Лазаревського, в якому не лише заповнив деякі прогалини покажчика, але й розширив його хронологічно, з охопленням друкованої продукції з 1763 до 1859 року. У цій роботі відображено і західноукраїнські публікації, розкрито зміст «Зорі Галицької» за 1852–1853 роки. У зв'язку із засланням бібліографічна діяльність Петра Савича була перервана. Проте все ж частину своїх більш ранніх бібліографічних напрацювань він разом із Григорієм Милорадовичем зміг опублікувати в «Черниговском листке» (1863 р., №№ 11/12). Це бібліографічні відомості про видання XVII–XVIII ст. друкарень у Новгороді-Сіверському, Чернігові та Клинцях.

Наприкінці 1880-х років стан здоров'я Петра Савича погіршився. Він уже не міг займатися наукою на повну силу і був вимушений допомагати дружині, добираючи архівні матеріали для її наукової роботи.

З 1907 року сім'я Єфименків мешкала в Санкт-Петербурзі. Петро Савич був уже дуже хворий, прикутий до ліжка. Він помер 7 (20) травня 1908-го у віці 73 роки.

Твори Петра Єфименка

1859

104. **Списокъ** угодыамъ архієпископіи Черниговской, составленный по царскимъ жалованнымъ грамотамъ / П. С. Ефименко // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1859. – № 34.

1860

105. **Дополненіе** къ украинскимъ пословицамъ и поговоркамъ / П. Ефименко. – Черниговъ : Губернская типографія, 1860. – 12 с.

106. **Дополненіе** къ указателю источниковъ для изученія Малороссійскаго края А. Лазаревского / П. Ефименко // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1860. – № 9, № 20.

1861

107. **Украинская** литературная лѣтопись / П. Ефименко // Полтавскіе губернскіе вѣдомости. – 1861. – № 3. – С. 15–16 ; № 4. – С. 22–24 ; № 5. – С. 27–28 ; № 6. – С. 30–36 ; № 7. – С. 42–44 ; № 8. – С. 46–49.

1878

108. **Старинные** укрѣпленія малороссійскихъ городовъ: по поводу Румянцевской описи / П. С. Ефименко // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1878. – № 12.

1882

109. **Архивъ** Малороссійской коллегіи при Харьковскомъ университетѣ / П. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – № 1. – С. 193–197.

110. **Кустарные**, отхожіе и нѣкоторые сельскіе промыслы въ Сумскомъ уѣздѣ / П. Ефименко. – Харьковъ : Харьк. губ. земство, 1882. – [4], II, 111 с. – (Труды Комиссіи по изслѣдованію кустарныхъ промысловъ Харьковской губерніи ; Вып. 1).

111. **Образцы** обличительной литературы въ Малороссіи / П. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – Т. 1, кн. 3. – С. 538–559.

---

112. **Одинъ** изъ протестовавшихъ [противъ отмѣны гетманства въ Украинѣ] / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – № 3. – С. 602–608.

113. **Откуда** взяли запорожцы: народное преданіе / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – № 12. – С. 582–593.

114. **Послѣдній** писарь Войска Запорожскаго Глоба / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – № 8. – С. 368–371.

1883

115. **Братства** и союзы нищихъ / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1883. – № 9/10. – С. 312–317.

116. **Судъ** надъ вѣдьмами / П. Ефименко // Кіевская старина. – 1883. – № 11. – С. 374–401.

117. **Упыри:** изъ исторіи народныхъ вѣрованій / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1883. – № 6. – С. 371–379.

118. **Харьковскій** календарь на 1884 годъ : годъ двѣнадцатый / Изд. Харьк. губ. стат. ком. ; подъ ред. дѣйствительнаго члена-секретаря Комитета П. С. Ефименко. – Харьковъ : Типографія губернскаго правленія, 1883. – VIII, 455 с. : ил. табл. + 202 с. адресь-календарь+10 с. рекламы.

119. **Шпитали** въ Малороссіи / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1883. – № 4. – С. 709–727.

1884

120. **Библиографическій** указатель трудовъ П. П. Чубинскаго / П. Ефименко // Кіевская старина. – 1884. – № 5. – С. 138–142.

121. **Могила** гетманцевъ въ г. Лебедине / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1884. – № 4. – С. 693–695.

122. **Харьковскій** календарь и памятная книжка на 1885 годъ : годъ тринадцатый / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. ; подъ ред. дѣйствительнаго члена-секретаря П. С. Ефименко. – Харьковъ : Типографія губернскаго правленія, 1884. – XI, 674 с. + 169 с. адресь-календарь+24 с. рекламы.

1885

123. **Запрещеніе** купальскихъ огней / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1885. – № 11. – С. 556–558.

124. **Харьковскій** календарь на 1886 годъ : [годъ четырнадцатый] : съ приложеніемъ картины, представляющей видъ г. Харькова въ началѣ нынѣшняго столѣтія / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. ; подъ ред. дѣйствительнаго члена-секретаря П. С. Ефименко. – Харьковъ : Типографія губернскаго правленія, 1885. – XVII, 496, 185 с. + 167 с. адресь-календаря 1886 г.+28 с. рекламы.

1886

125. **Затерявшаяся** пѣсня о событіяхъ 1696 г. / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1886. – № 5. – С. 173–175.

126. **Къ исторіи** семейныхъ раздѣловъ у крестьянъ / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1886. – № 3. – С. 593–598.

1887

127. **Жертва** купальскаго огня / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1887. – № 9. – С. 190–191.

128. **Харьковскій** сборникъ : лит.-науч. приложение къ «Харьковскому календарю» на 1887 г. / Изд. Харьк. губерн. стат. ком. ; ред. П. С. Ефименко. – Харьковъ : Типографія губернскаго правленія, 1887. – Вып. 1. – 1887. – 30, II, 278, VIII, 2 с.

1888

129. **Рудни** въ Северщинѣ / П. С. Ефименко // Кіевская старина. – 1888. – Т. 21. – С. 52–63.

130. **Экономическіе** заметки о старинѣ и матеріалы / П. Ефименко. – Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. – 12 с.

1906

131. **Къ вопросу** объ украинскомъ народничествѣ : (опытъ программныхъ вопросовъ для изученія украинской національной идеи) / [соч.] Петра Одинца [П. Ефименка] // Кіевская старина. – 1906. – № 7/8. – С. 338–376.

2009

132. **Листи** Єфименка П. С. до Лебединцева Ф. Г., Ківлицького Є. О., Шишацького-Ілліча О. В. // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № 6/7. – С. 47–50.

133. **Пётр** Саввич Єфименко : (автобіогр. заметки) [з коментарями] // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № 6/7. – С. 39–47.

Література про Петра Єфименка

1928

134. **Возняк М.** 3 років заслання Петра Єфименка на Архангельщину : (листування з Олександром Кониським (1863–1867) / М. Возняк // За сто літ : матеріали з громад. й літ. життя України ХІХ і початків ХХ століття. Кн. 2 / Іст. секція Укр. АН ; під ред. М. Грушевського. – [Київ] : Держвидав України, 1928. – С. 110–121.

1930

135. **Збірник** науково-дослідчої катедри історії української культури. Т. 10 : присвяч. пам'яті О. Я. Єфименкової. – Харків : Держвидав України, 1930. – 180, [3] с. – Зі змісту: Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової. – С. 5–15 [про П. Єфименка с. 7, 9, 13]; Білик [П]. Огляд головніших праць Олександри Яковлевни Єфименкової. – С. 17–31 [про П. Єфименка с. 18, 26]; Хоткевич Г. Єфименкова. – С. 37–43 [про П. Єфименка с. 38–40, 42]; Світлій пам'яті дорогої вчительки Олександри Яковлевни Єфименкової / Н. Б. – С. 45–47 [про П. Єфименка с. 45].

1965

136. **Гуменюк М. П.** Один з перших [П. С. Єфименко] / М. П. Гуменюк // Вітчизна. – 1965. – № 7. – С. 197–200.

1969

137. **Гуменюк М. П.** Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття / М. П. Гуменюк. – Харків, 1969. – 184 с.
С. 27–32 : *Про П. Єфименка.*

1971

138. **Корнейчик І. І.** Історія української бібліографії : дожовтневий період / І. І. Корнейчик. – Харків, 1971. – 376 с.
С. 117–128 : *Про П. Єфименка.*

1993

139. **Баженов Л. В.** Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: історіографія, біобібліографія, матеріали / Баженов Л. В. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
С. 206–207 : *Про П. Єфименка.*

2004

140. **Саєнко В. М.** Токмацькі витоки родини Єфименків : (до 170-літньої річниці від народж. П. С. Єфименка) / В. М. Саєнко // Музейний вісник. – 2004. – Вип. 4. – С. 88–92.

2006

141. **Ляшко С. М.** Петро Савович Єфименко / Ляшко С. М. // Музейний вісник. – 2006. – Вип. 6. – С. 171–174.

2009

142. **Стариков Г. М.** Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків / Г. М. Стариков // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № 6/7. – С. 36–61.

2011

143. **Клименко Н. М.** Значення газети «Черниговский листок» для української культури у кінці ХІХ ст. / Н. М. Клименко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи : зб. матеріалів

Всеукр. наук.-практ. конф., 20 трав. 2011 р. – Суми : СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 77–81.

С. 81 : Статті П. Єфименка друкували у газеті «Черниговский листок».

2016

144. **Ефименко** Пётр Саввич // Шалыганова А. Л. Правление Харьковской общественной библиотеки, 1885–1918 : биобиблиогр. слов. / А. Л. Шалыганова. – Харьков : Федорко, 2016. – С. 123–124.

145. **Портнова Т.** Любити і навчати : селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – 240 с.

С. 34, 108, 128, 149, 151 : Погляди П. Єфименка на українське селянство.

2021

146. **Світленко С. І.** Український народолобець та українознавець Петро Єфименко: формування світогляду / С. І. Світленко // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. – 2021. – Т. 30, № 1. – С. 95–103.

147. **Світленко С.** Яків Миколайович Бекман: між російською демократією та українським народолобством / С. Світленко // Київські історичні студії. – 2021. – № 1. – С. 87–97.

С. 89, 91, 92, 94 : Про П. Єфименка.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 51; № 33. – С. 116, 117; № 61. – С. 112; № 382. – С. 26, 27; № 582. – С. 54, 56–60.

Карпінський Олександр Павлович (1835–1883)

Олександр Карпінський – лікар, громадський діяч, перший директор Чернігівського міського банку, голова Чернігівської губернської земської управи протягом семи (з перервою) років, меценат, просвітитель, почесний громадянин міста Чернігова.

Народився Олександр Павлович у 1835 році, напевно, в Чернігові. Походив із дрібномаєткового дворянського роду. Корені Олександра Карпінського – в селі Петрушин, що за 20 кілометрів на північ від Чернігова. Батько, колезький асесор Павло Іванович, був дрібним чиновником і не зміг забезпечити сина значним спадком. Після його смерті спадкоємці отримали лише 17 десятин землі і трьох кріпаків. Утім, Олександр Павлович відзначався яскраво вираженими ліберально-демократичними поглядами. У Петрушині й сьогодні пам'ятають доброго поміщика Карпінського, який відпустив своїх селян на волю без викупу. Записи в метричних книгах по селу Петрушин дозволяють підтвердити свідчення старожилів про надання свободи кріпакам – братам Іову, Никанору та Михайлу Євстафійовичам Гришаєнкам.

Юний Олександр Карпінський вимушений був самотужки виборювати собі становище у суспільстві. У 1845 році він вступив до Чернігівської чоловічої гімназії, яку закінчив у 1854 році. Незабаром Олександр Павлович продовжив навчання на медичному факультеті Київського університету Святого Володимира, який успішно закінчив. У листопаді 1860 року вчена рада університету удостоїла Олександра Карпінського звання повітового лікаря.

Після закінчення університету він повернувся на Чернігівщину і 20 березня 1861 року був призначений Чернігівським губернським правлінням на посаду міського лікаря в Сосниці. Олександр Павлович швидко здобув незаперечний авторитет серед мешканців містечка й повіту. Сучасник згадував, що серед місцевого люду довго зберігалися розповіді про лікаря як добру і чуйну до чужого горя людину, яка ніколи не відмовляла у допомозі. Дуже часто його маленький дерев'яний будиночок під солом'яною стріхою з самого ранку буквально обступали пацієнти. Олександр Павлович буквально не мав ні спокою, ні відпочинку. Коли у місті розпочалася холера, він цілі дні і навіть ночі проводив серед хворих, надаючи їм медичну допомогу.

Незабаром Карпінський придбав у Сосницькому повіті 300 десятин землі. Олександр Павлович був одружений з дочкою поручика Василя Лисенка Оленою, яка володіла в тому ж повіті 72 десятинами землі, й мав з нею синів Павла, Олександра, Григорія та дочку Надію.

Створення земських установ Чернігівської губернії відкрило для Олександра Карпінського нові можливості. 11 травня 1865 року виборче зібрання землевласників Сосницького повіту обрало його гласним повітового земського зібрання, а 2 липня того ж року на засіданні Сосницького повітового земського зібрання Олександр Павлович був обраний губернським гласним і членом Сосницької повітової училищної ради.

Однак повітовим гласним він був недовго, оскільки незабаром розпочалася його досить плідна земська діяльність на губернському рівні. Будучи членом губернської управи, а потім двічі її головою, Олександр Павлович завжди старався максимально сприяти підвищенню життєвого рівня населення, постійно виступав на земських зібраннях з питань освіти, медицини, народних кредитів тощо. Уболівав за долю практично забороненої на той час української мови.

Слід зазначити, що як земський діяч Олександр Карпінський активно прислужився на ниві культури та освіти. Саме в освіті він вбачав шлях до забезпечення духовних потреб народу. Так, за діяльної участі Олександра Павловича у 1870 році була заснована Чернігівська учительська семінарія. Це була вже третя спроба земства забезпечити сільські школи кваліфікованими педагогічними кадрами. Цього разу вона виявилася вдалою і навчальний заклад розпочав роботу в листопаді того ж року. Карпінський власним коштом утримував стипендіатів семінарії.

Рівно за рік за ініціативою Олександра Павловича було відкрито земську школу у Сосниці. Наступного року за його ж пропозицією була відкрита Сосницька земська бібліотека, в основу якої лягли фонди громадської книгозбірні, заснованої ще раніше тридцятьма представниками передової інтелігенції. Частина книг із приватної бібліотеки Карпінського також поповнила фонди новоствореного закладу.

У 1875 році Олександр Павлович організував у рідному селі Петрушин Чернігівського повіту двокласне зразкове міністерське училище. Для доволі глухого маленького села побудова такого престижного навчального закладу була знаковою подією. Як зазначає історик Сергій Горобець, суспільна заслуга Олександра Карпінського полягала в тому, що він зміг надихнути людей на велику справу, потужно лобіював цю ідею на всіх рівнях, відчайдушно відстоював існування школи в затяжному листуванні з Київським навчальним округом. Двокласне міністерське училище у Петрушині до 1902 року залишалося єдиним у Чернігівському повіті і стало гордістю та окрасою населеного пункту на довгі роки.

Олександр Карпінський був одним із ініціаторів створення Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши для неї 63 рублі. Ця сума була найбільшою серед інших внесків. Олександр Павлович доклав багато зусиль, щоб книгозбірня

стала справжнім центром культурного та громадського життя Чернігова.

Залишивши посаду голови губернської земської управи, Олександр Карпінський продовжував активно виконувати обов'язки губернського гласного. Зокрема, 15 січня 1880 року на засіданні чергового губернського земського зібрання він зробив заяву про необхідність перетворення ремісничого класу при Сирітському домі на земське ремісниче училище. Зібрання більшістю голосів підтримало цю пропозицію. Того ж дня під час обговорення кошторису на утримання фельдшерської школи при чернігівських богоугодних закладах Олександр Павлович заявив про необхідність підтримати ініціативу педагогічної ради школи й відкрити при фельдшерській школі спеціальний паралельний клас для жінок – майбутніх фельдшерів. Пропозицію земство підтримало і профінансувало.

Чимало зробив Олександр Карпінський і в соціально-економічній сфері. Він домогся урядової допомоги населенню північних повітів губернії, де люди голодували. Справжньою інновацією для свого часу, покликаною захистити селянське господарство, стало створення в губернії позиково-ощадних товариств з метою покращення умови селянського побуту і захисту селян у роки неврожаю. За ініціативою Карпінського в 1873 році губернське зібрання асигнувало 30 000 рублів на потреби товариств. І наприкінці року в губернії нараховувалося вже 12 таких осередків.

На друге головування Олександра Павловича у Чернігівській губернській земській управі припадає ухвалення рішення про створення при ній статистичного відділення, яке розпочало діяльність у лютому 1876 року. За два роки досліджено Чернігівський та Борзнянський повіти губернії, що дозволило більш справедливо здійснити оподаткування населення.

Заслуговує на увагу діяльність Олександра Карпінського у міському самоуправлінні, оскільки він у 1874–1882 роках

плідно працював у Чернігівській міській думі та двічі був обраним її гласним.

Необхідно зазначити, що до початку 80-х років XIX ст. населення міста користувалося водою з Десни і Стрижня, яка була забруднена та спричинювала епідемічні хвороби. До того ж, відсутність регулярного водопостачання не дозволяла ефективно боротися з пожежами, які траплялися в Чернігові досить часто і завдавали значної шкоди. 14 лютого 1872 року на засіданні міської думи Олександр Павлович запропонував зібранню збудувати у місті водогін, але реалізація цього проєкту розпочалася лише за кілька років. Саме Карпінський під час обговорень питання про спорудження водогону наполягав на дослідженні околиць міста, особливо Ялівщини, з метою пошуку джерельних вод для забезпечення міста якісною питною водою. Чернігівці і досі користуються водою із свердловин, розташованих в урочищі Ялівщина.

Значну роль Олександр Карпінський відіграв у створенні Чернігівського міського громадського банку, який був відкритий 19 лютого 1875 року з основним капіталом у 10 000 рублів. Олександр Павлович брав безпосередню участь у розробці Статуту банку та очолював його з дня відкриття до жовтня 1880 року. За цей час банк міцно став на ноги і щорічно приносив Чернігову великі прибутки. Потрібно відзначити, що у перший рік своєї роботи Карпінський не отримував зарплатні, а в наступні роки більшу її частину перераховував на освітянські потреби. За значний особистий внесок в утворення Чернігівського міського банку Олександр Павлович був удостоєний звання «Почесний громадянин міста Чернігова».

Наприкінці 70-х років у настроях Олександра Карпінського все частіше проявлялося розчарування та втома: він скаржився на інертність земського середовища, його пасивність, малодушність, на відсутність підтримки своїх планів та ідей з боку суспільства. Рання смерть дружини Олени Василівни (1841–1873) та старшого сина Павла (1865–1874), постійні конфлікти з можновладцями надломали Олександра Карпінського, і він почав зловживати алкоголем.

Останні роки життя титулярний радник Олександр Карпінський мешкав у Сосниці, служив земським лікарем, але недовго. Самотній і покинутий, він винайняв собі квартиру у селянській хаті, де й доживав останні свої дні. Тут і помер від запалення легенів вночі 21 травня 1883 року й був похований на цвинтарі у Сосниці. В останню путь Олександра Павловича проводжало лише кілька людей. На могилі Олександра Карпінського був встановлений дерев'яний хрест. До сьогоднішнього дня могила Олександра Павловича не збереглася.

Так склалася доля видатного діяча Чернігівського земського й місцевого самоврядування Олександра Карпінського, який значною мірою прислужився соціально-економічному й культурному розвитку Чернігівщини.

Література

1914

148. **Могілянській М.** Памяти А. П. Карпинского (Къ земскому юбилею) / М. Могілянській // Земское дѣло. – 1914. – № 3. – С. 181–182.

149. **Степаненко Н.** Памяти А. П. Карпинского / Н. Степаненко // Черниговская земская недѣля. – 1914. – 10 января (№ 2). – С. 6–7.

1969

150. **Моргун О.** Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – 1969. – № 1/3. – С. 56–64.

С. 59, 60 : Згадується О. Карпінський як голова губернської земської управи.

1995

151. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Т. 2 : 1880–1885 / О. Ф. Кістяківський ; НАН України, Ін-т укр. археографії. – Київ : Наукова думка, 1994. – 582, [2] с. – (Правничча спадщина).

С. 76 : Згадується О. Карпінський.

2001

152. **Половнікова С.** Чернігівський міський громадський банк / С. Половнікова // Банківський вісник. – 2001. – № 2. – С. 12–16.

С. 14 : О. Карпінський був першим директором Чернігівського міського громадського банку (1875–1879).

2004

153. **Горобець С.** Олександр Павлович Карпінський і село Петрушин : історія села Петрушин / Сергій Горобець. – Чернігів, 2004. – 45 с. – (Почесні громадяни Петрушина).

154. **Горобець С.** Почесні громадяни села Петрушина / Сергій Горобець. – Чернігів, 2004. – 28 с.

2007

155. **Горобець С.** Олександр Павлович Карпінський – меценат, благодійник, просвітитель / С. Горобець // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 55–57.

2009

156. **Рахно О.** Олександр Карпінський // Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / Олександр Рахно. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. – С. 51–72.

2010

157. **Дорошок Н.** Маловідомі сторінки з історії Чернігівського земства (кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.) / Наталія Дорошок // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 50–53.

С. 51 : Згадується О. Карпінський.

158. **Рахно О. Я.** Голова Чернігівської губернської земської управи Ф. М. Уманець / О. Я. Рахно // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 193–200.

С. 194 : О. Карпінський на засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання вносив свої пропозиції щодо покращення продовольчого забезпечення селян.

2013

159. **Рахно О. О. П.** Карпінський // Голови Чернігівської губернської земської управи : біобібліогр. довід. / Олександр Рахно. – Чернігів : Десна Поліграф, 2013. – С. 40–53.

О. Карпінський був Головою Чернігівської губернської земської управи (1866–1870 та 1874–1877 рр).

2017

160. **Горобець С.** Олександр Павлович Карпінський, 1835–1883 / Сергій Горобець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2017. – 61 с : іл., табл., фот. – (Відомі петрушинці).

161. **Майшев О.** Меморіальна дошка Олександрю Карпінському в Петрушині [Чернігівського району] / Олександр Майшев // Світ-інфо. – 2017. – 1 верес. – С. 13.

***

Див. також: № 6. – С. 7; № 13. – С. 8, 51, 53, 74; № 51. – С. 61; № 53. – С. 29, 30; № 61. – С. 111; № 65. – С. 153, 159; № 70. – Ч. 3, С. 123; № 400. – С. 102; № 414. – С. 60; № 582. – С. 64; № 690. – С. 28, 155, 156.

КОНСТАНТИНОВИЧ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1844–1886)

Микола Константинович – український громадський та земський діяч, педагог, історик.

Народився він 13 лютого 1844 року на хуторі Тищенковому Чернігівського повіту Чернігівської губернії у дворянській сім'ї. Рід Константиновичів грецького походження. Батько – Олександр Пилипович Константинович (1796–1879), мати – Ольга Миколаївна (в дівоцтві Малявко), дочка губернського секретаря.

Микола Константинович закінчив зі срібною медаллю Чернігівську чоловічу гімназію (1859) та історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира (1864). Родинне виховання в українських традиціях сприяло тому, що у студентські роки він долучився до українофільського руху.

Після закінчення університету в 1864 році Микола Константинович деякий час учителював у Рівненській гімназії. Повернувшись до Чернігова, він у 1865–1875 роках викладав історію та географію у місцевій чоловічій гімназії. Після відкриття Чернігівської жіночої гімназії був запрошений викладати в ній за сумісництвом.

Микола Олександрович був одружений з Катериною Григорівною Рашевською – рідною сестрою відомого українського художника, скульптора та громадського діяча Івана Рашевського. Мав п'ятьох дітей. Володів родовим маєтком на хуторі Тищенків Чернігівського повіту й будинком у Чернігові по вулиці Гончій, відомим як «кам'яниця Константиновича» – пам'ятка цивільної архітектури другої половини XVIII ст.

Учительська кар'єра Миколи Константиновича тривала недовго, оскільки в 1874 році землевласники Чернігівського повіту обрали його гласним повітового земства, а повітове земське зібрання надало Миколі Олександровичу ще й повноваження губернського гласного. Незабаром він залишив учительську посаду, оскільки в грудні того ж року був обраний членом Чернігівської губернської земської управи. На цих посадах Микола Константинович значною мірою прислужився соціально-економічному та культурному розвитку Чернігівщини. 7 грудня 1874 року Чернігівське земське зібрання згідно з пропозицією Миколи Олександровича ухвалило: «Изменить содержание «Земского сборника» в том смысле, чтобы оно, кроме правительственных распоряжений и докладов управы, помещаемых заглавременно, по возможности, представляло обзор деятельности

губернских и уездных земских учреждений и положения губернского и уездных земских хозяйств за прошлое и настоящее время».

12 грудня 1875 року за ініціативи Миколи Константиновича Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило створити статистичне відділення при губернській земській управі. 7 лютого 1876 року новостворене статистичне відділення у складі Василя Варзара, Петра Червінського під керівництвом Миколи Константиновича розпочало свою діяльність. За рік роботи чернігівські статистики підготували «Труды Статистического отделения при Черниговской губернской земской управе» (Чернігів, 1877. Вип. 1) і два томи «Материалов для оценки земельных угодий» по Чернігівському та Борзнянському повітах (Київ, 1877). На жаль, на засіданнях земського зібрання в січні 1878 року противники статистичних робіт об'єднали свої зусилля. Обговорення долі статистичного відділення тривало у складних дискусіях 17 та 18 січня. Урешті-решт зібрання незначною більшістю голосів (36 проти 33) ухвалило рішення надалі не фінансувати статистичне відділення.

Значну увагу Микола Константинович приділяв розвитку освіти. Так, у 1880 році на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання він виступив із заявою про необхідність викладання у початкових школах рідною мовою. Це був сміливий як на той час крок: вже діяли і Валусьський циркуляр, і Емський указ, які забороняли вживання української мови у різних сферах життя. Спеціально створена комісія на губернському рівні підготувала цілий проект заходів щодо поліпшення справ у народній школі, який був ухвалений більшістю голосів. Зібрання вирішило прохати уряд про дозвіл уживати народну мову в сільських школах і видавати підручники рідною мовою, але уряд ніяк не відреагував на це клопотання. Також Микола Олександрович пропонував виділяти допомогу сільським громадам для покращення шкільних приміщень та забезпечення навчальних закладів

підручниками. За пропозицією Константиновича у 1875 році при початкових училищах Чернігівського повіту відкривалися бібліотеки.

Значну підтримку Микола Константинович надавав заснованій земством Чернігівській учительській семінарії. Микола Олександрович підтримував ідею створення в Чернігові ремісничого училища. Він був членом, а згодом і головою Попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії та підтримував її внесками. Піклувався про Чернігівський дитячий притулок для бідняків.

За дорученням Чернігівської повітової земської управи Микола Константинович 15–16 січня 1883 року організував проведення в Чернігові першого з'їзду сільських господарів усіх станів для обговорення питань покращення сільського господарства у повіті. Миколу Олександровича обрали головою з'їзду, на якому було ухвалено створити в Чернігові склад сільськогосподарських машин та удосконалених знарядь праці й доручити спеціальній комісії вивчити питання кредитування заходів для покращення господарювання. Обговорені були також питання про покращення місцевих порід робочих коней та великої рогатої худоби, осушення боліт і боротьби з пісками, які під дією вітрів робили непридатними сільськогосподарські угіддя.

У галузі культури Микола Константинович був причетний до багатьох культурно-просвітніх проєктів. Зокрема, він товаришував з Леонідом Глібовим та разом з відомим громадським діячем Олександром Тищинським у жовтні 1872 року звернувся з проханням до «начальника губернії» з проханням дозволити відновити з 1 січня 1873 року видання часопису «Черниговскій листокъ». Але влада не дала на це дозволу.

Микола Константинович належав до гурту засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Він брав участь у розвитку книгозбірні. Наприклад, 24 травня 1885 року збори правління бібліотеки заслухали звіт про її діяльність

у 1884 році. Під час обговорення звіту Микола Константинович висловив переконання, що бібліотека як самостійна установа існувати не може, а лише за підтримки приватних осіб і покровительства міської думи або земства. Було вирішено вивчити причини занепаду бібліотеки.

14 квітня 1884 року М. Константинович разом з представниками місцевої інтелігенції Ф. Лизогубом, М. Неплюєвим, П. Свечиним, В. Варзаром, І. Шрагом, В. Хижняковим на квартирі князя С. Шаховського, під його головуванням провели перше зібрання членів-засновників Чернігівського аматорського музично-драматичного гуртка і обрали правління на чолі з К. Милорадовичем.

Після закінчення трирічного терміну перебування на посаді члена губернської земської управи Микола Константинович деякий час виконував обов'язки секретаря Чернігівського губернського статистичного комітету та редактора неофіційної частини газети «Черніговські губернські вѣдомости». Водночас він активно працював як губернський та повітовий земський гласний.

У 1878 році Микола Олександрович був обраний гласним Чернігівської міської думи і прислужився розвитку міського самоврядування. Слід зазначити, що він виступав за збереження принципів місцевого самоврядування, розширення прав земських установ та запровадження конституційного ладу.

Губернські гласні довіряли Миколі Константиновичу різні виборні посади. Зокрема, на засіданні губернського земського зібрання 14 грудня 1882 року він разом з Петром Червінським був обраний членом Чернігівського відділення Селянського поземельного банку. 29 січня 1879 року Миколу Олександровича обрали товаришем директора Чернігівського міського громадського банку, а 30 жовтня наступного року – директором цієї фінансової установи. Під його керівництвом банк приносив міському самоврядуванню значний прибуток.

Завдяки Миколі Константиновичу земство дедалі більше уваги стало приділяти охороні здоров'я мешканців губернії. Так, 15 грудня 1881 року за пропозицією Миколи Олександровича земство ухвалило створити медико-статистичне бюро та регулярно проводити губернські з'їзди лікарів. Він разом із гласним Олександром Карпінським домогся безоплатного лікування душевнохворих з малозабезпечених верств населення.

20 грудня 1883 року на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання під час виборів голови губернської земської управи Микола Константинович набрав переважну більшість голосів гласних (43 проти 14) і очолив губернську земську управу. Тоді ж він був обраний членом Чернігівської губернської училищної ради.

Загалом Микола Олександрович був гласним Чернігівських повітового та губернського земських зібрань протягом 1874–1886 років й очолював губернську земську управу в 1884–1886 роках. Завдяки високому авторитету його обирали на посаду почесного мирового судді. Указом Сенату від 22 квітня 1885 року Микола Константинович був затверджений почесним мировим суддею по Чернігівському повіту.

Микола Олександрович – відомий історик та краєзнавець. Він серйозно вивчав історію і археологію Чернігівщини. 1872 року на шпальтах «Записок Черниговского губернского статистического комитета» з'явилася стаття Миколи Константиновича «Заметки о трудах архиепископа Филарета по описанию Черниговской губернии». В останній рік життя він опублікував свою узагальнюючу працю «Исторические памятники Черниговской губернии. Городки и курганы» (1886), листи з власного архіву та документи щодо Чернігівського намісництва. Упорядкував низку документів, що розкривають різні аспекти життєдіяльності місцевого земства. Публікував матеріали Генерального (Рум'янцевського) опису України 1765–1769 років.

Життя Миколи Константиновича обірвалося раптово: він помер у ніч з 19 на 20 листопада 1886 року від розриву серця і був похований на міському цвинтарі у Чернігові.

Праці Миколи Константиновича

1875

162. **Ссудо-сберегательные** товарищества Черниговской губернии : (отчетъ члена Управы Н. А. Константиновича) // Земскій сборникъ Черниговской губернии. – 1875. – № 4/8. – С. 112–126.

1876

163. **О первоначальныхъ** дѣйствіяхъ статистическаго отдѣленія при Губернской Земской Управѣ (доклад члена управы Н. А. Константиновича) // Земскій сборникъ Черниговской губернии. – 1876. – № 1/4. – С. 116–120.

1878

164. **О курганахъ** Черниговскаго уѣзда / Н. А. Константинович // Труды III Археологическаго съѣзда, бывшаго въ Кіевѣ въ августѣ 1874 года. – Кіевъ, 1878. – Т. 1. – С. 181–184.

1884

165. **О городище** близъ мѣстечка Салтыковой Дѣвицы Черниговскаго уѣзда // Труды Четвертаго Археологическаго съѣзда / Н. А. Константинович. – Казань : Типографія Император. ун-та, 1884. – Т. 1. – С. 48–52.

1886

166. **Историческіе** памятники Черниговской губернии. Городки и курганы / Н. А. Константинович // Календарь Черниговской губернии на 1887 годъ. – Черниговъ, 1886. – С. 621–633.

1969

167. **Прохання** М. Константиновича та О. Тищинського до чернігівського губернатора про видання з 1 січня 1873 р.

газети «Черниговский листок» з викладенням програми газети (жовтень 1872 р.) // Сиваченко М. Леонід Глібов : дослідження і матеріали / М. Сиваченко, О. Деко. – Київ, 1969. – С. 136–139.

Література про Миколу Константиновича

1874

168. **Избирательныя** списки по Черниговскому уѣзду // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1874. – № 5. – С. 64–115.

С. 74 : М. Константинович мав у Чернігівському повіті понад 211 десятин землі, що дозволяло йому брати участь у виборчому з'їзді землевласників повіту.

1881

169. **Вопросъ** о положеніи народнаго образования въ Черниговскомъ уѣздномъ земскомъ собраніи // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1881. – № 6. – С. 55–71.

С. 61, 69, 70 : Згадується М. Константинович.

1882

170. **Отчетъ** Попечительнаго совѣта Черниговской женской гимназіи о состояніи гимназіи за 1881 годъ // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1882. – 7 феврь. (№ 6). – Часть неофициальная. – С. 151–155.

С. 151, 153 : Згадується М. Константинович.

1884

171. **Стенографическій** отчетъ засѣданій Черниговскаго губернскаго земскаго собранія XIX очередной сессіи (7–20 декабря 1883 года). – Черниговъ : Земская типографія, 1884. – 552 с.

С. 6, 21–23, 37–39, 44, 45, 60, 61, 68, 86, 87, 89, 93, 94, 96, 98, 107, 110, 111, 115, 116, 130, 132, 133, 138, 150, 153–156, 163, 166, 168, 172, 176–182, 203, 204, 209, 221, 238,

---

239, 244, 261, 291, 292, 322, 324, 338, 340, 348, 353, 358, 362, 366, 372, 373, 375, 415, 416, 418, 419, 424, 425, 439–441, 448–452, 461–463, 467, 473, 474, 477, 478, 480–483, 486–488, 494–509, 511, 527, 528, 539 : *Участь гласного від Чернігівського повіту М. Константиновича у роботі Чернігівського губернського земського зібрання.*

1886

172. **Некрологъ Н. А.** Константиновича, составленный В. М. Хижняковымъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1886. – № 9/12. – С. 113–117.

173. **Николай** Александровичъ Константиновичъ : некрологъ // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1886. – нояб. (№ 92). – Часть неофициальная. – С. 3.

174. **Памяти Н. А.** Константиновича // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1886. – № 9 /12. – С. 113.

1900

175. **Очеркъ** 25-лѣтней дѣятельности Черниговскаго городского общественнаго банка. 1875–1900. – Черниговъ : Типографія губернскаго земства, 1900. – 28 с. табл.

С. 15, 17, 18 : М. Константинович – заступник директора Чернігівського міського громадського банку в 1879–1880 роках, його директор – у 1880–1884 роках.

1908

176. **Указатель** статей по исторіи, археологіи и этнографіи, помѣщенныхъ въ «Черниговскихъ губернскихъ вѣдомостяхъ» за 1838–1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссіи (1906–1908). – Черниговъ, 1908. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 1–142.

С. 25, 131 : Публікації М. Константиновича та про нього на шпальтах газети «Черниговские губернские ведомости» за 1838–1906 роки.

1910

177. **Модзалевскій В.** Малоросійській Родословникъ. Т. 2 / В. Модзалевскій. – Київ : Типографія Г. Л. Фронцкевича и К°, 1910. – 720, 20 с.

С. 433–442 : Родовід М. Константиновича.

1914

178. **Миловъ Г.** Къ 50-летію учрежденія земства / Г. Миловъ // Черниговская земская недѣля. – 1914. – 10 янв. (№ 2). – С. 2–5.

С. 3–4 : М. Константинович – гласний Чернігівського повітового земства, член та голова Чернігівської губернской земської управи, який прислужився розвитку медичної справи у повіті та губернії, відкриттю бібліотек. Його стараннями було засновано статистичне та медико-санітарне бюро, створено фонд для боротьби з епідеміями.

1928

179. **Шевелів Б.** Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л. І. Глібова (1861–1863 рр.) / Б. Шевелів // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / [під ред. М. Грушевського]. – Київ, 1928. – С. 445–462.

С. 455, 462 : Згадується М. Константинович.

1931

180. **Федоренко П.** Нариси з історії вивчення Чернігівщини / П. Федоренко // Записки Чернігівського наукового товариства. Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 5–38.

С. 24 : Згадується М. Константинович.

1969

181. **Сиваченко М.** Леонід Глібов : дослідження і матеріали / М. Сиваченко, О. Деко. – Київ : Дніпро, 1969. – 288 с.
С. 99, 101–103, 105, 136, 139–143 : Згадується М. Константинович.

1990

182. **Константиновичів** кам'яниця в Чернігові // Чернігівщина : енцикл. довід. / [за ред. А. В. Кудрицького]. – Київ, 1990. – С. 340.

Про будинок Константиновичів у Чернігові та його фото 1928 року.

1992

183. **Таранушенко С. А.** Кам'яниця Константиновича в Чернігові / С. А. Таранушенко ; [підгот. до друку і передмова С. І. Білокося] // Чернігівська старовина : зб. наук, пр. – Чернігів, 1992. – С. 143–146.

Про пам'ятку цивільної архітектури другої половини XVIII ст., зруйновану під час Другої світової війни.

1998

184. **Калібаба Д.** Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини / Д. Калібаба. – Чернігів : Ред.-вид. відділ, 1998. – 256 с.

С. III : Біографічна довідка про М. Константиновича.

2004

185. **Папакін Г.** Архів Скоропадських : фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських / Г. Папакін. – Київ, 2004. – 420 с.

С. 32 : Про архів Константиновичів.

186. **Самойленко Г. В.** Культурне життя Чернігова кінця XIX – початку XX ст. / Г. В. Самойленко // Невичерпне джерело знань : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 125-річчю з часу заснування Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка / [упоряд. Л. В. Феофілова]. – Чернігів, 2004. – С. 7–13.

С. II : Про М. Константиновича.

2007

187. **Сапон В.** Вулиці старого Чернігова : іст.-краєзнавчі етюди / Володимир Сапон. – Чернігів : Деснянська правда, 2007. – 128 с.

С. 54, 55 : Розповідь про те, що окрасою Гончої вулиці Чернігова була кам'яниця Константиновичів.

188. **Слобожаніна Н.** Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст.: до постановки проблеми / Наталія Слобожаніна // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 92–97.

С. 94 : Згадується М. Константинович.

2008

189. **Томазов В.** Константиновичі / В. Томазов // Енциклопедія історії України. – Київ, 2008. – Т. 5. – С. 41–42.

Про козацько-старшинський, а згодом дворянський рід грецького походження Константиновичів.

2009

190. **Микола Константинович** // Рахно О. Чернігівські земці : (іст.-біогр. нариси) / Олександр Рахно. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. – С. 132–149.

191. **Рахно О.** Чернігівське губернське земське зібрання 1898–1901 рр. у неопублікованому щоденнику Олександра Русова / О. Рахно // Сіверянський архів : зб. наук. пр. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 80–122.

С. 91, 116 : Згадується М. Константинович.

2010

192. **Рахно О.** Чернігівський губернський земський гласний О. Ф. Ліндфорс : (до 120-х роковин від дня смерті) / Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4/5. – С. 142–153.

С. 146, 148 : Згадується М. Константинович.

2011

193. **Рахно О. Я.** Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села / О. Я. Рахно // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 154–162.

С. 154, 155, 157, 159 : Згадується М. Константинович.

194. **Рахно О.** Земська діяльність М. І. Неплюєва / О. Рахно // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 266–271.

С. 269 : Згадується М. Константинович як один із членів-засновників Чернігівського музично-драматичного гуртка, що виник 14 квітня 1884 року.

2013

195. **Рахно О.** Микола Олександрович Константинович // Голови Чернігівської губернської земської управи : біобібліогр. довід. / Олександр Рахно. – Чернігів : Десна Поліграф, 2013. – С. 78–87.

2014

196. **Коваленко О.** Зі спогадів Марії Чорносвитової про старий Чернігів (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ольга Коваленко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1/3. – С. 49–60.

С. 57 : Згадується М. Константинович.

2016

197. **Демченко Т.** Українські діячі в земствах (на прикладі Чернігівського губернського земства) / Т. Демченко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2016. – Вип. 17. – С. 137–143.

С. 141, 143 : Згадується М. Константинович.

198. **Рига Д.** Викладацький склад Чернігівської класичної чоловічої гімназії у XIX ст. / Данило Рига // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 185–192.

С. 186 : М. Константинович протягом 1865–1875 рр. працював учителем історії та географії у Чернігівській чоловічій гімназії.

2017

199. **Микола** Олександрович Константинович (1844–1886) : (біобібліогр. покажч.) / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Нац. ун-т «Черніг. колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; [упоряд. і вступ. ст. О. Б. Коваленка та О. Я. Рахна ; ред. І. Я. Каганова]. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка], 2017. – 78 с. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини» ; вип. 24).

***

Див. також: № 4. – С. 19; № 9. – С. 106; № 13. – С. 8, 51, 52, 70, 76, 80; № 22. – С. 9, 11, 34, 36, 169; № 35. – С. 83–86, 106; № 52. – С. 52; № 53. – С. 29, 30; № 58. – С. 138, 139; № 59. – С. 86; № 61. – С. 110, 111; № 63. – С. 84; № 65. – С. 158, 160, 161, 164; № 103. – С. 86; № 150. – С. 59; № 157. – С. 50, 51; № 280. – С. 31, 33, 38; № 315. – С. 10, 79, 124, 125; № 400. – С. 102; № 411. – С. 46, 47; № 414. – С. 60; № 582. – С. 56, 61, 63, 64; № 596. – С. 9–11, 173, 174, 194, 296, 305–307; № 637. – С. 137; № 690. – С. 17, 28, 31, 34, 45.

Косменко Феодосій Дмитрович

Феодосій Косменко – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 5 рублів. Відповідно до «Нарису історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Феодосій Косменко виїхав із Чернігова. Інших відомостей не знайдено.

Література

Див. також № 13. – С. 8, 51.

Кулябка Микола Миколайович (1844-?)

Микола Кулябка – вчитель Чернігівського сирітського будинку. Народився 2 червня 1844 року в містечку Багачка Миргородського повіту Полтавської губернії в дворянській сім'ї. Батько – Микола Григорович Кулябка (1816–1880). Мати – Параска Іванівна Кулябка (в дівоцтві Магденко). Цікаво, що один з його братів Сергій Кулябка (1842–1910) – громадський діяч, публіцист, критик, автор книги «Тарас Григорьевич Шевченко» (Київ, 1883), низки статей і заміток про творчість Кобзаря.

У 1867 році відбулося відкриття зразкової школи (за методом Корфа) в селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Значення цієї першої школи залишилося незаперечним: вона відкрила шлях, яким пішла шкільна справа у Борзнянському повіті. Микола Кулябка спочатку виступав як інструктор для створення цієї школи, а потім значиться серед учителів. Як талановитий педагог Микола Миколайович невдовзі набув такої репутації, що його

почали запрошувати керувати учительськими з'їздами, які влаштовували земства в різних містах.

У пам'ятній книжці на 1878 рік по Чернігівській губернії Микола Кулябка згадується як учитель Чернігівського сирітського будинку, що був реорганізований 10 січня 1840 року з будинку виховання дітей бідних дворян. Крім дітей місцевих дворян поступово до Чернігівського сирітського будинку почали приймати сиріт інших станів – купців, міщан та збіднілих чиновників. Після завершення терміну перебування у сирітському будинку вихованців направляли до нижчих і середніх навчальних закладів за рахунок стипендій приватних осіб та коштом приказу, інших віддавали на утримання благодійників. Відомо, що у червні 1879 року смотритель і вчитель Микола Кулябка звільнився з посади.

Микола Кулябка – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав на її утримання 7 рублів.

Відповідно до «Нарису історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Микола Кулябка в зазначений період в Чернігові не проживав. Відомо, що близько 1916 року Микола Миколайович у віці 72 роки працював учителем міської початкової школи міста Новомосковська Катеринославської губернії (нині м. Самар Дніпропетровської області). У місті мав велику повагу. Інших відомостей не знайдено.

Література

1910

200. **Кулябки** и Кулябко-Корецкие // Модзалевский В. Л. Малоросійській Родословникъ. Т. 2 / В. Л. Модзалевский. – Кієвъ : Типографія т-ва Г. Л. Фронцкевичъ и К°, 1910. – С. 609–645.

С. 632 : У родоводі Кулябко-Корецьких п. 130 вказаний Микола Миколайович, який народився 2 червня 1844 року в м. Багачка Миргородського повіту Полтавської губернії.

2008

201. **Морозова А.** З історії Чернігівського сирітського будинку / Анна Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 47–53.

С. 50 : Згадується М. Кулябка.

2009

202. **Петрункевич І.** На Чернігівщині: уривки із спогадів громадського діяча / І. Петрункевич ; упоряд.: Шевченко В. М. [та ін.]. – Чернігів : Деснянська правда, 2009. – 255 с.

С. 106 : Автор описує відкриття зразкової школи (за методом Корфа) в с. Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Серед вчителів значиться М. Кулябка.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 51; **№ 22.** – С. 29.

*Л*авриненко Данило Іванович (1836–1907)

Данило Лавриненко – статський радник, лікар, помічник інспектора лікарського відділення по Чернігівській губернії, лікар Чернігівської чоловічої гімназії, віцеголова та скарбник Товариства чернігівських лікарів, гласний Чернігівської міської думи, дійсний член Чернігівського губернського статистичного комітету, гласний від землевласників Козелецького повіту на Губернських земських зібраннях, громадський діяч, член Чернігівської української громади, український лексикограф і перекладач.

У деяких джерелах він вказується як Лавриненко-Мищенко.

Данило Лавриненко народився в 1836 році. Його батьки – Іван Тихонович та Олександра Андріївна Лавриненки-Мищенко – дворянського роду. Іван Лавриненко-Мищенко

служив в Уфімському піхотному полку з 1819 року, отримав звання прапорщика в 1826 році, був звільнений у відставку підпоручиком у 1831 році. Рід Лавриненків-Мищенків визнаний Урядовим Сенатом у дворянстві з внесенням до 2-ї частини родовідної книги.

Данило Іванович був одружений. У знайдених джерелах є інформація про сина Павла і доньку Марію. Згодом Павло Данилович став юристом, а Марія Данилівна – відомою просвітителькою та педагогом.

Данило Лавриненко почав свою лікарську кар'єру в 1859 році. Спочатку був лікарем богоугодного лікарського закладу, потім помічником управляючого лікарським відділенням Чернігівського губернського правління, лікарем Чернігівської чоловічої гімназії.

Данило Іванович був членом Товариства лікарів Чернігівської губернії. 27 січня 1889 року Данило Лавриненко був обраний віцеголовою та скарбником Товариства чернігівських лікарів.

Крім лікарської справи Данило Лавриненко активно займався громадською діяльністю: був гласним Чернігівської міської думи, гласним від землевласників Козелецького повіту на Губернських земських зібраннях, депутатом від Козелецького повіту у Дворянському депутатському зібранні.

4 березня 1865 року у Чернігові під головуванням князя С. П. Голіцина відбулося перше засідання «дорадчого комітету про заснування жіночої гімназії». У цьому засіданні брав участь і Данило Лавриненко.

27 серпня 1875 року гласний Чернігівської міської думи Данило Лавриненко запропонував збудувати у місті скотобійні, які могли дати Чернігову непогані прибутки. До цього худобу на продаж забивали у приватних садибах із порушенням санітарних норм. У 1879 році в кількох чернігівських родинах зафіксували прояви висипного тифу. Чернігівська міська управа створила санітарну комісію на чолі з лікарем Данилом

Лавриненком для ознайомлення з санітарно-гігієнічним станом будинків хворих. У 1872–1873 роках під час епідемії холери в Чернігові утворили 9 дільниць, відповідальними за які призначили попечителів-лікарів, одним із яких був Данило Лавриненко. Вони лікували хворих на дільницях та за допомогою добровольців контролювали санітарно-гігієнічний стан дільниць.

У 1879 році на губернському земському зібранні під час обговорення питання про заснування підготовчого класу у земській фельдшерській школі Данило Іванович висловив незгоду з цим. Він запропонував відкрити паралельні класи для освіти фельдшерок. Але за умови, коли в класі буде не менше 10 осіб. У 1877 році Данило Лавриненко разом з Хижняковим, Шрагом, Константиновичем та іншими гласними виступали за закриття Чернігівської земської учительської семінарії, яка повинна була перейти під контроль Міністерства народної освіти. У 1879 році під час обговорення доповіді комісії з питання прийняття заходів проти дифтерії Данило Іванович зазначив, що заплановані на це 5 лікарів не зможуть утримати хворобу під контролем по всій губернії. На засіданні 21 січня 1880 року піднімалося питання про необхідність помічнику лікарського інспектора, лікареві Данилу Лавриненку представити Чернігівським губернським земським зборам звіт про захворюваність на дифтерію.

Переймався Данило Іванович і благоустроєм міста. 24 жовтня 1879 року під час обговорення у Чернігівській міській думі проєкту водопостачання Чернігова ґрунтовими водами з передмістя Ялівщини він як гласний висловив свою думку: «Головна мета проведення води з передмістя Ялівщини – постачання міста ґрунтовою водою, порівняльна корисність якої доведена відгуками спеціалістів. Тим часом, якщо у скороченому проєкті виключається дренаж і місто постачатиметься з русла Стрижня, то навіть при тих засобах,

---

що оберігають водосховище від засмічення, про які тут говорилося, ми таки питимемо іноді каламутну воду. Тому я пропоную розпочати влаштування дренажу невідкладно». Думка Данила Лавриненка була підтримана гласними Чернігівської міської думи Гутманом і Шрагом та членом управи Солониною.

Не цурався Данило Іванович і культурно-мистецького життя міста. Після прем'єри спектаклю «Наталка-Полтавка», що її здійснило «Товариство, кохаюче рідну мову» 12 й 15 лютого 1862 року, лікар, фольклорист, етнограф Степан Ніс із почуттям вдячності згадав імена людей, які всіляко сприяли успіху вистави. Серед них був і Данило Лавриненко.

Українські науковці Євген Нахлік та Оксана Нахлік у книзі «Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою» роблять висновок, що Данило Лавриненко-Міщенко вже на початку 1860-х років належав до Чернігівської української громади. Вони наводять факти, що він був не тільки лікарем, а й українським лексикографом та перекладачем. Почувши, що в Харкові збираються підготувати й видати український словник «Збірслів український», Данило Іванович захотів долучитися до цього. У квітні 1866 року Данило Лавриненко надіслав листа українською мовою до вчителя Харківського повітового училища та українського літератора Василя Гнилоширова, в якому він попрохав прийняти і його «до гурту»: «Я вже два роки турбуюсь над збірсловом і назбирав уже більш тисяч 80 слів... Я б пристав до вашої роботи отакеньки, що прислав би вам усе те, що сам назбирав, а узяв би, яку там ви розсудите, частину збірслова до праці – чи дві, чи три, чи скільки там би припало на мою долю літерів, і на літері оці, щоб уже ви прислали усе те, що у вас назбиралось; затим виготовивши як слід до друку, переслав би куди слід». Далі Данило Іванович пропонував рукопис

своєї медичної науково-популярної книжечки українською мовою: «чи не надрукували б Ви моєї брошури «Про холеру: як слід її берегтись і чим запобігти». Написав я її для письменних і неписьменних по-українськи».

Данило Лавриненко – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Пожертвував на її користь 11 руб. У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» на травень 1898 року він зазначається як проживаючий у місті Чернігові.

Помер Данило Іванович у 1907 році.

Праці Данила Лавриненка

1898

203. **Общія свѣдѣнія** о причинахъ развитія брюшнаго тифа и о средствахъ предохраненія отъ заболѣванія имъ: (По поводу заболѣваній брюшнымъ тифомъ учениковъ Чернигов. муж. гимназіи) / Д. И. Лавриненко-Мищенко. – Черниговъ : Типографія губернскаго правленія, 1898. – 44 с.

Література про Данила Лавриненка

1862

204. **Памятная** книжка Черниговской губерніи [на 1862 г.] / Изданіе Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Печатано въ типографіяхъ губернской и Ильинскаго монастыря, 1862. – [563] с.

С. 21 розділу VI «Список посадових осіб» : Д. Лавриненко зазначений як лікар богоугодного закладу.

1884

205. **Холмскій А. И.** Сводъ постановленій Черниговскаго губернскаго земскаго собранія 1865–1882 / А. И. Холмскій. – Одесса: Типографія В. Кирхнеръ, 1884. – 729 с.

С. 166, 167, 191, 253, 256 : Згадується Д. Лавриненко-Мищенко.

1892

206. **Труды** общества врачей Черниговской губернии, 1889–1890 г. – Черниговъ : Типографія Губернскаго Правленія, 1892. – 40, [1] с.

С. 3–7, 10, 12–15, 18, 40 : Згадується Д. Лавриненко.

1907

207. **Календарь** Черниговской губернии на 1907 годъ. (простой). Годъ изданія двадцать первый / Изданіе Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета. – Черниговъ : Типографія Губенскаго Правленія, 1907. – 297 с.

С. 9 : Д. Лавриненко зазначений як дійсний член з обрання до Чернігівського статистичного комітету.

2006

208. **Книга** в Україні, 1861–1917 : матеріали до репертуару укр. кн. Вип. 9 «Л» / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад.: С. Й. Петров, С. С. Петров ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – Київ, 2006. – 260 с.

С. 9 : Про Д. Лавриненка.

2023

209. **Рахно О.** Чернігівська жіноча гімназія: заснування та розвиток (1865–1918) / Олександр Рахно // Матеріали науково-практичної конференції «Восьмі Фльорівські читання». – Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2023. – 215 с.

С. 133 : Згадується Д. Лавриненко.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 22. – С. 5, 9, 12, 70; № 25. – С. 303; № 33. – С. 79, 80, 94; № 79. – С. 257, 259; № 80. – С. 257, 259; № 82. – С. 242, 303; № 83. – С. 213, 219, 252, 282; № 84. – С. 213, 219, 252, 282; № 85. – С. 368, 370, 380; № 95. – С. 65, 185, 191; № 596. – С. 64, 175.

Лагода Іван Миколайович (1832–1905)

Іван Лагода – лікар-хірург, викладач фельдшерської школи, автор підручників з хірургії та анатомії, громадський діяч, один із засновників української театральної сцени в Чернігові та Чернігівської громадської бібліотеки.

Іван Лагода народився у 1832 році в сім'ї обер-офіцера. За походженням – дворянин. У Чернігові мав власний дерев'яний будинок і садибу, в якій проживав разом із сестрами. Закінчив Чернігівську чоловічу гімназію, а згодом Київський університет Святого Володимира, здобувши кваліфікацію лікаря-хірурга. Був призначений на посаду молодшого лікаря Чернігівських богоугодних закладів. У 1857 році склав при університеті екзамен на ступінь повітового лікаря. У 1859 році Івана Лагоду призначили лікарем Чернігівської гімназії і благородного пансіонату. У 1860 році губернатор перемістив Івана Миколайовича на посаду городского лікаря в Сосницю, та через два місяці його повернули на посаду лікаря Чернігівської чоловічої гімназії з правом державної служби. У 1862 році Іван Лагода отримав чин титулярного радника, в 1864 році – надвірного радника, а в 1868 році – звання колезького радника зі старшинством. У 1866 році Івана Миколайовича знову призначили понадштатним лікарем богоугодних закладів, а з 1867 року взяли в штат з правом державної служби. У 1873 році Іван Лагода нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня.

Івана Лагоду належить особливо виділити серед викладачів Чернігівської фельдшерської школи. З перших днів її становлення він понад 20 років викладав для майбутніх фельдшерів хірургію та анатомію. Крім того – вів практичні

заняття в лікарні, а це щоденно по 3 години, тобто 18 годин на тиждень. Розпочинати роботу школи було занадто важко, не було підручників із клінічних дисциплін, оскільки справа була новою. Навчальна база створювалася власними силами викладачів. Методику проведення практичних занять у лікарні та аптеці вчителі теж напрацьовували самостійно. Треба віддати належне викладачам, які з відповідальністю ставились до своїх обов'язків, вели пошук методів навчання, проявляли ініціативу. Використовуючи власний досвід та напрацьовані лекційні матеріали, Іван Миколайович видав підручник «Хірургія для фельдшерів і фельдшерських шкіл». Він був досить об'ємним, складався з чотирьох окремо виданих розділів: «Десмургія», «Мала хірургія», «Вчення про вивихи і переломи» та «Хірургічна патологія». Перші дві частини вийшли з друку окремими книгами у друкарні Чернігівського земства у 1883 році. Окремі лекції Іван Лагода публікував у журналі «Земский врач», який видавав лікар Святловський у Чернігові.

Іван Миколайович брав активну участь у громадському житті Чернігова. Заслуживши повагу поміж чернігівців, він був неодноразово делегований до органів виборного управління. Івана Лагоду шість разів поспіль делегували до міської думи (1871–1893), він – член міської управи (1871–1878), заступник міського голови (1891–1893), гласний Чернігівської губернської земської управи. Працюючи на цій ниві, Іван Миколайович намагався власними ініціативами й роботою модернізувати зовнішній простір міста, забезпечити комфортні умови для проживання в ньому. 1893 року остаточно завершилася діяльність Івана Лагоди в міському самоврядуванні Чернігова. Причиною того став новий виборчий закон 1892 року, на підставі якого значно звузилися можливості набуття права голосу. Якщо за Положенням 1870 року голосували всі, хто сплачував податки до місцевого бюджету, бодай у розмірі кількох копійок, то реформа 1892 року уможливила виборчі права винятково для власників нерухо-

---

мості з чітко визначеним мінімумом ціни за неї – не менше 1 тисячі рублів. На час запровадження Положення 1892 року Іван Лагода продав будинок, тому й не міг голосувати та обиратися до самоврядних інституцій.

Іван Миколайович був серед когорти засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на її відкриття 5 рублів.

Захопившись сценічним мистецтвом, Іван Лагода грав в аматорському театрі, керував музичним драматичним гуртком, матеріально підтримував акторів, урізноманітнював культурне середовище Чернігова, поживляював будні провінційної громади. Сценічна діяльність Івана Миколайовича розгорталася в аматорському театрі «Товариство, кохаюче рідну мову».

Чернігівський український аматорський театр розпочав діяльність у 1860 році. Участь у створенні та керівництві ним брали українські громадівці: байкар Леонід Глібов, етнограф Опанас Маркович, вчитель Ілля Дорошенко, режисер-аматор і драматург Дмитро Старицький. Ілля Дорошенко виконував обов'язки режисера, Леонід Глібов відповідав за літературно-репертуарну частину, Опанас Маркович керував оркестром та здійснював аранжування народних мелодій. Активними учасниками драматичного гуртка були такі представники чернігівської інтелігенції як учитель Микола Вербицький, лікар та етнограф Степан

Ніс, лікар Іван Лагода, історик Олександр Лазаревський, співачка Меланія Загорська, дружина Леоніда Глібова Параска Глібова та інші (на світліні).

Вистави чернігівського драматичного гуртка викликали велике захоплення у чернігівців у 1862–1863 роках. Гуртківці здійснили постановку таких драматичних творів українських авторів як: «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, «Шельменко-денщик» та «Щира любов» Григорія Квітки-Основ'яненка, «До мирового» Леоніда Глібова.

Величезний успіх на чернігівській сцені мала вистава «Наталка Полтавка», прем'єра якої відбулася 12 лютого 1862 року, та яка витримала не одну постановку в Чернігові. Аматори виступали на сцені міського театру Чернігова, приміщення якого було збудовано на Красній площі ще у 1853 році. У чернігівському театрі виступали різні приїжджі трупи, але на відміну від них чернігівські аматори давали вистави рідною українською мовою. До репертуару драматичного гуртка входили також живі картини, музично-художній дивертисмент і читання. Аматорський гурток проіснував недовго: переслідування його активних учасників спричинили поступовий занепад і припинення діяльності в 1866 році.

З ініціативи Івана Миколайовича постав аматорський колектив на базі благодійних закладів, де у ролі акторів були персонал та учні фельдшерської школи, пацієнти лікарні. Коштом Івана Лагоди була створена та функціонувала упродовж 3-х років акторська трупа. Хоча її постановки й зацікавлювали відвідувачів, але подальше фінансування виявилось для Івана Миколайовича проблематичним. Накопичилася солідна сума боргів, за свідченнями А. Верзілова – 7–8 тисяч рублів; за твердженням І. Лагоди – 6,5 тисяч рублів. Щоб її покрити, Іванові Миколайовичу довелося віддати під заставу власний будинок. Щоправда, від трупи лишилися сценічні костюми, різноманітні реквізити і

бутафорія, які продовжували використовувати в театральній діяльності. Колекцію сценічних костюмів Іван Лагода періодично поповнював, замовляючи у чернігівського кравця Марголіма, який, між іншим, вдало суміщав й роль комісонера, пропонуючи охочим костюми Івана Миколайовича для тимчасового використання. Іван Лагода не цурався й меценатства, фінансово підтримуючи акторів, особливо під час гастрольних турів, оплачуючи навчання обдарованої молоді. Скажімо, в такий спосіб здобув освіту хормейстер О. Камінський, який навчався в музичному училищі в Києві та водночас працював у хорі Миколи Лисенка.

Акторська гра захоплювала Івана Миколайовича, він із задоволенням перевтілювався у своїх героїв, особливо імпонували йому співочі партії. Незважаючи на поважний вік та хворобливість, Іван Лагода охоче брався за ролі, часто, щоб вийти на сцену, вживав знеболювальне. Зазвичай, він любляв виконувати партії в українських операх, зокрема «Безталанній», «Сватанні на Гончарівці», «Запорожці за Дунаєм». Подобалося Іванові Миколайовичу втілювати образи кобзарів, хоча сам він не вмів грати на кобзі чи бандурі, лише пробував опанувати балалайку. Іван Лагода виступав із сестрою Євдокією, яка мала виразні акторські здібності та гарний голос. Пам'ятною була її роль Терпилихи у «Наталці Полтавці».

На мистецькому ґрунті Іван Лагода товаришував із родиною Леоніда Глібова. З його сином Олександром періодично влаштовували вечірки, на яких, за спогадами очевидців, «жартували, розповідаючи анекдоти та усіякі пригодницькі історії». Безпосередньо з Леонідом Івановичем Лагода спілкувався ще від часів спільної роботи в Чернігівській чоловічій гімназії, де відомий байкар викладав історію та географію, а Іван Миколайович працював лікарем.

Розуміння й певну солідарність із Леонідом Глібовим Іван Лагода виявив і тоді, коли, у відповідь на закриття «Черниговского листка», подав два клопотання (1873, 1875 рр.)

про дозвіл на видання в Чернігові газети «Собеседник» «як листка для розваг і загальножиттєвських довідок». Однак отримав відмову з Міністерства внутрішніх справ. Звичайно, Іван Миколайович не міг самостійно випускати газету, за цим, як вважали й автори досліджень, стояв Леонід Глібов, якому забороняли її випуск.

Іван Лагода помер 25 березня 1905 року, похований на Петропавлівському кладовищі.

Праці Івана Лагоди

1873

210. **Морські** купальни Чернаго моря : ізъ путевыхъ замѣтокъ врача И. Н. Лагоды. – Черниговъ : Типографія «Земская», 1873. – 41 с.

1885

211. **Объяснительные** рисунки къ третьей части Хирургіи, о вывихахъ и переломахъ / И. Н. Лагода. – Черниговъ : Типографія «Земская», 1885. – [2], II с., 5 л. ил.

1883–1886

212. **Хирургія** для фельдшеровъ и фельдшерскихъ школь : ізъ лекцій, чит. въ Черниг. зем. фельдшер. шк. Ч. 1–4 / сост. И. Н. Лагода, ординаторъ Черниг. Богоугод. заведеній. – Черниговъ : Типографія «Земская», 1883–1886.

Ч. 1: Десмургія. – 1883. – [2], 59 с., 7 л. ил.

Ч. 2: Малая хирургія. – 1883. – [2], 71 с.

Ч. 3: Ученіе о вывихахъ и переломахъ. – 1884. – 112, II с.

Ч. 4: Хирургическая патологія. – 1886. – [2], 158, V с.

Література про Івана Лагоду

1969

213. **Сиваченко М. Є.** Леонід Глібов : дослідження і матеріали / М. Є. Сиваченко, О. А. Деко. – Київ : Дніпро, 1969. – 288 с.

С. 104-106, 114-117, 144-161 : Згадується І. Лагода.

2018

214. **Беляєва Л.** Яскраве життя Івана Лагоди / Леся Беляєва // Літературний Чернігів. – 2018. – № 1 (81). – С. 126–132 : фот.

2022

215. **Шара Л.** Один із них... Гласний Чернігівської міської думи Іван Лагода / Любов Шара // Сіверянський літопис. – 2022. – № 5/6. – С. 113–120.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 22. – С. 23, 28, 30; № 33. – С. 80, 88, 98–102, 114–116, 309; № 35. – С. 61, 83, 87, 90, 93, 95, 99, 101–105; № 53. – С. 6, 8; № 95. – С. 34, 35, 38, 90, 110, 191; № 596. – С. 307, 308.

Ласкоронський Андрій Петрович (1854–1917)

Андрій Ласкоронський – гласний Чернігівського повітового земського зібрання, член міської думи та управи, директор міського банку, один із ранніх активних народників.

Він народився орієнтовно у 1854 році у родині священника Петра Ласкоронського. Відомо, що батько Андрія Ласкоронського до 1861 року мав парафію в селі Ковчин Чернігівського повіту, а згодом був переведений до Ніжинської Богоявленської церкви. Мати хлопчика належала до роду Могилянських – була рідною сестрою Михайла Яковича Могилянського.

Андрій Ласкоронський навчався у Чернігівській чоловічій гімназії, але курсу її не закінчив.

Його юні роки були тісно пов'язані з народницьким рухом, який набув на той час великого розмаху. Дослідники

зазначають, що в 1874 році «ходіння в народ» охопило 51 губернію імперії і від 4 до 8 тисяч людей, переважно молоді. Масовий характер цей рух мав і на українських землях.

Так, у 1874 році у Чернігові виник революційний гурток Божко-Божинського. Андрій Ласкоронський увійшов до складу гуртка, був редактором журналу, який видавався гуртківцями, й автором багатьох статей. Деякі джерела зазначають, що гуртківці, за активної участі Ласкоронського, розробили прокламацію-звернення до старости села Красне Чернігівського повіту нібито від імені царя, де наказувалося списати з селян і козаків села половину недоїмки за подушну та викупну податі. Рух «ходіння в народ» зазнав поразки, чернігівський гурток припинив своє існування, а Андрій Ласкоронський був заарештований і притягнутий до дізнання. Проте справа по ньому була вирішена в адміністративному порядку.

Цікавий факт про Ласкоронського подає у своїх спогадах Михайло Могилянський. Він зазначив, що кузен був дуже схожий на Миколу Кибальчича, через що його декілька разів заарештовували, але згодом відпускали.

На початку 1880-х років Андрій Петрович одружився. Молодята Марфа та Андрій Ласкоронські були професійними революціонерами-сімдесятниками. У зв'язку зі справою убивства імператора Олександра II 1 березня 1881 року в них проводився черговий обшук. І навіть їхній первісток Микола зіграв при цьому важливу роль. Він лежав у своїй колисці на найцінніших рукописах і документах, що належали революціонерові-народнику, винахідникові Миколі Кибальчичу.

Марфа Ласкоронська (у дівоцтві Соколовська) була найавторитетнішим психіатром Чернігова. Син Ласкоронських – Микола (1881–1932) був присяжним повіреним. Їхня донька Віра (1885–1972) стала лікарем. Вона була дружиною відомого адвоката Олексія Карпінського і мала двох дітей.

Газета «Рада» від 1913 року відзначила, що загальний стаж роботи Андрія Петровича на користь Чернігова становив 29 років.

З 1887 до 1896 року Андрій Ласкоронський був членом міської думи та управи. З 1901 до 1916 року з перервою у 5 років – гласним Чернігівського повітового земства. Серед матеріалів засідань останнього бачимо участь Андрія Петровича в обговоренні питань покращення матеріального і правового стану вчителів, ремонту земських будівель, доріг тощо. Крім того він був членом педагогічної опікунської ради жіночої гімназії, членом товариства взаємного страхування та інших установ.

Долучився Андрій Петрович і до видання книги «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления, 1870–1901, с очерком истории г. Чернигова», яка побачила світ у 1901 році. Для цієї книги він написав один розділ під назвою «Кредит».

Андрій Ласкоронський наприкінці XIX ст. займав посаду товариша директора Чернігівського міського громадського банку, а з 1912 року – директора, і увійшов в історію Чернігова як останній директор названого банку. У 1912 році банк мав стабільне становище й досить солідні прибутки. Усе це – завдяки бездоганній репутації працівників і насамперед директора банку Андрія Ласкоронського. Більшість директорів цієї фінансової установи та їх заступників належали до когорти засновників Чернігівської громадської бібліотеки: О. Тищинський, М. Константинович, О. Карпінський, В. Гутман і, звісно, А. Ласкоронський. Він жертвував на розвиток бібліотеки та багато років входив до складу правління книгозбірні, деякий час був скарбником. Андрій Петрович дуже переймався долею закладу. На засіданні членів правління бібліотеки 24 травня 1885 року він ставив питання про необхідність дослідження причини її низької дохідності. На засіданні членів правління бібліотеки 9 січня 1895 року на пропозицію Андрія Ласкоронського було постановлено зобов'язати вчителів народних шкіл – передплатників бібліотеки – надавати якусь гарантію цілості книг у формі застави за них повітової земської управи. 19 березня

1885 року було прийнято пропозицію Андрія Петровича щодо збільшення штрафу за прострочення нового журналу до 15 копійок на день. У лютому 1910 року відбулося засідання ліквідаційної комісії і правління громадської бібліотеки. Головуючим був обраний Андрій Ласкоронський. Комісія вирішила, що необхідно передати бібліотеку місту, а не земству.

Займався Андрій Петрович і благодійництвом. Лише кілька прикладів: у 1915 році він пожертвував 15 рублів на придбання посібників для учнів земської школи села Свинь (зараз Вознесенське Чернігівського району), зробив внесок на зведення пам'ятника Івану Котляревському у Полтаві та пам'ятника Тарасу Шевченку у Києві.

На початку 1917 року, будучи вже безнадійно хворим, Андрій Ласкоронський не припинив писати статті, брати участь в обговореннях важливих питань та прагнув працювати у комісіях та комітетах, щоби бути корисним суспільству.

Андрій Петрович Ласкоронський помер 14 березня 1917 року.

Праці Андрія Ласкоронського

1901

216. **Кредитъ** / А. П. Ласкоронскій // Тридцатилѣтіе дѣятельности Черниговскаго городского общественнаго управления, 1870–1901 г. : съ очеркомъ истории г. Чернигова. – Черниговъ : Типографія губернскаго земства, 1901. – С. 213–226.

Література про Андрія Ласкоронського

1996

217. **Могилянский А. П.** Ключев на средах Карпинских (черты жизни одного семейства) / Александр Петрович Могилянский // Простор. – 1996. – № 12. – С. 109–110.

Інформація про сім'ю А. Ласкоронського: дружину, дітей, онуків.

218. **Журавльова Т.** З родини Миколи Могилянського. Дружина, донька / Т. Журавльова // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 14. – С. 245–250.

С. 247 : Згадується А. Ласкоронський.

***

Див. також: № 12. – С. 16, 19, 20; № 13. – С. 8, 19, 28, 48, 49, 52, 70, 72, 79, 84, 89, 101, 102, 156, 172, 175; № 92. – С. 16; № 596. – С. 311–314; № 713. – С. 87, 88; № 761. – С. 67, 113, 122.

*Л*изогуб Ілля Андрійович (1846–1906)

Ілля Лизогуб – представник відомого козацького роду Лизогубів. Він народився 25 травня 1846 року в родовому маєтку в Седневі Чернігівського повіту. Батько Іллі Лизогуба – Андрій Іванович (1804–1864), мати – Надія Дмитрівна Дуніна-Борковська, яка теж походила зі старовинного козацького роду.

Андрій Іванович перебував на цивільній службі, займаючи різні посади: був канцеляристом у Чернігівському дворянському зібранні, служив у канцелярії Малоросійського військового губернатора. У 1837 році його призначили чиновником Одеської митниці. В останні роки свого життя він був членом губернського в селянських справах присутствія, обраний від чернігівського дворянства. У 1858–1859 роках працював у Комітеті по складанню проекту «Положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян». Разом з іншими ліберальними поміщиками Андрій Лизогуб стояв на позиціях викупу садиби селянином у приватну власність. Духовний світ пересічного державного службовця

виявився настільки багатим і різнобічним, що бути знайомим з ним, а тим більше дружити, вважали за честь багато знаних людей того часу. Андрій Лизогуб був добрим знайомим Тараса Шевченка (останній гостював у нього в Седневі двічі – в 1846 і 1847 роках, написав портрети братів Лизогубів). Андрій Іванович – один із небагатьох, хто не залишив поета у біді, коли того віддали в солдати. Седнівський поміщик таємно допомагав Тарасу Шевченку грошима, передавав фарби, папір, пензлі. За такі дії Андрія Лизогуба було суворо попереджено шефом жандармерії графом О. Орловим.

У середині 60-х років XIX ст. Андрій Лизогуб захворів, і вся рідня вирішила виїхати за кордон, щоб мати змогу поправити його здоров'я. Місцем для лікування вони обрали містечко Монпельє у Франції, де були необхідні умови, щоб сини Андрія Івановича здобули належну освіту. Є всі підстави вважати, що старші з них – Ілля та Дмитро – закінчили повний курс наук у місцевому коледжі. У 1855 році Ілля вступив до Імператорського училища правознавства Міністерства юстиції.

Дмитро Лизогуб (1850–1879) належав до числа революціонерів-народників, був членом пропагандистських гуртків, одним із засновників народницької організації «Земля і воля». У липні 1878 року був заарештований в Одесі та ув'язнений. Його доля вирішувалася під час «Процесу 28-ми», який тривав в Одеському військовоокружному суді з 25 липня по 5 серпня 1879 року. 10 серпня 1879 року Дмитра було страчено.

Федір Лизогуб (1851–1928) – український громадський та політичний діяч, міністр внутрішніх справ, голова уряду Павла Скоропадського 1918 року.

Ілля Лизогуб з 1866 року перебував на службі в канцелярії предводителя дворянства Сосницького повіту, звідки у травні 1872 року перевівся до Міністерства юстиції. У 1870-х роках

служив членом Чернігівського окружного суду. Колезький реєстратор (1875), колезький асесор (1881), надвірний радник (1885), статський радник (1906). Один з директорів Чернігівського губернського тюремного комітету та член Чернігівського окружного суду. Гласний від землевласників Чернігівського повітового земського зібрання (1878), почесний мировий суддя (1888–1889), голова Чернігівської межової палати.

Ілля Андрійович був одружений із дочкою статського радника Баршевською Софією Вікторівною. Шлюб було укладено 7 січня 1870 року в Харкові. Знайомство Іллі Лизогуба з родиною Баршевських могло бути пов'язане з професійною діяльністю. Майбутній тесть, статський радник Віктор Баршевський, працював товаришем голови Чернігівської палати цивільного суду. Син Іллі Андрійовича Ілля був співробітником «Товариства електричної сили» в Баку, другий син – Віктор – працював викладачем акушерсько-фельдшерської справи, лікарем та завідувачем Кременчуцької земської лікарні. Дочка Софія Іллівна залишила помітний слід у театральному мистецтві під псевдонімом Міліч (Мілія).

Відомо, що з 1878 року садиба в Седневі переходить у власність Іллі Андрійовича і Федора Андрійовича Лизогубів.

Ілля Андрійович Лизогуб був серед засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Він пожертвував на її заснування 25 рублів. На той час це були значні кошти. Дружина Іллі Лизогуба – Софія Лизогуб – опікувалася бібліотекою. Організовувала музичні вечори, кошти з яких йшли на користь книгозбірні. Микола Лисенко у травні 1879 року дав концерт на користь Чернігівської громадської бібліотеки. Але напередодні сталося певне непорозуміння, яке дуже схвилювало музиканта. Ось як згадував він про це в листі до батьків від 25 травня: «Вчера только возвратился, дорогие голубчики, папа и мама из Чернигова, где все-же несмотря на неподготовленность, дал концерт в театре. Такое

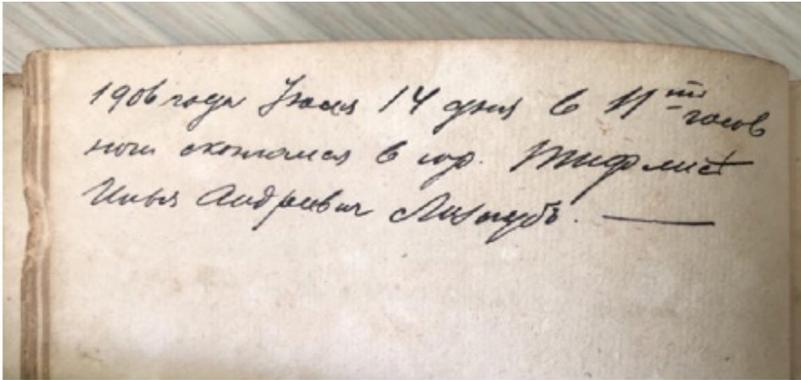

недорозуміння вийшло через те, що я не отримав взагалі листа від Русова, в якому він повідомляв, що буде співати. Тому і я був нерішучий у телеграмах до Карпинського. Приїхав туди, а вони здивувалися, бо вже чекали. Ну, наскільки час дозволяв, кинулися всюди – і в друкарню, і до губернатора. Все ж афиші з'явилися в місті вночі, за день до концерту. Зібрано було 140 руб. Бібліотеці громадській я передав 100 руб., і те добре. Мені принесли 7 величезних букетів квітів. Дамы, м-м Лизогуб і Борсук повідомили мені, щоб я на майбутній час не звертався ні до одного з чоловіків, а писав би прямо до них, а вони вже піднімуть весь міст на ноги. А Лизогуб там багачка і місцевий так зване аристократка і роялей найкращих має, хоч дві і три...» [Микола Лисенко. Листи. – Київ, 2004. – С. 139].

Треба зазначити, що Ілля Андрійович в очах своїх сучасників програвав на тлі свого брата-революціонера Дмитра. Олександр Кістяківський з осудом писав, що Ілля Лизогуб розтринькав значну частину свого спадку, тільки не на пропаганду, а на приміє дворянське життя, отримав рекомендацію в кандидати на віце-губернаторське місце, тоді як молодшого брата втратили. Зрештою з Іллі Лизогуба не вийшло впливового вельможі, він розорився і змушений був вирушити в Тифліс, де отримав посаду члена Тифліської судової палати.

Ілля Лизогуб з дитинства був у дружніх стосунках з Іллею Шрагом. Його листи до Іллі Шрага, якого він, судячи з усього, любив, наповнені скаргами на дорожнечу і нужду закавказького життя, нещадних кредиторів, образами на брата Федора. Є в них і теплі згадки про «старі добрі часи». Ілля Андрійович щиро радів детальним відповідям свого чернігівського адресата, який, мабуть, виконував і певні доручення юридичного та фінансового характеру, пов'язані з боргами.

Помер Ілля Лизогуб у Тифлісі об 11 годині ночі 14 липня 1906 року.

Із записної книжки Дуніних-Борговських.

Література

1912

219. **Модзалевскій В.** Малоросійській родословникъ : въ 5 т. Т. 3 / В. Модзалевскій. – Кієвъ : Типо-Литографія С. В. Кульженко, 1912. – 930 с.

С. 119 : Біографічні відомості Іллі Лизогуба.

2006

220. **Самохіна Н.** Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури / Наталія Самохіна // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 42–58.

С. 55 : Згадується І. Лизогуб.

221. **Тимошенко Т. Ф.** Лизогуб – спадкоємець традицій свого роду / Тетяна Тимошенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 64–68.

С. 66 : Згадується І. Лизогуб.

2007

222. **Самохіна Н.** Рід Лизогубів в історії України / Наталія Самохіна // Містечко над Сномом / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; відп. ред. Т. П. Демченко. – Ніжин, 2007. – С. 124–150.

С. 143, 144 : Згадується І. Лизогуб.

2014

223. **Міден Е.** Седнів у житті Ф. А. Лизогуба та його родини / Ервін Міден // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 116–124.
С. 116, 117 : Згадується І. Лизогуб.

2016

224. **Половець В.** Федір Андрійович Лизогуб (1851–1928) (до 165-річчя з дня народження) / Володимир Половець // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С. 156–160.
С. 156 : Згадується І. Лизогуб.

2017

225. **Самохіна Н.** «Там я мав видатний успіх, успіх не тільки артистичний, але і національно свідомий...» (до 175-річчя від дня народження М. В. Лисенка) / Наталія Самохіна // Сіверянський літопис. – 2017. – № 1/2. – С. 250–257.
С. 251 : Згадуються Ілля та Софія Лизогуби.

2021

226. **Міден Е. Л.** Рід Лизогубів у суспільно-політичному та соціокультурному житті України другої половини XVII – початку XX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / Ервін Лотарович Міден ; Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Шуміло В. В., 2021. – 18 с.

2024

227. **Садиба** родини Лизогубів : зб. матеріалів / Черніг. обл. іст. музей ім. В. В. Тарновського, філ. «Садиба родини Лизогубів» ; [упоряд.: Т. С. Луговська, Г. Г. Адруг-Дараган, А. Л. Курданов]. – Чернігів : Лозовий В. М., 2024. – 79 с. : іл. кольор.
С. 39, 40 : Згадується І. Лизогуб.

Див. також: № 13. – С. 4, 8, 52, 53; № 22. – С. 7, 16, 33; № 75. – С. 162, 165, 175, 196; № 596. – С. 238, 305, 307, 308; № 690. – С. 12, 192, 193, 203.

Ліндфорс Катерина Яківна (1856–1891)

Катерина Ліндфорс (у дівочтві Гревс) народилася в 1856 році в сім'ї університетського викладача англійської мови Якова Гревса. Свідчень про її дитячі та юнацькі роки майже не залишилося. Катерина – третя дружина Олександра Ліндфорса, рідного брата Софії Русової. Одружилися вони близько 1873 року. У подружжя народилося чотири дочки – Любов (1873–1925), Катерина (1876–1947), Людмила (1882–1952), Анна (Галина) (1885–1937) – і син Олександр (1880–1917). Також Ліндфорси виховували двох дочок – Зіну та Олю – від попереднього шлюбу Олександра Федоровича.

Треба було утримувати сім'ю, та й Олешнянський масток потребував догляду, і подружжя повернулося на Чернігівщину. Олександр Федорович вирішив заробляти на життя працею присяжного повіреного (адвоката), адже розраховувати на великі прибутки від мастку не доводилося. Родина жила дуже скромно.

Повернувшись до Олешні, Олександр Ліндфорс розгорнув активну діяльність як у власній садибі, так і у повітовому земстві. Його турботами в 1873 році Городнянське земство відкрило в Олешні початкову школу. На 1874–1877 та 1880–1886 роки Олександр Ліндфорс був обраний гласним Городнянського повітового й Чернігівського губернського земського зібрання, а також членом училищної ради

Городнянського повітового земства. У Чернігівському губернському земському зібранні Олександр Федорович швидко знайшов спільну мову з ліберальними земцями на ґрунті боротьби за покращення соціально-економічного й культурного становища населення губернії, збереження та розширення прав земських установ, проти адміністративної сваволі. На засіданнях губернського земського зібрання Олександр Ліндфорс із одностайністю ставили питання про необхідність справедливого оподаткування селян у залежності від якості землі. Завдяки цим активним і переконливим виступам Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило відповідне рішення й наприкінці 1875 року при губернській управі було створено статистичне відділення. Завдяки його діяльності у другій половині 70–80-х рр. ХІХ ст. були обстежені всі повіти губернії і здійснене більш справедливе оподаткування населення.

Лівим земцям удалося також домогтися відкриття в Чернігові учительської семінарії та громадської бібліотеки, покращити медичне обслуговування населення губернії. До вирішення цих питань доклали чимало зусиль Олександр Ліндфорс.

Подружжя Ліндфорсів брало активну участь у громадському житті Чернігівщини. «Це були люде таких твердих принципів, такої шляхетної вдачі, що ніщо не могло б звести їх з раз вибраного шляху», – згадувала Софія Русова. У «Моїх споминах» Софія Федорівна писала: «Так після закордонного самотнього життя ми відразу опинилися в атмосфері гарячкової громадської праці. Нею захоплювався не тільки мій брат, але й його жінка Катерина, що часто, як цілком коректна дама, возила ріжну конспіративну кореспонденцію між Черніговом та Києвом. Пізніше під впливом Науменка вона стала ближче до українства, та й всі враження з дитинства (вона походила з Полтавщини й була сусідкою Лисенків) ріднили її з національно-українськими справами» [411, с. 42].

Катерина Ліндфорс брала активну участь у заснуванні Чернігівської громадської бібліотеки, у 1879–1880 роках входила до складу правління закладу та сприяла розвитку книгозбірні. Відомо, що 9 березня 1880 року збори членів бібліотеки заслухали пропозицію Катерини Ліндфорс про заміну двох бібліотекарів однією, з оплатою від 25 до 30 рублів на місяць.

З 1886 року Катерина Яківна керувала родовим маєтком Ліндфорсів у Олешні. Це було пов'язано з хворобою чоловіка. Старший нотаріус Чернігівського окружного суду повідомив, що «по купчей, утвржденной им 23 июня 1886 года, жена штабс-капитана Екатерина Яковлевна Линдфорс приобрела от штабс-капитана Александра Федоровича Линдфорса 986 десятин 857 сажень разных угодий земли в даче д. Алешни Городнянского уезда». «Купчая крепость на имение была совершена в г. Киеве 16 июня 1886 года в конторе Киевского нотариуса Пономарева» (ДАЧО, ф. 127. оп. 132а, спр. 171, арк. 13).

Катерина Ліндфорс померла 24 березня 1891 року у віці 35 років. Похована в Олешні біля чоловіка Олександра Ліндфорса.

Посередні з дочкою Анною на руках Катерина Ліндфорс у колі родини

Література

2012

228. **Коваленко О. Б.** Гніздо вільнодумства і гуманності: садиба Ліндфорсів-Русових в Олешні та її мешканці / О. Б. Коваленко, О. Я. Рахно ; Благод. фонд ім. Софії Русової, Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Чернігів : Лозовий В. М., 2012. – 29 с. : іл. – (Дворянські гнізда Чернігово-Сіверщини).

С. 9, 11, 12 : Про К. Ліндфорс.

229. **Рахно О. Я.** Садиба Ліндфорсів-Русових у с. Олешня та її мешканці / О. Я. Рахно // Формування культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини XVIII – початку XX століття. – Чернігів, 2012. – С. 147–159.

2013

230. **На хресній** дорозі : іст. родини Ліндфорсів-Русових у листуванні / упоряд., пер.: Галина Дацюк, Ольга Михалевич-Рудакевич. – Чернівці : Букрек, 2013. – 242, [8] с. : фот.

С. 30 : Про К. Ліндфорс.

2017

231. **Юцевич П.** Олександр Федорович Ліндфорс у колі родини / П. Юцевич // *Juvenia studia* : зб. студ. наук. пр. / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Навч.-наук. ін-т історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського. – Чернігів : Десна Поліграф, 2017. – Вип. 7. – С. 138–142.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; **№ 192.** – С. 145, 150, 151; **№ 315.** – С. 36, 43, 56, 63; **№ 411.** – С. 26, 42; **№ 414.** – С. 36, 37.

Ліндфорс Марія Федорівна (1844–1876)

Марія Ліндфорс народилася 1844 року в сім'ї генерал-майора Федора Ліндфорса і його дружини Ганни. Науковці зазначають, що родина Ліндфорсів мала шведське та французьке коріння. Справді, дід Марії по батьковій лінії, Федір Ліндфорс народився у місті Ревель (сучасний Таллінн, який до початку XVIII ст. належав Швеції) і все життя провів у військових походах армії, розпочавши службу з рядового та завершивши її в чині генерал-майора. Помер Федір Андрійович від тяжких ран, отриманих у битві під Лейпцигом 1813 року. Його син Федір Федорович також був військовим, брав участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 років та у придушенні польського повстання 1831 року. Згодом отримав службове призначення в Сибір, де одружився з Ганною Жерве – донькою коменданта Тобольська генерал-лейтенанта Олександра Жерве.

У Тобольську у Ліндфорсів народилося двоє дітей: Олександр (1837–1890) та Марія (1844–1876). За кілька років потому родина переїхала на Чернігівщину і біля села Олешня Городнянського повіту придбала землю, садибу. Новий власник маєтку закрит гуральню і зайнявся виключно сільським господарством. Разом з тим, Федір Ліндфорс зробив чимало для благоустрою села. В Олешні народилися діти: Наталія (1846–1859), Володимир (1847–1859) та Софія (1856–1940).

Дослідники зазначають, що сімейне виховання відбувалось у кращих традиціях Просвітництва XVIII ст. Марія здобула чудову домашню освіту, батьки прищепили доньці любов до читання, створили умови для вивчення іноземних мов.

Але в сім'ї сталася трагедія – у 1860 році від туберкульозу померла мати. Отже всі турботи про батька, чотирирічну

Софію, про господарство лягли на плечі 16-річної Марії. Софія Русова пізніше записала про неї у своїх спогадах таке: «Молода, геть самотня, прив'язана до хати і господарством і моїм вихованням, вона не мала коло себе нікого... І немов квітка прагнула до світла, до широкого світу». Софія Русова зазначала, що Марія Федорівна всією душею хотіла приєднатися до праці для народу, до нового життя. Перебуваючи за кордоном, вона шукала емігрантів, діставала десь усяку заборонену літературу, яку читала цілими ночами у ліжку, ховаючи від усіх. А в Олешні на мезоніні влаштувала школу, і до неї ходили з села хлопці й дівчата вчитись.

Марія Ліндфорс відіграла важливу роль у становленні і вихованні своєї молодшої сестри Софії. Її особисте життя було весь час наповнене турботою про інших: батька, маленьку сестру, дітей старшого брата, дитячим садком та іншими справами, які не залишали місця для особистого життя. Надзвичайна відданість, працелюбність, стриманість, лагідність та душевна доброта – ось ті риси, які характеризували Марію Ліндфорс. Ставши на все життя надійною підмогою та підтримкою для молодшої сестри, Марія завжди була поруч – і у хвилини радості, і у хвилини смутку.

Після смерті батька, в січні 1871 року, Марія та Софія Ліндфорс опинилися у скрутному матеріальному становищі. Марія запропонувала заснувати в Києві дитячий садочок. Попечитель Київського навчального округу П. О. Антонович дав дозвіл на відкриття цього приватного закладу, який започаткував свою діяльність 1 вересня 1871 року. Він вважається першим українським дошкільним закладом у Наддніпрянській Україні.

Наприкінці липня 1871 року Марія та Софія Ліндфорс приїхали до Києва, винайняли помешкання, дві кімнати для садочка і дві для себе особисто. Справа йшла добре, садок мав популярність серед київської інтелігенції. І вже наступного 1872 року сестри винайняли для садочка більше помешкання з великою залогою, навпроти театру в домі Марковських.

Вони не шкодували свого часу, готуючись до занять зі своїми вихованцями. Садок був відомий більше як будинок «Розумової ласки», у ньому панувала мудра педагогіка, на перервах читалися українські народні казки, дружина Миколи Лисенка Ольга Олександрівна співала дітям українські пісні. Відвідували заклад 20 вихованців, які перебували там до 14-ї години. Це були діти здебільшого з родин інтелігенції. Ходили сюди, зокрема, двоє діток із сім'ї Старицьких.

Софія Русова згадувала, що між Михайлом Петровичем та Марією Федорівною відразу постала глибока і велика приязнь. Вони часто обговорювали соціальні й національні питання, нові рукописи Старицького. Більше того, якщо твори Михайла Петровича не пропускала київська цензура, то він приходив за порадою до Марії Ліндфорс. Такий невинний водевіль Старицького, як «Ковбаса та чарка, то минеться й сварка» щасливо перейшов через усі перешкоди київської цензури лише завдяки тому, що Марія Федорівна підписала під ним своє неукраїнське прізвище.

Через вихованців дитячого садка та їхніх батьків (родини Старицьких, Лисенків) Марія Федорівна поступово утверджується в українському середовищі Києва. Поруч із В. Антоновичем, Ф. Вовком, М. Драгомановим, П. Житецьким, П. Косачем, М. Лисенком, О. Русовим, М. Старицьким, П. Чубинським та ін. Марія разом із сестрою Софією потрапили до кола київських громадівців.

Сестри Ліндфорс у вечірні години надають приміщення дитячого садка для зібрань Громади та репетицій драматичним гуртком п'єс українською мовою, яка на той час, згідно з Валуєвським указом, була під забороною. У помешканні сестер Ліндфорс у Києві відбулася постановка першої української опери «Різдвяна ніч» М. Лисенка, а згодом, за їх фінансування й моральної підтримки, – і на сцені київського театру.

Марія та Софія також беруть діяльну участь у виставах, включаються у вивчення української культури, мови, етнографії, фольклору. 1872 року сестри вирушили в етнографічну експедицію до сіл Олешня та Олександрівка Городнянського повіту. Зробили замальовки візерунків, поширених у цій місцевості, для вишивання рушників, сорочок, хустинок. Показали 74 фігури, які в різному сполученні давали більш складні узори, що відображали різного роду квіти, зірки, тварин (півники), великі будівлі (церкви), геометричні фігури (кривулі) та інше. Ці матеріали були використані Олександром Русовим під час його доповіді в листопаді 1873 року на засіданні відділу Імператорського географічного товариства, де він зробив ґрунтовний аналіз зазначених візерунків і запропонував надрукувати ці узори в «Записках» товариства для ознайомлення публіки. Тоді ж члени товариства постановили: «Выразить от имени Отдела благодарность девицам Линдфорс за сделанное ими пожертвование, которое причислить к предметам краеведческого музея...».

Згодом Софія Ліндфорс пов'язала свою долю з Олександром Русовим. У 1874 році вони одружилися. Дитячий садок у Києві було вирішено передати новим власникам разом з помешканням та приладдям. Марія Федорівна певний час вчителювала в Києві, але згодом повернулася на Чернігівщину.

Там, за висловом Софії Русової, Марія Ліндфорс українізувалася, заприятелювала з відомим українським діячем доктором Опанасом Михалевичем. На його прохання виконувала «дещо для словаря і деякі переклади... цілком віддалась українській ідеї і мріяла піти в народ працювати де-небудь на селі. Але здоров'я не дозволяло їй зреалізувати цю мрію».

Марія Ліндфорс узяла участь і в заснуванні Чернігівської громадської бібліотеки, у відкритті якої була зацікавлена. На її створення Марія Федорівна пожертвувала 30 рублів.

Це був один із найбільших внесків порівняно з іншими засновниками. За «Споминами» Софії Русової, її сестра Марія Ліндфорс померла 10 вересня 1876 року, а Чернігівська громадська бібліотека була відкрита в березні 1877-го. Але кошти почали збирати в 1876 році, і Марія ще встигла їх надати. А згідно зі Статутом бібліотеки її членами-засновниками були ті люди, які надали певні кошти на користь книгозбірні.

Марія Федорівна мала слабке серце, згодом додалася водянка. Ані уважний догляд, ані допомога лікарів чи підтримка і любов близьких не змогли перебороти хворобу.

Марія Ліндфорс померла у віці 32 роки, так і залишившись в історії як одна із засновниць Чернігівської громадської бібліотеки та як людина, що відіграла значну роль у вихованні і становленні Софії Русової. Була її вірною порадицею, найкращим другом і надійною підмогою.

Література

***

Див.також: № 13. – С. 8, 52; № 228. – С. 5, 7, 12; № 383. – С. 17, 18; № 411. – С. 6, 11, 12, 15, 17, 18, 21, 25, 26, 28, 37, 42, 43; № 414. – С. 35–38, 58; № 430. – С. 133; № 456. – С. 16, 17; № 458. – С. 145; № 499. – С. 329, 330; № 523. – С. 218.

Лопуцький Григорій Федорович

Григорій Лопуцький – надвірний радник, член Чернігівського окружного суду від Остерського повіту. Народився в сім'ї священника Городнянського повіту Федора Лопуцького.

Григорій Федорович – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року він вказується як такий, що проживає на зазначений час у Чернігові. Інших відомостей не знайдено.

Література

***

Див. також № 13. – С. 52.

Маркельс Ісаак Кальманович (1848-?)

Ісаак Маркельс – провізор, власник доволі популярної аптеки в Чернігові, гласний Чернігівської міської думи, член міської управи й торгової депутації, меценат. У деяких джерелах згадується як Маркельс Максим (Ісаак-Максим) Климентійович.

Він народився в 1848 році в родині віленських міщан. Батько – неграмотний Кальман Маркельс – займався в Чернігові тим, що перепродував поношений одяг і усілякий побутовий мотлох. Одного дня життя бідного єврея радикально змінилося – за білетом державної позики Кальман Маркельс виграв 200 тисяч рублів. Це була фантастична, неймовірна сума (для порівняння: бюджет Чернігова у 1861 році становив близько 25 тисяч рублів). Сучасники розповідали, що одержувати виграш він ішов у супроводі всієї рідні та лікарів, які побоювалися, що старий Кальман,

---

побачивши стільки грошей, може втратити здоровий глузд. Побоювання були марними. Кальман Маркельс виявився людиною розсудливою і далекоглядною. Перетворившись зі злидаря на одного з найзаможніших жителів міста, він надав значну допомогу місцевій єврейській громаді, зокрема виділив кошти для богадільні. У заповіті Кальман Маркельс визначив щорічно перераховувати 150 рублів на її утримання. А контролювати виконання цього розпорядження доручив синові-спадкоємцю Ісааку Маркельсу.

У першу чергу Кальман Маркельс потурбувався про те, щоб вивести в люди сина Ісаака, давши йому ґрунтовну освіту. Тож Ісаак Маркельс, вихованець Чернігівської чоловічої гімназії, став студентом медичного факультету Київського університету Святого Володимира. У 1869 році отримав ступінь аптекарського помічника, а в 1872-му після успішного складання іспитів – диплом провізора з відзнакою. Розпочалася його багаторічна діяльність на аптечній ниві Чернігова. Вільна аптека Маркельса була відкрита в 1874 чи 1875 році. Він придбав її за кошти батька у іншого провізора і в 1878 році переніс до будинку на розі вулиць Мстиславської та Богоявленської. У 70-х роках XIX ст. ця аптека була найбільшою в Чернігові та обслуговувала дві третини мешканців міста. Аптека в цьому приміщенні функціонувала до 2015 року, і чернігівці добре знають цей будиночок за адресою: вул. Шевченка, 4.

Фінансові можливості з кожним роком зростали. У 1885 році Ісаак Маркельс відкрив при своїй аптеці виробництво штучних мінеральних вод, аптечне відділення, у 1894 році – аптекарський магазин на Базарній площі. Разом зі зростаючими статками розширювалися і штати аптеки. Ходили чутки, що на аптекарській справі Ісаак Маркельс заробив мільйони.

Ісаак Маркельс був не тільки власником аптечних закладів, а й багатим домовласником та успішним купцем.

Він володів будинками на Троїцькій, Богоявленській, Бульварній, Сіверянській вулицях; йому належали корпуси мурованих лавок на Базарній площі та корчма в районі Берізок.

Цікавий спогад про особистість Маркельса залишив чернігівський старожил В'ячеслав Пухтинський: «Якщо Маркельс-старший був ще старозавітним євреєм, то Маркельс-молодший вже став «справжнім європейцем», бездоганно вдягався, носив бакенбарди по моді епохи Олександра II, золоте пенсне і золотого годинника на масивному золотому ланцюжку, що лежав півколом на жилетці, яка облягала солідний животик» (ДАЧО. – Ф. Р-1275. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 46). Ісаак Маркельс був одружений з Євгенією Вільнер. У спільному шлюбі у них народилось двоє дітей: донька Ольга і син Мойсей.

У 1875 році розпочалася громадська діяльність Ісаака Маркельса. Він був обраний гласним міської думи й переобирався ще чотири рази (до 1893 року). У 1876 році обраний членом Торгівельної депутації на чотирирічний термін, у 1879 році – членом Чернігівської міської управи. До речі, коли Ісаак Маркельс хотів відмовитися від обрання у зв'язку з тим, що був занадто обтяжений власними справами, міський голова просив його залишитися, бо діяльність Маркельса в управі була дуже корисною і плідною. Дума також прийняла рішення просити його залишитися на посаді до закінчення терміну. За нагляд за правильністю ведення торгівлі та промисловості в Чернігові Ісаак Кальманович був нагороджений срібною медаллю на Станіславській стрічці для носіння на шії. Також він був почесним громадянином Чернігова.

Численна єврейська громада Чернігова початку ХХ ст. позбавлялася права делегування своїх представників до міської думи. Відповідно до законодавства євреї-гласні вибиралися членами Губернського у земських і міських

справах присутствія, їхня квота обмежувалася трьома-чотирма особами. Євреї, залучені до роботи громадського управління, почали відверто наполягати на внесенні змін до чинного Міського положення. У червні 1905 року навіть стався прецедент. Почесний громадянин Чернігова, відомий провізор Ісаак-Максим Маркельс, якого рішенням Губернського у земських і міських справах присутствія призначили гласним, відмовився від того. Він подав відповідну заяву, в якій аргументовано мотивував свій вчинок. На думку Ісаака Кальмановича, квінтесенцією ідеї міського самоврядування був принцип виборності. Лише місцева громада могла делегувати тих осіб, які є найдостойнішими, щоби дбати про її потреби. Одначе, «... к євреям, – зауважив І. Маркельс, – в данном случае применяется мера исключения. Еврей-гласные не выбираются, а назначаются. Такая мера стоит в коренном и резком противоречии с самим смыслом и сущностью идеи городского самоуправления. Она... может вести только ко вреду и в ущерб населению, так как лишает последнее свободы выборов. Гласные-евреи, не обладая доверием населения, не будучи уверены в том, что желательны ему, лишены, на мой взгляд, нравственного права занимать эту должность, ибо они являются как бы навязанными тому учреждению, членами которого состоят». З огляду на вищевказане заявник підсумував: «... мера исключения, применяемая по отношению к евреям, противоречит интересам города, интересам еврейской части населения, не соответствует достоинству учреждения выборного, каким является дума, и в то же время является не вполне справедливой по отношению к евреям, которые, благодаря этому, вычёркиваются из числа лиц, имеющих право защищать интересы города, я, к моему глубокому сожалению, считаю себя не в праве принять на себя звание гласного Черниговской думы, несмотря на моё душевное желание служить интересам города» (Державний архів Чернігівської області, ф. 145 оп. 3, од. зб. 1558, арк. 89).

Ісаак Маркельс увійшов в історію Чернігова як благодійник. Чернігівські газети того часу систематично повідомляли про його добродійну діяльність. Відомо, що під час неврожаю 1891 року Ісаак Кальманович запропонував місту безпроцентну позику у 5 тисяч рублів. Він був серед 96 чернігівців, які надали кошти на будівництво Чернігівської торгової школи, брав участь у проведенні благодійних різдвяних свят для вихованців міських дитячих притулків та ремісничої виправної колонії. Не стояв Ісаак Маркельс і осторонь культурного життя міста: він був членом місцевого відділення музичного товариства і, як благодійник, у 1910 році подарував музичним класам віолончель, скрипку та 25 рублів на придбання концертного роля.

Ісаак Маркельс згадується і серед засновників Чернігівської громадської бібліотеки. При її заснуванні в 1877 році він пожертвував 25 рублів, і ще 10 рублів надав на спорудження будинку для книгозбірні. У Звіті Чернігівської громадської бібліотеки за 1887 рік є згадка про те, що певний час громадська бібліотека була розташована у будинку Маркельса.

Відчуваючи насування бурхливих подій, які вплинули на хід суспільно-політичного життя всієї Чернігівщини, Ісаак Маркельс ще в 1911 році продав свій завод штучних мінеральних вод, а в 1912 році – і аптеку. Новим власником цих закладів став чернігівський фармацевт Євген Костовецький. Мабуть, того ж року родина Маркельсів полишила Чернігів та емігрувала до Америки. На жаль, про подальшу долю Ісаака Маркельса фактично нічого не відомо.

Література

1881

232. **Записка** по вопросу объ уклоненіи евреевъ отъ воинской повинности (члена эксперта отъ евреевъ Маркельса) // Труды Черниговской комисіи по еврейскому вопросу. – Черниговъ : Губернская типографія, 1881. – С. 76–84.

---

233. **Формулярний** список члена управы, провизора Маркельса Исаака, 24.11.1881 // Державний архів Чернігівської області, ф. 206, оп. 2, спр. 3, 4 л.

1901

234. **Тридцатилѣтіе** дѣятельности Черниговскаго городского общественнаго управления: 1870–1901 г., съ очеркомъ истории г. Чернигова. – Черниговъ, 1901. – СХХХ, 334 с.

С. СХХ, СХХІХ : Згадується Маркельс як гласний Чернігівської міської думи та член міської управи.

2001

235. **Кузнецова В.** Благотворительность еврейского купечества в Чернигове XIX–XX вв. / Валентина Кузнецова // История и культура евреев Левобережной Украины и Литвы. X–XX вв. / Амер. еврей. распредел. ком. «Джойнт». – Чернигов, 2001. – С. 18–26.

С. 22–24 : Згадується І. Маркельс.

2005

236. **Демченко Т.** Чернігівська міська дума у 1905 році / Тамара Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35.

С. 31 : Згадується І. Маркельс, який на знак протесту проти дискримінації єврейського населення першим склав повноваження гласного Чернігівської міської думи.

2010

237. **Блакитний М.** Діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу (1872–1916 рр.) за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» / Максим Блакитний // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4/5. – С. 83–91.

С. 88 : У 1885 р. І. Маркельс отримав пропозицію перевірити якість воску Чернігівського єпархіального свічкового заводу.

2012

238. **Шара Л. М.** Виборча кампанія 1901 р. у Чернігові: делегування до інституцій міського громадського управління / Л. М. Шара // Сіверщина в історії України. – 2012. – Вип. 5. – С. 300–303.

С. 302 : Згадується І. Маркельс, якого обрали від єврейської спільноти гласним у Чернігівську міську думу.

2013

239. **Луцька В.** З історії аптечної справи Чернігова (кінець XVIII ст. – 1917 р.) / В. Луцька // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2013. – Вип. 15. – С. 54–60.

С. 55–57 : Згадується І. Маркельс.

240. **Шара Л.** Представники єврейської громади у складі Чернігівської міської думи початку ХХ ст. / Любов Шара // Євреї Лівобережної України. Історія та культура : матеріали VIII Міжнар. наук. семінару / Черніг. обл. єврейська община, БЄФ «Хасде Естер» ; редкол.: С. Г. Бельман [та ін.]. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – 136 с.: іл.

С. 25, 26 : Про І. Маркельса.

2016

241. **Шара Л. М.** Представники єврейської громади у складі Чернігівської міської думи (1893–1917 рр.) / Л. М. Шара // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. : зб. наук. пр. – Київ : Інститут історії України, 2016. – Вип. 25. – С. 109–120.

С. 115, 116 : Згадується І. Маркельс.

2017

242. **Середенко Г.** Аптека І. Маркельса та «Курінь» С. Носа на Богоявленській вулиці в Чернігові / Галина Середенко // Сіверщина. – 2017. – 27 квіт. – С. 8.

2018

243. **Шара Л. М.** Гласні-євреї у складі Чернігівської міської думи: ключові засади Положень 1870, 1892 рр. та їх реалізація / Л. М. Шара // Євреї Лівобережної України. Історія та культура : матеріали XIII Міжнар. наук. семінару, 22 берез. 2018 р., м. Чернігів / [редкол.: С. Г. Бельман та ін.] ; Чернігів. обл. євр. община. – Чернігів : Лозовий В. М., 2018. – С. 35–43.

С. 39, 40 : Згадується І. Маркельс.

2021

244. **Ясна Н. С.** Вступ у фармацію : навч.-метод. посіб. / Н. С. Ясна. – Чернігів : НУЧК, 2021. – 68 с.

С. 9 : Згадується І. Маркельс.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 17, 52, 72; **№ 93.** – С. 222, 223; **№ 95.** – С. 36, 113, 114.

Милорадович Костянтин Дмитрович (1839–1885)

Костянтин Милорадович народився 12 травня 1839 року в Любечі в сім'ї гвардії полковника у відставці Дмитра Милорадовича і княжни Софії Манвелової. Закінчив курс Санкт-Петербурзького університету.

Працював дільничним мировим суддею Городнянського повіту, дільничним мировим суддею першої дільниці Чернігова, головою Чернігівського з'їзду мирових суддів Чернігівського округу, також був членом губернського тюремного комітету, губернським секретарем.

Костянтин Милорадович з 1874 до 1886 року був гласним Чернігівського повітового земського зібрання чотирьох скликань. Входив до губернської училищної ради від земства. У Чернігівській жіночій гімназії був членом ради.

Костянтин Дмитрович був активним учасником першого зібрання засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Відомо, що з 1877 до 1880 року Костянтин Милорадович був членом правління бібліотеки. На зборах правління 1880 року було ухвалено рішення просити Костянтина Дмитровича зустрітися з графом Григорієм Милорадовичем для підтвердження його дійсного наміру пожертвувати свою бібліотеку на користь Чернігівської громадської бібліотеки з тим, щоб вона називалася «Чернігівська громадська графа Милорадовича бібліотека» і мала б можливість утримуватися у достойному й добре обладнаному помешканні. Про результат зустрічі просили доповісти правлінню. Невідомо, чим тоді завершилися ці перемовини. У подальшому ім'я Костянтина Милорадовича у звітах Чернігівської громадської бібліотеки не згадується.

У 1860 році Костянтин Дмитрович володів частиною маєтків у Катеринославській губернії площею 3435 десятин

придатних і 140 десятин непридатних земель біля сіл Вовніги (228 кріпаків) та Башмачка (53 кріпаки). У Катеринославському повіті в 1882 році у спільній власності з братами Григорієм і Миколою мав маєток площею 1809 десятин.

Відомо, що 14 квітня 1884 року на квартирі губернатора князя Сергія Шаховского, під його головуванням провели перше зібрання членів-засновників аматорського Чернігівського музично-драматичного гуртка і обрали правління на чолі з Костянтином Милорадовичем.

Помер Костянтин Дмитрович 12 квітня 1885 року та похований на території Чернігівського Єлецького монастиря.

Література

1873

245. **Милорадовичь Г. А.** Сказанія о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей : в 3 вып. Вып. 1 : Въ память столѣтняго юбилея графа Михаила Андреевича Милорадовича, 1-го октября 1871 года / Г. А. Милорадовичъ. – Санктъ-Петербургъ : Печ. В. И. Головина, 1873. – 171 с.

С. 150 : К. Милорадович згадується як дільничний мировий суддя Городнянського повіту Чернігівської губернії.

1879

246. **Милорадовичь Г. А.** Родословная графовъ и дворянъ Милорадовичей / Григорій Александровичъ Милорадовичъ. – Санктъ-Петербургъ : Типографія В. С. Балашева, 1879. – 11 с.

С. 10 : Згадується К. Милорадович як мировий суддя та голова Чернігівського з'їзду мирових суддів.

1883

247. **Списокъ** частнымъ владѣльцамъ Екатеринославского уѣзда за 1882–1883 годы // Отчетъ Екатеринославской уѣздной управы за 1882 годъ. – Екатеринославъ : Типографія Я. М. Чаусского, 1883. – С. 62–69.

С. 66 : К. Милорадович у Катеринославській губернії 1882 р. мав маєток площею 1809 дес.

1884

248. **Журналь** засѣданія Черніговскаго музыкально-драматическаго кружка любитѣлѣй 14 апрѣля 1884 года // Черніговскія губѣрнскія вѣдомости. – 1884. – № 15. – 22 апрѣля. – Часть нѣофициальная. – С. 161–164.

Про перше зібрання членів-засновників аматорського Чернігівського музично-драматичного гуртка і обрання правління на чолі з К. Милорадовичем.

249. **Милорадовичъ Г. А.** Сказанія о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей : в 3 вып. Вып. 2 / Г. А. Милорадовичъ. – Київъ : Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1884. – 131 с.

С. 124 : Згадується К. Милорадович як мировий суддя та голова Чернігівського з'їзду мирових суддів.

2011

250. **Рахно О. Я.** Земська діяльність М. І. Неплюєва / О. Я. Рахно // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 266–271.

С. 269 : Про перше зібрання членів-засновників аматорського Чернігівського музично-драматичного гуртка на якому обрали правління на чолі з К. Милорадовичем.

***

Див. також: № 12. – С. 6, 9; № 13. – С. 5, 8, 52, 70, 76; № 22. – С. 7, 12, 22, 24, 33, 35; № 62. – С. 418; № 95. – С. 176; № 219. – С. 541; № 596. – С. 10, 305–307.

Милорадович Микола Миколайович (1837-1893)

Микола Милорадович народився 13 серпня 1837 року в селі Калюжинці Прилуцького повіту в сім'ї штабс-ротмістра у відставці Миколи Милорадовича-молодшого та Марії Ракович.

У 1858 році закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька. Колезький секретар, депутат Дворянського зібрання від Ніжинського повіту. Член Чернігівської губернської земської управи. Деякий час був членом Губернського у селянських справах присутствія. Також він входив до дирекції Губернського тюремного комітету. Згадується Микола Милорадович і як дійсний член за обранням у Губернському статистичному комітеті. Був гласним Чернігівського повітового земського зібрання від Чернігова та Березного з 1877 до 1880 року. Також Микола Милорадович був почесним мировим суддею першої дільниці Ніжинського округу.

Треба зауважити, що Микола Милорадович займав активну позицію на повітових земських зібраннях. Так, на земських зборах у січні 1878 року він виступав співавтором заяви на адресу голови губернського земського зібрання, предводителя дворянства Чернігівської губернії М. Дурново з приводу некоректної поведінки деяких гласних на засіданні зібрання під час балотування питання про збирання статистичних відомостей у Чернігівській губернії. У січні 1880 року разом із декількома іншими гласними висловив незгоду з прийняттям Чернігівським губернським земським зібранням рішення щодо виділення 1200 рублів на утримання ревизора для відділу земського добровільного страхування та кошторису на утримання Чернігівського сирітського будинку на 1880 рік і запровадження нового способу розподілу земських податків. Також у січні 1880 року

разом з Іллею Шрагом та іншими гласними висловив незгоду з головоючим на зібранні, який поставив на обговорення кошторис земства на 1880 рік раніше вирішення інших важливих питань, як відбувалося зазвичай, мотивуючи це тим, що гласні можуть раніше роз'їхатися по домівках.

Микола Миколайович був одружений з Надією Селецькою. Для неї це був другий шлюб, перший раз Надія Дмитрівна була заміжня за Миколою Глібовим.

Микола Миколайович – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Усі матеріальні засоби Чернігівської громадської бібліотеки склалися із внесків її засновників, членських внесків та пожертв, а також із плати за місячну підписку на читання та за разові відвідування бібліотеки. Микола Милорадович надав на заснування Чернігівської громадської бібліотеки 25 рублів.

Помер Микола Милорадович 14 січня 1893 року у Ніжині.

Праці Миколи Милорадовича

1875

251. **Отчеть** Черниговской губернской земской управы за 1874–75 годъ / Н. Н. Милорадович [и др.]. – [Черниговъ : Земская типографія, 1875]. – 296 с.

1877

252. **Отчеть** Черниговской губернской земской управы за 1876–77 годъ / Н. Н. Милорадович [и др.] // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1877. – № 9/12. – Приложение. – С. 1–98.

1878

253. **Заявление** губернскихъ гласныхъ / Н. Н. Милорадович [и др.] // Журналы Черниговскаго очередного губернскаго земскаго собранія [8–23 янв. 1878 г.]. – [Черниговъ, 1878]. – С. 352–353.

Заява на адресу голови губ. зем. зібрання, предводителя

---

*дворянства Черніг. губ. М. М. Дурново з приводу неко-
ректної поведінки ряду гласних на засіданні зібрання
під час балотування питання про збирання стат. відом.
у Черніг. губ. 18 січ. 1878 р.*

1880

254. **Особое** мнѣніе гласныхъ къ журналу земскаго собранія № 8 (19 янв. 1880 г.) / Н. Н. Милорадович [и др.] // Журналы Черниговскаго губернскаго земскаго собранія очередной сессіи 1879 года, состоявшейся въ январѣ 1880 года. – [Черниговъ, 1880]. – С. 207–209.

*Незгода з прийняттям Черніг. губ. зем. зібранням
рішення щодо виділення 1200 руб. на утримання ревизора
для відділу зем. добровільного страхування та кошторису
на утримання Черніг. сирітського будинку на 1880 р. і за-
провадження нового способу розподілу земських податків.*

255. **Особое** мнѣніе гласныхъ къ журналу земскаго собранія № 9 (20 янв. 1880 г.) / Н. Н. Милорадович [и др.] // Журналы Черниговскаго губернскаго земскаго собранія очередной сессіи 1879 года, состоявшейся въ январѣ 1880 года. – [Черниговъ, 1880]. – С. 233–234.

*Незгода з головоючим на зібранні, який поставив на
обговорення кошторис земства на 1880 р. раніше
вирішення інших важливих питань, як відбувалося
заввичай, мотивуючи це тим, що гласні можуть раніше
роз'їхатися по домівках.*

Література про Миколу Милорадовича

***

Див. також: № 13. – С. 5, 8, 52, 53, 74; № 22. – С. 6, 7, 9, 13, 34, 102; № 78. – С. 171; № 79. – С. 859, 861, 971; № 80. – С. 258, 260, 319; № 82. – С. 209, 235; № 83. – С. 29, 249; № 84. – С. 219, 249; № 205. – С. 85; № 219. – С. 537; № 246. – С. 9; № 249. – С. 122; № 596. – С. 194, 195, 306.

Михалевич Опанас Іванович (1848–1925)

Опанас Михалевич – лікар, громадський діяч, член Київської та Чернігівської громад, згодом заснував українську Громаду в Єлисаветграді (нині – Кропивницький).

Опанас Михалевич народився 5 липня 1848 року в селі Скулин Ковельського повіту Волинської губернії в сім'ї священника. Навчався в семінарії, але перевівся до Ровенської гімназії. Закінчив навчання екстерном та вступив на медичний факультет Київського університету. Як здібного випускника Опанаса залишили працювати при університетській хірургічній клініці. Ще з часів студентства почався зв'язок Опанаса Михалевича з Київською українською громадою. Його близькими приятелями стали Дмитро Антонович та Михайло Драгоманов. Це привернуло увагу влади, тому через деякий час Опанаса Івановича було вислано з Києва. Певний час Опанас Михалевич жив на Полтавщині, де одружився з простою селянкою Катериною Шевченко, з якою прожив до смерті. У подружжя було кілька синів.

Деякий час Опанас Іванович перебував на Чернігівщині. Відомо, що вперше він приїхав до Ніжина відразу після вислання з Києва, але довго там не затримався. Вдруге доля пов'язала його з Чернігівщиною під час російсько-турецької війни 1877–1878 років. Опанас Михалевич у Ніжині працював лікарем місцевого шпиталю. За спогадами Софії Тобілевич, у роки війни Опанас Іванович був задіяний у створенні товариств Червоного хреста, пересувних лазаретів для поранених воїнів, стаціонарних лікарень та в різних інших справах, пов'язаних з допомогою сиротам і бідним людям.

Перебуваючи на Чернігівщині, Опанас Михалевич не залишився й осторонь питання створення Чернігівської громадської бібліотеки. У 1877 році він пожертвував на її заснування 10 рублів.

Після війни Опанас Іванович повернувся до Києва, але не отримав дозволу залишитися там. У 1878 році за порадою Володимира Антоновича він приїхав у Єлисаветград і дуже швидко здобув прихильність місцевого населення. Лікар тепло і людяно ставиться до своїх пацієнтів, незалежно від їхнього соціального чи матеріального стану, бідних здебільшого лікував безкоштовно. Син Опанаса Михалевича Олександр згадував, що, живучи в Єлисаветграді до арешту і заслання, батько виявляв себе як переконливий соціаліст, народник та українець, чия діяльність, без сумніву, мала просвітньо-благодійний характер. Маючи перед засланням велику практику, він значну частину свого заробітку передавав на купівлю книжок та брошур для сільських бібліотек.

Опанас Іванович багато зробив для пожвавлення роботи місцевих громадівців. У його оселі збирався український гурток, члени якого займалися поширенням української літератури, перекладами, читанням, декламуванням, підготовкою домашніх вистав. Євген Чикаленко у своїх спогадах згадував, що до українофільського гуртка, який очолив Опанас Михалевич, на той час належали Іван Карпенко-Карий, Олександр Волошин, Марко Кропивницький, Микола Садовський, Андрій Грабенко (Конощенко) та інші. До речі, членом цього гуртка був небіж Тараса Шевченка Йосип Варфоломійович, який навчався у Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі. Згадуючи своє перебування в Єлисаветграді, Софія Русова писала: «Жив у Єлисаветграді ще один видатний українець, лікар Михалевич, демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми. Довго його українська діяльність ховалася за його великою обережністю; місцева поліція шанувала його і як

людину, і як найкращого лікаря в місті, і теж дивилися крізь пальці на його українські симпатії, на близькі стосунки з селянами околиць сіл».

У серпні 1884 року пролунав сигнал тривоги: поліція несподівано заарештувала шістьох членів групи Михалевича, у тому числі Карпенка-Карого. А в січні наступного року добралися і до керівника організації. Під час обшуку у нього було знайдено рукописи заборонених творів Карпенка-Карого. Крім того на квартирі лікаря виявили листівки. Опанаса Івановича звинуватили в організації таємного товариства, яке мало за мету «шляхом розповсюдження серед селян недозволених цензурою книг малоросійською мовою повалити чинний лад».

Після арешту і численних допитів Опанаса Михалевича перевели до Одеської в'язниці. Там він сидів у одиночній камері два роки. Щоб не гаяти часу, вивчив грецьку та англійську мови. Останню – так добре, що згодом передплачував медичний журнал цією мовою і читав Дарвіна в оригіналі.

Потім бунтівного лікаря на п'ять років заслали на поселення до Сибіру, куди за ним поїхала дружина і четверо дітей. У селі Тулпа, що за сто верст від Іркутська, за ним установили суворий поліцейський нагляд. Перебуваючи далеко від цивілізованого світу, Опанас Іванович не впав у розпач. Він зблизився із засланими революціонерами, продовжував вести пропагандистську і агітаційну роботу серед місцевого населення, надавав йому медичну допомогу. Займався літературною працею. Написав «Хроніку Скульських-Михалевичів». Виступав з оповіданнями та нарисами в журналі «По морю и суше».

У 1892 році закінчився строк заслання і Опанас Михалевич з сім'єю повернувся в Єлисаветград. Тут спочатку займався приватною практикою, а наприкінці 90-х років одержав посаду лікаря у першій міській лікарні. З 1894 року Опанас Іванович став дійсним членом Єлисаветградського медичного

товариства. У вільний час перекладав українською «Багатство народів» Адама Сміта. Згодом своїм коштом надрукував цю книгу в Галичині й подарував весь наклад організаціям «Просвіти».

У роки громадянської війни Опанас Іванович втратив посаду в міській лікарні, приватної практики майже не було. У цей час померла дружина, у квартиру до нього підселили чужих людей. Опанас Михалевич дуже бідував. Лише на початку 1924 року йому була призначена персональна пенсія 100 рублів.

Остання літературна праця Опанаса Івановича – підготовка відомостей про місцевих діячів для біографічного словника (на замовлення Української Академії Наук). Рукопис було надіслано до Академії, подальша його доля невідома.

1 лютого 1925 року Опанаса Михалевича не стало. Згідно з бажанням Опанаса Івановича, його поховано без духівництва на Биківському кладовищі, поруч з дружиною. Зараз на цьому місці житловий масив, міська поліклініка № 1. Могила Опанаса Михалевича зникла під ножем екскаватора десь на початку 1970-х років. Зник прах, але не пам'ять.

Література

1930

256. **Бракер Н.** Опанас Іванович Михалевич (1848–1925) / Наталя Бракер // За сто літ. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття / за ред. М. Грушевського. – Кн. 6. – Київ, 1930. – С. 153–165.

1934

257. **Дорошенко Д.** Євген Чикаленко, [1861–1929] : його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага : Вид. Фонду ім. Чикаленка при Укр. акад. ком., 1934. – 99, [1] с. : іл., портр.

С. 16, 17 : Громадська діяльність О. Михалевича.

1957

258. **Тобілевич С.** Мої стежки і зустрічі / Софія Тобілевич. – Київ : Держ. вид-во образотвор. мистецтва і муз. літ., 1957. – 475 с. : фот.

Згадується О. Михалевич.

1992

259. **Бракер Н.** Опанас Іванович Михалевич (1848–1925) / Наталя Бракер // Єлисавет. – 1992. – 8 лип. – С. 2–3.

2012

260. **Філоретова Л.** Єлисаветградська громада / Л. Філоретова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки. – 2012. – Вип. 9. – С. 123–130.

С. 126, 127 : Про О. Михалевича.

2017

261. **Гордійчук М.** Книгар Володимир Менчиць посеред українофілів Єлисаветграду 1870–1890-х рр. / Мирон Гордійчук // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 53. – С. 54–59.

С. 56 : Згадується О. Михалевич.

2018

262. **Ціборовський О. М.** Михалевич Опанас Іванович / О. М. Ціборовський // Енциклопедія Сучасної України. Т. 20 : Медична – Мікоян / НАН України, Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України ; [голов. редкол.: І. М. Дзюба (співголова) та ін.]. – Київ, 2018. – С. 598.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; **№ 315.** – С. 12, 179, 180, 232; **№ 414.** – С. 91.

Міхно Павло Миколайович (1846–1884)

Павло Міхно – губернський секретар, чернігівський статистик, член Сосницької межової палати від дворян, дільничний мировий суддя другої дільниці Чернігова.

Народився він у 1846 році в сім'ї підпоручика Миколи Павловича Міхна (1816–?) і Єлизавети Петрівни Бакуринської (1824–1888). Випускник Чернігівської гімназії. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Олександр Кістяківський 9 листопада 1876 року зробив запис у щоденнику: «Возвратившись домой, я застал депешу. Распечатываю и читаю следующее: «Студенты, праздняя годовщину Киевского у-та, пьют за Ваше здоровье, как любимого профессора и честного деятеля и шлют Вам свой привет». Подписали : «Милорадович, Карпинский, Шраг, Рашевский, Ясинский, Ясновский, Михно, Хижняков, Тищинский, Лагода, Шугаевский». Далі Олександр Федорович пише «... участие в этой телегамме Карпинского, председателя губернской управы Хижнякова, городского головы и других лиц, указывает на то, что имя моё вообще более или менее известно среди интеллигенции, и что оно не опозорено» (Кістяківський О. Ф. Щоденник. Т. 1. С. 212). Цей запис доводить, що Павло Міхно товаришував з відомими чернігівцями свого часу, випускниками Київського університету Святого Володимира. Багато з них були активними громадськими діячами. Можна припустити, що Павло Миколайович теж не стояв осторонь громадських справ.

У 1877 році Павло Міхно долучився до відкриття Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на цю справу 24 рублі. (15 рублів грошима та 9 рублів періодичними виданнями). На той час це була досить солідна сума.

Доля відміряла Павлові Миколайовичу недовгий земний шлях у 38 років. Він помер у 1884 році. Інших відомостей не знайдено.

Література

263. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Т. 1 : 1874–1879 / О. Ф. Кістяківський ; НАН України, Ін-т укр. археографії та ін. – Київ : Наукова думка, 1994. – 644, [4] с.

С. 212 : Згадується П. Міхно – дійсний студент юридичного факультету Київського університету (1873).

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; **№ 78.** – С. 182; **№ 761.** – С. 67.

Могогилянський Михайло Якович (1840–1894)

Михайло Могогилянський – юрист, дійсний статський радник, член Чернігівського окружного суду, учень і друг Олександра Кістяківського.

Народився Михайло Якович 18 листопада 1840 року в Понорниці Кролевецького повіту. Вчився в Чернігові – спочатку в духовному училищі, потім у духовній семінарії. У 1866 році зі ступенем кандидата юридичних наук завершив навчання у Київському університеті Святого Володимира і повернувся до Чернігова, де розпочав службу. У 1874 році він став членом Чернігівського окружного суду. У 1883 році був призначений товаришем (заступником) його голови, очолював кримінальне відділення суду, залишаючись на цій посаді до самої своєї передчасної смерті.

Перекопаний прибічник судової реформи 1864 року, Михайло Якович усвідомлював усю важливість інституту присяжних засідателів, був прибічником гласності й публіч-

---

ності суду, незмінюваності і незалежності судів. У своїй судовій діяльності намагався не допускати ніяких компромісів, не піддавався тискові згори. Михайла Могилянського по праву вважали «моральним маятником та авторитетом для всього громадського та сімейного оточення». Син Михайло згадував, що батько все своє життя віддав роботі, а судові статuti стали для нього в юридичній галузі свяцинею.

Свою практичну роботу Михайло Якович проводив у тісному контактi з науковою теорiєю. Багато в цьому відношенні він брав від дружби зі своїм старшим товаришем – професором Олександром Кістяківським. Усі його праці з авторськими написами були настільними книгами Михайла Яковича. У щоденнику Олександра Кістяківського неодноразово згадується прізвище Михайла Могилянського. Так, 5 квітня 1876 року Олександр Федорович записав: «Апрель. 5 [1876]. Понедельник. Вчера посетил меня Могилянский – член Черниговского окружного суда; вдвойне мой ученик: раз по бурсе, я был его репетитором; другой раз в университете, он занимался уголовным правом, писал сочинение о преступлениях против веры; ныне он состоит членом окружного суда по уголовному отделению. Я с ним не прекратил добрых отношений. При проезде чрез Киев он меня не минает. Посетивши вчера, он вручил мне 160 рублей для раздачи бедным студентам» [263, с. 146]. 29 лютого 1880 року зроблено такий запис: «Приехал М. Я. Могилянский, член Черниговского окружного суда, ученик и приятель мой. Остановился у нас. Хочет посоветоваться с докторами: не так здоров. Замечательную в нём нахожу перемену. По всему складу своей природы и по привычкам, и по профессии он принадлежит к самым консервативным субъектам. Однако ж, и он ныне подался. Прежде о радикалах он отзывался, что это разбойники. Ныне он порицает жандармерию. Говорит, что она возмущает своими действиями самых безразличных и нейтральных людей. Не отзывается более с порицанием о черниговских либералах. Называет

черниговського начальника жандармерії негодяєм. Говорит, що цей начальник організованого шпionства в губернії проникає як тать по ночам для обысків, як би на зло, як би умислом нанести оскорблення тем, на кого він нападає» [151, с. 82–83]. І після смерті Олександра Федоровича Михайло Якович не поривав дружніх стосунків з родиною професора. Саме він допомагав старшому сину Олександра Кістяківського здобути середню освіту. Коли Богдана Кістяківського виключили із 7-го класу Другої київської гімназії через заборонені книжки, Михайлу Яковичу вдалося умовити директора Чернігівської чоловічої гімназії взяти хлопця на навчання.

Михайло Могилянський був одружений з Марією Максимович (1855–1918). По смерті батька одинадцятирічна Марія разом із двома сестрами була влаштована матір'ю за державний кошт до київського Левашовського пансіону, звідти ходила у класи Фундуклеївської гімназії. Маючи великі здібності, не досягнувши і п'ятнадцяти років, закінчила з відзнакою та золотою медаллю гімназію і через рік вийшла заміж. Інтереси й турботи Марії Могилянської не вичерпувалися родинними клопotaми та вихованням дітей. Діти Марії Миколаївни згадували, що мати завжди прагнула займатися громадською діяльністю і допомагати всім, хто цього потребував. За її ініціативою в Чернігові була організована недільна школа. Для цього Марія Могилянська доклала чимало зусиль, переймаючи та опановуючи досвід Христини Алчевської. У Марії Миколаївни і Михайла Яковича було шестеро дітей. Усі народилися в Чернігові. Найбільш відомі старші – Микола та Михайло. Микола Михайлович – знаний фахівець у галузі етнографії, антропології, професор. Михайло Михайлович – юрист за фахом, учений-літературознавець, публіцист, прозаїк, драматург, займався видавничою діяльністю. Він був дотичний до створення в Чернігові в 1917 році видавництва «Сіверянська думка». Його дочка Лідія (Ладя) Могилянська була талановитою українською поетесою, син Дмитро Тась – один із кращих

українських новелістів 20-х років ХХ ст., відомою журналісткою стала середня донька Олена. Усі вони зазнали жахливих страждань і репресій у 30-х роках ХХ ст. На довгий час імена цих людей були викреслені з пам'яті нащадків.

У 1877 році М. Я. Могилянський увійшов до кола засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на неї певну суму коштів. Надалі його ім'я в архівних документах стосовно зазначеної книгозбірні не згадується, на відміну від імені його дружини Марії Могилянської. Вона знаходила сили і час на те, щоби брати активну участь у роботі Чернігівської громадської бібліотеки. З 1888 і до 1895 року Марія Миколаївна була членом правління книгозбірні, щороку здійснювала грошові пожертви на її користь. Крім того – здійснювала пожертви новими книгами. Виїхавши з Чернігова у 1896 році, Марія Могилянська не припинила опікуватися Чернігівською громадською бібліотекою. Звіти правління книгозбірні свідчать, що Марія Миколаївна і надалі передавала книги та гроші на будівництво власного приміщення для книгозбірні.

М. Я. Могилянський помер 29 серпня 1894 року від серцевого нападу. Похований на цвинтарі Катерининської церкви разом зі своєю молодшою донькою Марією (1886–1887). Це кладовище було знищене у 60-ті роки ХХ ст. Проте надгробок з могили Могилянських зберігся, нині він – біля Троїцького собору.

У некролозі, надрукованому в «Черниговских губернских ведомостях» 1 вересня 1894 року, можна прочитати: «Михаил Яковлевич принадлежал к типу тех редких, чистых людей, которые оставляют по себе глубокий след – живя, люди эти имеют значение общественной совести, их могут не слушать, но их стыдятся и они всегда напоминают человеку о том, что есть на свете понятия: честь, долг и совесть, а память о них поддерживает бодрость и не даёт свихнуться тем, кому «ничто человеческое не чуждо».

У 1908 році було засновано і затверджено положення про капітал імені М. Я. Могилянського в Понорницькому земському однокласному училищі (на батьківщині Михайла Яковича) для надання матеріальної допомоги учням закладу. Кошти на це в розпорядження Чернігівської губернської управи передав В. П. Ласкоронський.

Література

1901

264. **Милорадовичь Г. А.** Русобтовськіє-Могилянськіє // Родословная книга черниговскаго дворянства Т. 1, ч. 1 / Григорій Александровичь Милорадовичь. – С.-Петербургъ : Губернская типографія, 1901. – С. 76.

2011

265. **Берзін П.** Невідомі учні О. Ф. Кістяківського (Я. Я. Шостак, М. М. Ступін, М. Я. Могилянський) / П. Берзін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – Вип. 86. – С. 10–13.

С. 12, 13 : Про М. Я. Могилянського.

2013

266. **Журавльова Т.** Рід Могилянських / Тетяна Журавльова // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 10–15.

С. 10, 11 : Про М. Я. Могилянського.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 151. – С. 82–84, 87, 256, 258, 298, 325, 373; № 263. – С. 106, 128, 146–148, 421, 468, 517, 518, 524, 525, 559, 572, 574, 579, 596.

Мокієвський-Зубок Степан Васильович (1851-?)

Степан Мокієвський-Зубок (Зубок-Мокієвський) – революціонер-народник, гласний Чернігівського повітового земського зібрання.

Рід Мокієвських-Зубків зазначено у списку дворянських родів, внесених до родовідної книги дворянського депутатського зібрання Чернігівської губернії.

Степан Мокієвський-Зубок народився в 1851 році у Чернігові. Навчався в Петербурзькому технологічному інституті. Саме там юнак захопився ідеями народництва і в 1873 році став членом гуртка чайковців. Ця організація виникла з метою самоосвіти студентства. Члени гуртка знайомилися з творами Маркса, Дарвіна, Лаврова і інших, перекладали «неблагонадійну» літературу та розповсюджували її. Пізніше чайковці зайнялися створенням робітничих гуртків і «ходінням в народ». Організацію було розгромлено, а її членів засуджено. Степана Мокієвського-Зубка заарештували 5 січня 1874 року і притягнули до дізнання, але за два роки звільнили. Восени 1876 року його знову заарештували за спробу встановити зв'язок з утримуваною у в'язниці Лідією Фігнер. 5 травня 1877 року Степан Мокієвський-Зубок постав перед судом присяжних Сенату з обвинувачення у створенні злочинного товариства й участі в ньому (процес 193-х). Йому винесено вирок – заслання у Тобольську губернію, але дозволено жити в Чернігові. У вересні 1878 року Степан Васильович знову був заарештований і висланий у Вологду. Після клопотання батька, Василя Михайловича, він повернувся до Чернігова.

Степан Мокієвський-Зубок підтримав ідею створити у Чернігові громадську бібліотеку та увійшов до когорти її засновників. Був одним із активних учасників збору пожертвувань на будівництво будинку для бібліотеки та вносив на цю справу особисті кошти, що засвідчено у «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування».

Неспокійна натура Степана Васильовича неодноразово давала приводи поліції характеризувати його як особистість шкідливу в політичному відношенні. Наслідком цього стало заслання в 1879 році до Томська. Там доля звела Степана Мокієвського-Зубка з Надією Суботіною. У 1880 році молодята побралися. У шлюбі народилося п'ятеро дітей. Відомо, що молодші сини були народжені вже в Чернігові.

Степан Мокієвський-Зубок брав активну участь у розвитку місцевого самоврядування, набувши у цій справі значного авторитету. У виданні «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского самоуправления 1870–1901 г., с очерком истории г. Чернигова» зазначено, що він з 1887 по 1901 роки на чотири каденції обирався гласним Чернігівської міської думи. Науковиця Любов Шара наводить цікавий факт про те, що при виборах міського голови у 1901 році гласний Степан Мокієвський-Зубок запропонував делегувати тих, хто служив у попередній управі. Оскільки іншої пропозиції не надійшло, то на посаду міського голови було запропоновано Миколу Рудіна, якого підтримали 30 думців. Як свідчить Василь Хижняков у книзі «Чернігівська старовина», з 1907 до 1910 та з 1913 до 1916 року Степан Мокієвський-Зубок був гласним Чернігівського повітового земського зібрання. Згідно «Списку працівників Архівного управління та Головного Українського Архіву» від 1 травня 1920 р., м. Київ, серед інших значиться С. В. Мокієвський-Зубок на посаді хранителя II фонду та як член Архівної Ради.

У «Звіті архівного управління при Київській губнаросвіті про роботу за період з 1 по 15 липня 1920 року» С. В. Мокієвський-Зубок значиться головою експертної комісії з відокремлення непотрібних архівних паперів (Пам'ятки. Т. 1. Київ, 1998. С. 159, 170).

Документальних свідчень про його подальший життєвий шлях з'ясувати не вдалось.

Література

2005

267. **Демченко Т.** Чернігівська міська дума у 1905 році / Тамара Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35.

С. 31, 33, 34 : Згадується С. Мокієвський-Зубок.

2006

268. **Демченко Т.** До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Тамара Демченко, Олександр Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11–19.

С. 14–17 : Згадується С. Мокієвський-Зубок.

***

Див. також: № 6. – С. 21; **№ 13.** – С. 52, 71; **№ 238.** – С. 302; **№ 596.** – С. 313, 314.

Навроцький Микола Іванович (1830-?)

Микола Навроцький – колезький асесор, член Чернігівської повітової земської управи.

Народився у багатодітній дворянській сім'ї в 1830 році. Його батько Іван Осипович (1791 р. н.) був колезьким асесором. Мати – Анна Навроцька.

Відомо, що Микола Навроцький як і батько, теж мав чин колезького асесора. Це цивільний класний чин, який зайняв з 1722 року VIII ранг в Табелі про ранги. До 1845 року чин надавав право на спадкове дворянство, потім – тільки на особисте. Колезькі асесори зазвичай перебували на посаді реєстратора, секретаря або радника. Микола Іванович був обраний гласним Чернігівського повітового земського зібрання від Чернігова та Березного на шосте триріччя (з 1880 до 1883 року) та сьоме триріччя (з 1883 до 1886 року). Основну увагу він приділяв розвитку медицини, освіти, бібліотечної справи. Зокрема, на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 2 вересня 1881 року гласні Василь Хижняков, Микола Константинович та Микола Навроцький під час обговорення питання про покращення стану бібліотек початкових училищ переконали зібрання виділити на поповнення книжкових фондів початкових шкіл окрім асигнованих у 1880 році 500 рублів іще 700 рублів сріблом, доручивши використання цих коштів повітовій управі разом з училищною радою.

У Календарях Чернігівської губернії на 1891, 1892, 1893 роки колезький асесор Микола Навроцький зазначений як наглядач за роботою Ніжинської богадільні від Чернігівської земської управи.

У 1877 році Микола Іванович долучився до кола засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на цю справу 10 рублів. Інших відомостей не знайдено.

Література

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 75. – С. 57; № 82. – С. 306; № 83. – С. 285; № 596. – С. 11, 278, 306, 307.

Неєлов Костянтин Павлович

Костянтин Неєлов – поліціант, титулярний радник з 1891 року Його батько Павло Федорович – військовий, судовий засідатель, поміщик Калузької губернії.

Костянтин Павлович – один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. На утримання книгозбірні пожертвував 5 рублів. Відомо, що він брав участь у загальних зборах бібліотеки. Наприклад, 16 квітня 1879 року збори бібліотеки ухвалили постанову: передати для обговорення правлінню пропозицію Костянтина Неєлова щодо оренди міського театру. Оренда необхідна для влаштування постійних вистав на користь бібліотеки, тому що головним джерелом покриття витрат залишалася громадська благодійність. Зазначеного року грошові надходження від користування бібліотекою і читальнею були незначні, крім періодичних видань упродовж року не придбано жодної книги. 9 березня 1880 року на зборах бібліотеки заслухано заяву Костянтина Неєлова щодо пропозиції графа Милорадовича пожертвувати свою бібліотеку на користь Чернігівської громадської бібліотеки з тим, щоб вона називалася «Черниговская общественная графа Милорадовича библиотека» і мала б можливість утримуватися у достойному і добре обладнаному помешканні.

Відомо, що в 1878–1882 роках Костянтин Неєлов проживав у Чернігові. Надалі, зустрічаються відомості, що він працював помічником справника у поліцейському

управлінні міста Ковно у 1890–1891 роках. А в 1900–1901 роках Костянтин Павлович – відставний радник Вітебського губернського правління. Інших відомостей не знайдено.

Література

2012

269. **Неелов В. И.** Нееловщина : материалы к истории рода Нееловых. Т. 1, ч. 1 / В. И. Неелов. – Ярославль : Индиго, 2012. – 592 с.

С. 263, 333 : Згадується К. Неелов.

***

Див. також № 13. – С. 8, 52, 75, 76.

Нечаєв Павло Петрович

Павло Нечаєв (за спогадами Ієроніма Ясинського) – лікар, один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. На утримання книгозбірні пожертвував 5 рублів.

Збереглась інформація про братів Павла Нечаєва – надвірного радника Миколу Нечаєва, який працював помічником начальника Поштово-телеграфної контори міста Мглина, та колезького секретаря Олексія Нечаєва, що був старшим штатним контролером першого округу Окружного акцизного управління.

Згідно з «Нарисом історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року Павло Нечаєв указаний як померлий. Інших відомостей не знайдено.

Література

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; **№ 761.** – С. 302.

Поляков Іван Миколайович

Іван Поляков – купець, почесний член губернського статистичного комітету, член Чернігівської повітової земської управи від Чернігова та Березного на третє триріччя (з 1871 до 1874 року), почесний мировий суддя.

У 1877 році Іван Миколайович долучився до кола засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на цю справу 10 рублів. Відомо, що він був зацікавлений розвитком закладу. З постанови загальних зборів Чернігівської громадської бібліотеки за 25 березня 1884 року відомо, що зборами схвалено пропозиції Полякова про те, щоб журнали зборів підписувалися всіма членами правління і щоб деякі газети зберігалися в бібліотеці.

У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року зазначається, що Іван Миколайович виїхав із Чернігова. Інших відомостей не знайдено.

Література

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52, 79; № 22. – С. 8, 35; № 79. – С. 259; № 81. – С. 209; № 82. – С. 241; № 83. – С. 219; № 84. – С. 301; № 596. – С. 278, 304; № 761. – С. 111.

Проценко Микола Якович (1833–?)

Микола Якович Проценко народився в 1833 році. Його батько – губернський секретар Яків Омелянович – 1810 року народження. Предок Проценків, священник Степан Васильович, володів помістям біля міста Сосниця, яке він купив у 1750 році у бунчукового товариша Василя Дорошенка.

Під час вивчення календарів Чернігівської губернії було встановлено, що колезький асесор Микола Проценко був депутатом Дворянського депутатського зібрання від Сосницького повіту в 1886, 1888, 1891, 1892, 1893 роках.

Відомо, що син Миколи Яковича – Петро Проценко – був штатним молодшим контролером при винокурних заводах Глухівського та Кролевецького повітів Акцизного правління. Брат Миколи Проценка – капітан О. Я. Проценко – зазначений як представник дворянської опіки Сосницького повіту.

Микола Проценко був серед засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Надав для її відкриття 5 рублів. Інших відомостей не знайдено.

Література

1901

270. Милорадовичь Г. А. Проценки // Родословная книга черниговскаго дворянства Т. 1 / Григорій Александровичь Милорадовичь. – С.-Петербургъ : Губернская типографія, 1901. – С. 70–71.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 75. – С. 12; № 79. – С. 259; № 81. – С.261; № 82. – С. 303; № 83. – С. 282.

Рашевський Іван Григорович (1849–1921)

Іван Рашевський – відомий художник, скульптор, музикант, громадський діяч, губернський чиновник, директор Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського. Життєвий шлях Івана Григоровича тісно пов’язаний з Чернігівщиною.

Рід Рашевських, як і більшість дворянських родів Чернігівщини, походив із козацької старшини та був відомий багатьма славними представниками – педагогами, лікарями, юристами, військовими.

Народився Іван Рашевський 1849 року в Чугуєві в сім’ї полковника Григорія Рашевського. У Івана були три сестри: Анна (1851), Катерина (1853), Олександра (1854). Батьки виховували дітей у любові до музики, живопису й літератури. За спогадами Ірини Варзар, у маєтку Рашевських було багато старовинних журналів та книг, особливо французьких і німецьких авторів. Після освіти, здобутої вдома, Іван Рашевський у 1869 році успішно склав іспити на атестат у Чернігівській гімназії та був визнаний придатним до університетського навчання. Відразу після отримання атестата юнак вступив на юридичний факультет Київського університету Святого Володимира, який закінчив у 1873 році.

Іван Рашевський був вільним слухачем Академії мистецтв по класу пейзажу в майстерні академіка Лева Лагоріо. У 1875 році через невідомі обставини Іван Григорович залишив Академію мистецтв і повернувся в Чернігів, де став членом земської управи (1876–1879), а в 1877–1878 роках був дільничним мировим суддею. У 1877 році Іван Рашевський одружився з Ольгою Подольською, згадок про яку трапляється

мало – відомо лише, що вона була сестрою одного з Іванових приятелів. У 1887 році цей десятилітній шлюб розпався.

1880-ті роки стали періодом розквіту творчості Івана Рашевського. Починаючи з 1883 року він показує на академічних виставках твори, теми яких часто нав'язані природою Чернігівщини: в 1883 році – «Жито», 1884 – «Сімейне щастя», 1885 – скульптурний бюст Страхової, 1886 – «В житті», 1889 – «По ріці Десні», скульптурний бюст музиканта Е. Длуського, 1891 – скульптуру «Портрет Г. Милорадовича». Майстернею Рашевського в 1870–1880-х роках була садиба у Великих Оснях. Іван Григорович реконструював старовинний будинок батька, вбудувавши майстерню з виходом через простору веранду-балкон у чудовий фруктовий сад, який оточував маєток. Тут митець створив цілу портретну галерею, писав пейзажі рідного краю, робив графічні малюнки, займався скульптурою. Важко сказати, скільки творів було написано ним у той час. За спогадами чернігівського художника Зіновія Горбовця, творами Рашевського були заповнені всі громадські місця, як-то міська управа, губернська земська управа, Дворянське зібрання, прикрашені портретами видатних діячів Чернігівщини XIX ст. Проте, за покликанням Іван Рашевський був перш за все пейзажистом, хоча звертався у своїй творчості також до історичних і релігійних тем.

У 1887 році він узяв участь у розписуванні Володимирського собору в Києві. Іван Григорович став одним із ініціаторів та організаторів художніх виставок у Києві. Митець активно продовжував виставкову діяльність. Після першої виставки відбулося ще шість, і лише в 1893 році Київське товариство художників оформилося організаційно, коли був затверджений його статут. Перша вже офіційна виставка відкрилася в 1894 році. До цього склад учасників виставок не публікувався (як і каталоги), тому точно перерахувати, в яких виставках до 1894 року брав участь Рашевський, неможливо.

Іван Григорович товаришував з багатьма відомими людьми. У його маєтку гостювали і працювали Михайло Жук, Михайло Коцюбинський. Товариські взаємини пов'язували Івана Рашевського з Леонідом Глібовим, на останній збірці байок якого рукою художника написано: «Получено от автора 1882 года», а далі – дарчий напис байкаря. У 1895-му, вже після смерті Леоніда Івановича, Рашевський ілюстрував видану в Чернігові Олександром Глібовим книгу «Байки Глібова».

Іван Григорович дружив з Миколою Вербицьким, чия роль як письменника в історії української літератури видатна, а для становлення чернігівської молоді його педагогічний талант був надважливим. Зустріч Рашевського з Вербицьким відбулася, мабуть, приблизно в 1868–1869 роках, коли Іван Григорович складав Вербицькому іспити на атестат у Чернігівській гімназії. Нерідна сестра Івана Рашевського – Катерина Федорівна – була дружиною Вербицького. До речі, Катерина Вербицька – одна із засновниць Чернігівської громадської бібліотеки. Іван Григорович тісно спілкувався з Русовими, що знайшло відображення в його листах. Як активний учасник музичного життя Чернігова Іван Рашевський, без сумніву, був знайомий і з Миколою Лисенком, хор якого тричі виступав у Чернігові. 1892 року Іван Григорович оформив вітальну листівку Лисенкові від чернігівців з нагоди 50-річчя композитора. Ця акварель під назвою «Садок вишневий коло хати» прикрашала робочий кабінет Лисенка у Києві.

Іван Григорович брав активну участь у громадському й культурному житті Чернігівщини. Софія Русова згадувала: «Він умів виривати у губернатора дозволи на концерти, українські вистави та заступався завше за всіх переслідуваних адміністрацією».

Іван Рашевський був одним із засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на її створення

---

25 рублів. У 1889 році митець подарував бібліотеці картину, після продажу якої правління закладу отримало велику суму – 400 рублів. Це був значний внесок для матеріальної підтримки бібліотеки.

Долучився Іван Григорович і до розвитку музично-театральної культури на Чернігівщині. Він став одним із активних учасників Чернігівського музично-драматичного товариства, що оформилось у 1888 році. Товариство сприяло сценічній постановці майже всіх репертуарних п'єс вітчизняних драматургів. Часто театральні вистави були українською мовою. Навіть після Валуєвського циркуляру та Емського указу стараннями Олександра Тищинського, Василя Хижнякова, Івана Рашевського в Чернігові ставилися п'єси Бориса Грінченка, Володимира Самійленка, в 1887 році була здійснена постановка «Назара Стодолі» Тараса Шевченка, до якої Іван Григорович створив декорації.

Участь Рашевського в культурному та громадському житті Чернігова посилилася саме з початком 1900-х років – очевидно, в цей час художник із затишних Осняків переїхав до Чернігова. Іван Григорович брав участь у діяльності культурно-освітнього товариства «Просвіта», яке очолював Михайло Коцюбинський.

У 1908 році Іван Рашевський долучився до організації проведення в Чернігові XIV Археологічного з'їзду, що був присвячений 1000-літтю міста, а саме – очолив виставковий комітет у складі В. Дроздова, А. Шелухіна, М. Могилянського, П. Добровольського, В. Нероди, Ф. Волкова, в обов'язки якого входила підготовка такого атрибута археологічних з'їздів, як виставки. До цих подій міська дума приурочила видання плану міста з історичним нарисом та виготовлення пам'ятних жетонів. Малюнок жетона за завданням ювілейної комісії виконав Іван Рашевський. Срібні жетони були відлиті на ювелірній фабриці Йосипа Маршака у Києві й під час з'їзду продавались у магазині годинників Шлепянова.

У 1911 році в життя художника увійшла нова тема, якій він був вірний до останніх днів, – шевченківська. Ще в 1904 році Золотоніське повітове земство Полтавської губернії виступило з ініціативою створення пам'ятника Шевченкові до 100-літнього ювілею поета. Був створений Об'єднаний комітет, до якого увійшли представники Полтавського земства, Київської думи, а згодом – і Чернігівського земства. У роботі Об'єднаного комітету активно брали участь Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Микола Лисенко, Олександр Русов. Надавали допомогу львівське Наукове товариство ім. Т. Шевченка, київська «Просвіта». У 1910 році було оголошено перший міжнародний конкурс на проєкт пам'ятника. Подані проєкти не задовольнили журі, і в 1911 році відбувся другий конкурс, учасником якого став Іван Рашевський. Він виготовив проєкт пам'ятника, зобразивши Тараса Шевченка з кобзою та в народному одязі. А на барельєфах п'єдесталу знайшли втілення сцени з творів Тараса Григоровича «Утоплена», «Чернець», «Катерина». За цей проєкт Іван Григорович отримав заохочувальну премію – 100 рублів. У 1920 і 1921 роках митець працював над проєктом пам'ятника Шевченкові в Чернігові. На жаль, завершити його не встиг.

У 1912 році Іван Рашевський став завідувачем Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського, який очолював до смерті. Митець оселився в будинку земства при музеї разом з молодою дружиною – піаністкою Тетяною Миколаївною. Та шлюб проіснував лише два роки. Важкі і тривожні дні на схилі своїх літ художник прожив самотньо.

Робота в музеї ім. В. Тарновського стала сенсом життя Івана Григоровича, який був третім директором музею – слідом за Шелухіним та Модзалевським. Після революції основною турботою Івана Рашевського стало збереження колекції музею. Він клопотався про реставрацію пам'яток, яку проводив сам через відсутність штату в музеї. Загалом,

---

саме завдяки зусиллям Івана Григоровича в неспокійні роки революції та громадянської війни музейна збірка була збережена.

Помер Іван Рашевський у ніч з 20 на 21 липня 1921 року в Чернігові. Поховали митця на цвинтарі Вознесенської церкви. Проте у повоєнний час храм був знищений, а цвинтар зрівняний із землею. По собі Іван Григорович залишив велику кількість картин і скульптур. Багато що з його доробку загинуло під час Другої світової війни, деякі твори зберігаються у Національному художньому музеї України, Національному музеї Тараса Шевченка, у чернігівських музеях та у приватних колекціях.

Література

1918

271. **Пам'ятки** мистецтва й старовини // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 206–214.

С. 212 : Згадується І. Рашевський.

1928

272. **Дроздов В.** Виставка «Релігія чи наука»: 1924–1927 / В. Дроздов / Черніг. держ. музей. – Чернігів, 1928. – 39 с.

С. 4 : Про І. Рашевського та його картини.

1971

273. **Лозовський Б.** Художник І. Г. Рашевський / Б. Лозовський // Деснянська правда. – 1971. – 21 лип.

1973

274. **Величко В.** Будинок Рашевського / В. Величко // Чернігівський вісник. – 1990. – 18 січ. – С. 2.

1995

275. **Сушло Н.** Наш земляк художник Рашевський / Н. Сушло // Життя Полісся. – 1995. – 15 берез.

1996

276. **Половнікова С.** Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського / Половнікова Світлана // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 34–38.

С. 38 : Про І. Рашевського як директора Музею.

1997

277. **Карнабед А.** «Черниговская швейцарийка» / А. Карнабед // Черниговский полдень. – 1997. – 19 июня. – С. 5.

Урочище Рашевщина. Будинок художника в Чернігові.

278. **Мистецтво** України : енцикл. довід. / [упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський] ; за ред. А. В. Кудрицького. – Київ : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1997. – 697 с.

С. 502 : Про І. Рашевського.

1998

279. **Ларіонов П.** До ювілею Рашевського : [до 150-річчя] / П. Ларіонов // Деснянська правда. – 1998. – 2 груд.

1999

280. **Белікова Г.** Іван Рашевський – відомий і невідомий / Галина Белікова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 26–61.

281. **Вереснева В.** І художник, і громадський діяч : [до 150-річчя І. Г. Рашевського] / В. Вереснева // Чернігівський вісник. – 1999. – 5 лют. – С. 3.

282. **Гаврилова С.** Бранець невгамовної пристрасті / Світлана Гаврилова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 79–83.

283. **Із спогадів** Ірини Варзар [про І. Г. Рашевського] / підгот. до друку і прокомент. В. Величко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 89–94.

284. **Карнабід А.** Батьківщина художника / Андрій Карнабід // Сіверянський літопис. – 1999 – № 1. – С. 72–78.

Про садибу Рашевських в с. Великі Осняки.

---

285. **Морозова Г.** До родоводу Рашевських (За документами держархіву області) / Ганна Морозова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 62–71.

286. **Проніна Т.** Доля директора музею (З фондів Чернігівського музею-заповідника М. Коцюбинського) / Тетяна Проніна // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 84–88.

287. **Сапон В.** Жив у Чернігові художник / Володимир Сапон // Деснянська правда. – 1999. – 4 лют.

2000

288. **Кошарный П.** Ломать – не строить? / П. Кошарный // Вал. – 2000. – 30 марта. – С. 3.

Будинок І. Рашевського в Чернігові.

2001

289. **Карнабед А.** І кошти Київ виділяє [на відновлення будинку родини Рашевських у Чернігові] / А. Карнабед // Чернігівські відомості. – 2001. – 8 черв. – С. 4.

290. **Молочко С.** Грім серед ясного неба або Будинок художника Івана Рашевського – помилка чи реальність? / С. Молочко // Чернігівські відомості. – 2001. – 20 квіт. – С. 10.

2002

291. **Белікова Г. О.** Іван Рашевський. Каталог творів / Белікова Г. О. // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 125–141.

292. **Федоренко Н.** Нам було затишно в школі під дубом / Н. Федоренко // Вікно. – 2002. – 1 берез. – С. 7; 15 берез. – С. 7.

Будинок І. Рашевського в селі Великі Осняки.

2003

293. **Васюта О.** Сторінки музичної освіти Чернігівщини / О. Васюта. – Чернігів, 2003. – 88 с.

С. 64, 65, 69 : Про І. Рашевського.

---

294. **Карнабед А. А.** Іван Рашевський – про що свідчать документи? / А. А. Карнабед // Гарт. – 2003. – 26 верес. – С. 14.
Про будинок І. Рашевського і урочище «Рашевщина».

2005

295. **Синельник І.** З історії Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: склад керівництва та його наукова робота / Ірина Синельник // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 8. – С. 292–307.

С. 293, 294 : Про І. Рашевського.

2009

296. **Сапон В.** Іван Рашевський, художник / Володимир Сапон // Деснянська правда. – 2009. – 19 лют. – С. 10.

2010

297. **Арендар Г.** Пам'ятки XIV Археологічного з'їзду в зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / Ганна Арендар // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2010. – Вип. 11. – С. 163–166.

С. 164 : Про І. Рашевського як автора малюнка пам'ятного жетона, виготовленого до 1000-річчя Чернігова.

298. **Острякова О.** Життя і творчість Івана Рашевського / О. Острякова // Музеї України. – 2010. – № 4. – С. 36–38.

299. **Черненко О.** Виставка XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (доісторичний відділ) / О. Черненко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2010. – Вип. 11. – С. 148–150.

С. 148 : Про І. Рашевського.

2012

300. **Рахно О.** З оточення І. Шрага: земський діяч І. Г. Рашевський / О. Рахно // Шрагівські читання. Вип. 2 / Ін-т історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Черніг. нац. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. літ.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського ; [редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів, 2012. – С. 44–51.

2013

301. **Іваницька С.** Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту / Світлана Іваницька // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С. 45–60.

С. 45 : Про І. Рашевського.

2014

302. **Курач С.** Художнє життя Чернігівщини першої третини ХХ століття / Світлана Курач // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 343–352.

С. 343, 344, 346, 347 : Згадується І. Рашевський.

303. **Сапон В.** Осняківський Ван Грі / Володимир Сапон // Деснянська правда. – 2014. – 14 серп. – С. 6.

Нарис про І. Рашевського та його будинок в с. Великі Осняки.

2019

304. **Життя і творчість Івана Рашевського** // Панорама. – 2019. – 11 квіт. – С. 11.

305. **Личуха І.** Життєвий та творчий шлях Івана Рашевського / Ірина Личуха // Сіверянський історичний архів. – 2019. – Вип. 8. – С. 25–35.

2023

306. **Подвербний А.** Іван Рашевський: художник, скульптор, музейник / А. Подвербний // Світ-інфо. – 2023. – 22 черв. – С. 12.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52, 78, 91, 101; № 22. – С. 9, 11, 34; № 53. – С. 8, 9, 11, 29, 30; № 61. – С. 111, 112; № 411. – С. 47; № 525. – С. 124.

Русов Олександр Олександрович (1847-1915)

Олександр Русов – український статистик, етнограф та фольклорист, видавець празького видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. Відіграв вагому роль у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливо помітний слід він лишив у громадському житті Києва, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини та Полтавщини.

Олександр Русов народився 7 лютого 1847 року в Києві в сім'ї ординатора Київського військового шпиталю Олександра Захаровича та Олени Анатоліївни Русових.

Дитинство Олександра було далеко не безхмарним. 22 жовтня 1853 року в 44-річному віці помер батько, який заразився холерою від своїх пацієнтів. Сім'я опинилася в дуже тяжкому матеріальному становищі. Вдова військового лікаря одержала невеликий пансіон, а дітей було п'ятеро – три сини та дві дочки. Отже, Олександр Русов уже з 4-го класу гімназії займався репетиторством і своїм заробітком допомагав матері.

1864 року він вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира. Як одного з кращих студентів Олександра Русова невдовзі було звільнено від плати за навчання, а згодом йому призначили стипендію святих Кирила і Мефодія за успіхи у вивченні слов'янської філології. Олександра вабила наукова діяльність у галузі слов'янознавства, але залишитися працювати в університеті юнакові не поталанило.

Після закінчення університету Олександр Русов деякий час учителював у Златопільській класичній прогімназії на Чигиринщині. На прохання Олександра Олександровича

у вересні 1869 року попечитель Київського навчального округу П. Антонович перевів його вчителем латинської та грецької мов у Києво-Подільську прогімназію, де Олександр Русов працював до квітня 1872 року. Тим часом відкрилася вакансія в 1-й Київській гімназії, і 25 квітня 1872 року попечитель навчального округу перевів Олександра Олександровича сюди на посаду вчителя грецької мови. Працюючи тут, Олександр Русов зарекомендував себе як освічений ініціативний педагог. Як учитель він мав незаперечний авторитет серед гімназистів, вражаючи їх своїми високими людськими рисами та енциклопедичними знаннями.

Проте вчительська кар'єра Олександра Русова тривала недовго, головним чином – через незгоди з гімназичним начальством. 28 січня 1874 року Олександра Олександровича було звільнено з посади вчителя за власним бажанням. Більше до вчительської роботи він не повертався.

На київський період життя припадає і становлення Олександра Русова як громадівського діяча. У 1870 році він став членом, а незабаром і одним із керівників Київської Старої громади. Працюючи у громаді, Русов багато зробив для розвитку науки й культури України.

Тоді ж Олександр Олександрович познайомився зі своєю майбутньою дружиною Софією Ліндфорс та її сестрою Марією, які з 1872 року мешкали в Києві. 30 серпня 1874 року Софія та Олександр обвінчалися.

Тим часом у Києві були завершені роботи з підготовки до друку повного зібрання творів Тараса Шевченка. Ще 24 жовтня 1873 року Олександр Русов на прохання Павла Чубинського привіз до Києва з села Кирилівки на Звенигородщині спадкоємців поета, у яких громадівці за 5000 рублів викупили право на видання усіх його творів. Олександр Олександровичу довелося здійснити їх перше повне видання. За дорученням Київської громади навесні 1875 року він разом з дружиною виїхав до Праги, де упродовж 1875–1876 років видав «Кобзар».

Ім'я Олександра Русова тісно пов'язане з Чернігівщиною, де він провів тривалий відрізок свого життя. Олександр Олександрович разом з родиною мешкав тут протягом 1876–1879 та 1894–1899 років. Але його ознайомлення з історією і культурою Чернігівщини почалося набагато раніше. Ще перебуваючи в Києві Олександр Русов ознайомлюється з творчістю відомого кобзаря Остапа Вересая. Талановитого митця привіз до Києва зі свого маєтку в Сокиринцях Г. Галаган. Тоді ж Олександрові Русову та Миколі Лисенку було доручено підготувати до цієї зустрічі реферат про життя і творчість Остапа Вересая. Кілька днів Остап Микитович жив у помешканні Олександра Русова, розповідаючи йому і Миколі Лисенку про своє життя й наспівуючи їм пісні та думи. Наслідком такого творчого спілкування став підготовлений Олександром Русовим реферат «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских», виголошений 28 вересня 1873 року. У ньому автор глибоко проаналізував життєвий шлях кобзаря і зміст виконуваних ним творів на тлі складних та суперечливих перипетій селянського буття, зокрема на Полтавщині й Чернігівщині. У рефераті згадуються цікаві факти з історії та етнографії цілої низки сіл регіону – Кладьківки, Калюжинців, Голінки, Сокиринців та ін. Цікавим видається те, що під час зустрічі Олександр Русов, який мав чудовий голос, виконував разом із Остапом Вересаєм українські пісні й думи з репертуару кобзаря.

Центральне місце в роботі Олександра Русова, починаючи з другої половини 70-х років XIX ст. і до кінця життя, посідала статистична діяльність. Саме на Чернігівщині упродовж 1876–1879 рр. тривали його перші значні статистичні дослідження, відбулося становлення Олександра Русова як статистика.

У грудні 1875 року чернігівські земські збори ухвалили рішення щодо проведення в межах губернії господарсько-статистичних робіт, необхідних для вдосконалення системи оподаткування населення. Улітку 1876 року земська

управа офіційно запросила Олександра Олександровича взяти участь у роботі створеного при ній статистичного відділення. Разом з ним мали також працювати й місцеві діячі – інженер-технолог Василь Варзар (1851–1940) та агроном Петро Червінський (1849–1931). Почали вони з того, що розробили принципово нову методикою статистичних досліджень, яка виходила з необхідності глибокого вивчення насамперед землі, її прибутковості і продуктивності.

Визначившись із методикою, чернігівські статистики розробили ґрунтовну програму досліджень, яку застосовували на окремих місцевостях Чернігівського повіту. Об'єктивна інформація, що їй містили видання земських статистиків, наочно засвідчувала зловживання адміністрації в чинній системі оподаткування. Це викликало дедалі більше невдоволення у місцевих владних структурах.

Олександр Русов був причетний до земського руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного ладу шляхом реформ. У 1876–1879 рр. він разом із чернігівськими земськими гласними О. Ліндфорсом, М. Константиновичем, І. Петрункевичем, В. Савичем боровся за збереження самоврядування й розширення прав земств, впровадження конституційного ладу, виступав проти адміністративної сваволі. До того ж діяльність Чернігівського земського статистичного бюро справляла помітний вплив не тільки на економічне, але й на культурне життя губернії. У «Моїх споминах» Софія Русова писала: «Взагалі статистичне бюро було тоді неначе культурним центром Чернігова: ініціатива у всіх громадських, інтелектуально-мистецьких справах виходила від статистиків» [411, с. 63]. Це, власне, і вирішило його подальшу долю. У січні 1878 року губернські земські збори мізерною більшістю голосів (39 проти 36) ухвалили рішення про закриття статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі.

Олександр Русов залишився без роботи. Про переїзд до Олешні не могло бути й мови, оскільки рідні Софії

Федорівни з самого початку були проти їхнього шлюбу. Гордість і принциповість Олександра Олександровича виключали навіть думку про можливість жити на утриманні родини Ліндфорсів. За таких обставин на сімейній раді було вирішено придбати невеличкий хутір (12 десятин) біля села Шаповалівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де Олександр Русов мав намір разом із сім'єю зайнятися сільським господарством.

Ставлення Олександра Олександровича до народництва було неоднозначним. Він не був революціонером і негативно ставився до «радикалів», але щиро прагнув розділити труднощі народу й допомогти йому. Разом з тим, за свідченням жандармських документів, Олександр Русов надавав допомогу народникам. Зокрема, на його хуторі в 1878–1879 роках знайшли притулок і проводили агітацію серед селян народники М. Маковеев, М. Ланганс та Л. Жебуньов.

Непривичаєним до важкої селянської праці Олександр та Софії Русовим дуже важко давалося власне господарювання. «Ні робітників, ні прислуги не було, – згадував про цей період життя О. Русова його близький друг Л. Жебуньов, – все виконувалось власними руками. Увесь тягар жіночого господарства, не панського а мужицького, лягав на Софію Федорівну, а чоловіки працювали у дворі, в полі, в лісі. І ось тоді цікаво було бачити Олександра Олександровича, наділеного вченим ступенем, нагородженого золотими медалями за навчання і твори, в ролі орача, молотника, грабаря». Проте, незважаючи на труднощі, Олександр Русов і в цій життєвій ситуації залишився вірним собі – дієвим та життєрадісним. З часом їхній хутір перетворився на своєрідний культурний центр для навколишнього населення. Як уже згадувалося, сам Олександр Олександрович чудово співав, а Софія Федорівна вправно акомпанувала йому на роялі. І от майже щовечора після виснажливого трудового дня з вікон їхнього будинку лунали українські пісні, старовинні романси. А оскільки хутір стояв на узбіччі шляху від залізничної

станції до Борзни, то подорожні та й місцеві селяни часто зупинялися послухати чудову музику та пісні. Люди іноді і просто заходили до хати й не приховували здивування: «У буденний день співають!».

Незважаючи на справедливі нарікання сусідів з приводу недоречностей у веденні хутірського господарства, взаємини Олександра Русова та його сім'ї з місцевими селянами склалися напрочуд теплі й доброзичливі. Великою мірою цьому сприяли енциклопедична вченість і простота Олександра Олександровича, знання української мови, якою він розмовляв із людьми, та, безперечно, глибоке розуміння життя й потреб місцевого населення. Знаючи Олександра Русова як людину, «яка має все знати», селяни йшли до нього за порадами, юридичними консультаціями, просто поговорити про свою нелегку долю. Хутір часто відвідували відомі діячі суспільно-політичного руху. «А то бувало й таке, – згадувала Софія Русова, – я перу білизну в копанці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрункевич, і селяни ніяк не могли зрозуміти – чи це ми тільки прикидаємось вбогими, а справді значні люди й приятельємо з найбільшими панами повіту, чи таки справді мусимо працювати». Все це не тільки сприяло зростанню авторитету хутора та його мешканців серед місцевого населення, але й викликало занепокоєння поліції щодо їх благонадійності. Про це, зокрема, було повідомлено чернігівського губернатора. Хоча в цей час Олександр Олександрович до політики практично не мав ніякого стосунку, його діяльність викликала посилену увагу з боку місцевих органів влади. До того ж, як згадував відомий на Чернігівщині земський діяч Василь Хижняков, саме з допомогою Олександра Русова йому, секретареві земських зборів губернії, вдалося майже стенографічно записати зміст вирішальної сутички між реакційними колами земства і земською ліберальною опозицією в січні 1879 року, яка набула відкрито політичного характеру. Так чи інакше, але хутір Русових узяли під нагляд і туди регулярно навідувався

поліцейський урядник. З цих же причин Олександр Русову не вдалося обійняти посаду волосного писаря, на яку він погодився, зважаючи на прохання місцевих селян. Відтак матеріальна скрута, яка продовжувала супроводжувати їхню сім'ю з часу закриття статистичного бюро, давала про себе знати дедалі виразніше. Саме в цей час Олександр Олександрович одержав офіційне запрошення від Ніжинської повітової земської управи здійснити статистично-економічний опис Ніжинського повіту.

Звернення ніжинських земців саме до Олександра Русова не було випадковим. Вони чудово знали його добропорядність, високий професіоналізм, самовідданість при виконанні будь-якої роботи. Ці риси, притаманні Олександрові Олександровичу, згодом неодноразово відзначалися його сучасниками. «Кожне слово, кожна цифра, яка випускалася ним у друк, – писав про Олександра Русова Василь Хижняков, – були ним ґрунтовно, до педантизму виважені й перевірені».

Олександр Русов погодився опрацювати і видати статистичні матеріали по Ніжинському повіту. Одержавши обов'язковий дозвіл на проведення таких робіт, він у стислі строки зібрав величезний за обсягом статистичний матеріал, не оминувши жодного поселення, жодного дрібного хутора. Матеріали про господарство, побут і умови життя населення Ніжинщини оброблялись у Ніжині. Тут же їх доповнювали аналогічними даними, зібраними свого часу О. Шафонським та М. Домонтовичем, а також місцевою земською управою. Інтенсивна робота, яка тривала близько року, завершилася виданням великої праці «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами» (Київ, 1880). Цим, власне, і закінчується перший період перебування Олександра Олександровича на Чернігівщині.

Удруге Русов прибув до Чернігова 1894 року, відгукнувшись на запрошення губернської управи зробити статистичний опис Чернігівської губернії. Під час другого перебування

на Чернігівщині (1894–1899 рр.) Олександр Олександрович здійснив узагальнення зібраних земськими статистиками у 70–80-х роках XIX ст. матеріалів по п'ятнадцяти повітах губернії у фундаментальній двотомній праці «Описание Черниговской губернии». Пізніше Олександр Русов іще не раз у своїх дослідженнях звертався до чернігівської проблематики.

Окремого аналізу потребує діяльність Олександра Олександровича в галузі освіти Чернігівщини. Губернське земське зібрання 1896 року ухвалило рішення про створення спеціальної комісії для з'ясування стану шкільної справи губернії та складення розрахунків щодо запровадження загальної початкової освіти. Комісія була створена і на своєму засіданні вирішила включити до свого складу Олександра Русова, який мав досвід таких робіт по Херсонській губернії. Очолив комісію відомий громадський діяч – губернський предводитель дворянства князь М. Долгоруков. До її складу в різний час входили земець Василь Хижняков, голова Чернігівської української громади правник Ілля Шраг. Секретарем був Борис Грінченко, якого 1898-го року замінив Михайло Коцюбинський. Щодо Олександра Русова, то він виступав за навчання дітей рідною мовою, доступність освіти для представників різних народів.

Працюючи в комісії з питань народної освіти, вчений глибоко проаналізував стан освіти в губернії, розміщення шкіл, їх завантаженість. Він домагався того, щоб кількість шкіл охоплювала всіх дітей шкільного віку. Був зроблений висновок про необхідність будувати щорічно 75–100 шкіл протягом 20 років. Зрозуміло, що для втілення в життя такої масштабної програми була потрібна фінансова допомога уряду, а також збільшення кошторису на освіту губернського земства. Проте більшість гласних губернських зборів не підтримала збільшення фінансування, і Олександр Русов вийшов зі складу комісії з питань народної освіти.

Свою плідною діяльністю земський статистик Олександр Русов сприяв становленню і розвитку багатьох бібліотек України, запровадив багато нового в їх роботу, залишивши про себе добру згадку як приклад самовідданого служіння справі. Зокрема, під час першого перебування в Чернігові (1876–1879) Олександр Олександрович входив до складу чернігівської інтелігенції, з ініціативи якої була заснована місцева громадська бібліотека. 15 березня 1877 року Олександр Русов узяв участь у першому установчому зібранні членів-засновників нового закладу, де його дружину Софію обрали до першого складу правління бібліотеки. Заснування і становлення книгозбірні відбувалося здебільшого завдяки пожертвам, і особисто Олександр Русов зробив свій внесок, передавши на цю справу 25 рублів. І надалі Олександр Олександрович підтримував це вогнище знань як фінансово, так і своєю працею та книгами, що виходили з-під його пера. Зокрема, завершуючи в Києві видання своєї праці «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание», статистик передав декілька примірників до Чернігівської громадської бібліотеки.

Під час другого перебування в Чернігові (1894–1899) Олександр Русов, незважаючи на велику завантаженість статистичною працею, поновив діяльність у громадській бібліотеці і плідно працював у ній. У 1895 році його обирають членом ревізійної комісії, а починаючи з 1896 року Олександра Олександровича щорічно обирали членом правління Чернігівської громадської бібліотеки: 1896 року – завідувачем господарської частини, 1897–1898 роках – секретарем, а 1899 року – головою правління. Разом із дружиною він турбувався про поповнення книжкового фонду, подружжя Русових брало активну участь у складанні бібліотечних каталогів, підготовці нарисів з історії бібліотеки, присвяченого 20-річчю її діяльності. Щорічні звіти бібліотеки за цей період здебільшого написані рукою Олександра Олександровича. Коло питань, що їх вирішував Олександр

Русов на користь бібліотеки, вельми ґрунтовно описав у своїх спогадах член-засновник бібліотеки й багаторазовий член її правління Ілля Шраг: «Русов у великій мірі сприяв поширенню діяльності бібліотеки та її впливу на чернігівців, час перебування його в уряді бібліотеки був часом найбільш напруженої праці, найбільшого розквіту бібліотеки. Русов доклав чимало праці на організацію бібліотеки, він упорядкував реєстрацію читачів, належний догляд за її майном, упорядкував читальню, брав діяльну участь в упорядкуванні дитячої читальні, в комісії, яка складала списки книжок і часописів, потрібних бібліотеці. Олександр Русов належала ініціатива проведення різноманітних лекцій на користь бібліотеки. За його діяльною участю організовувалися вечірки та концерти на користь бібліотеки, між іншого, вечірка-концерт, яку дали на користь бібліотеки артисти товариства Садовського з Марією Заньковецькою на чолі».

Про значення Олександра Русова у справах бібліотеки свідчить такий факт: у травні 1898 року він за браком вільного часу відмовився від участі в роботі правління закладу, і тоді 59 членів бібліотеки звернулися до Олександра Олександровича з проханням не робити цього. Про те ж прохало і правління, погоджуючись зняти з нього частину обов'язків. Статистика умовили, він залишився у правлінні. 20 лютого 1899 року Олександра Русова було обрано до складу правління громадської бібліотеки й доручено виконувати обов'язки голови правління.

Значну увагу Олександр Олександрович приділяв музею українських старожитностей В. Тарновського. На земських зібраннях учений доводив необхідність розміщення музею в центрі міста «на майдані біля Собору», але, на жаль, більшість земців із ним не погодилася.

Як великий знавець української старовини, фольклору й музики Олександр Русов організував капелу з народних учителів, брав найактивнішу участь у діяльності Чернігівського музично-драматичного гуртка, був у складі його правління

та виконував ролі в українських п'єсах. Активна громадсько-політична і просвітницька діяльність Олександра Олександровича та його родичів, особливо дружини Софії і сина Михайла, не залишалася поза увагою імперської влади, тому родину неодноразово переслідували. Однак якщо молодий революціонер Михайло Русов із властивим йому запалом у цих питаннях займав радикальну позицію, то вчений Олександр Русов намагався внести певний науково-системний рівень у діяльність громадсько-політичних організацій того часу.

Творча спадщина Олександра Русова складається з понад 240 наукових і літературних праць, які на сьогодні здебільшого стали бібліографічною рідкістю. Значна їх частина присвячена Чернігівщині, з якою він був тісно пов'язаний протягом свого життя і в історії якої залишив помітний слід.

У ніч на 8 жовтня 1915 року Олександр Русов помер. Його останнє бажання – бути похованим на Батьківщині – виконано. Олександра Олександровича поховали на Байковому кладовищі у Києві неподалік від могили батька й сестри Катерини. На гранітному пам'ятнику були висічені слова Тараса Шевченка «Раз добром нагріте серце вік не прохолоне».

Праці Олександра Русова

1877

307. **Матеріали** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ Статистическимъ Отдѣленіемъ при Черниговской Губернской Земской Управѣ. Т. I : Черниговскій уѣздъ / сост.: П. П. Червинскій, А. А. Русовъ, В. Е. Варзарь. – Київ : Типолитографія М. П. Фрица, 1877. – 186, 22 с. + Прил.

308. **Матеріали** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ Статистическимъ Отдѣленіемъ при Черниговской Губернской Земской Управѣ. Т. II : Борзенскій уѣздъ / сост.: П. П. Червинскій, А. А. Русовъ, В. Е. Варзарь. – Київ : Типолитографія М. П. Фрица, 1877. – 131 с. : 3 литогр. карты + Прил.

1880

309. **Нежинській** уѣздъ : статистико-экон. описаніе съ проектами оцѣнки недвижимыхъ имуществъ уѣзда, таблицами и двумя картами / сост. А. Русовъ при помощи Л. Н. Жебунева и С. В. Зубка. – Кіевъ : Типографія и Литографія Д. С. Повальского, 1880. – ХСVI, 359, 42 с. : табл.

1888

310. **Нѣсколько** выводовъ изъ статистическихъ трудовъ по Черниговской и Херсонской губерніямъ / А. Русовъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1888. – № 9/10. – С. 188–237.

1896

311. **Книжная** торговля на Воздвиженской ярмаркѣ 1895 г. въ Черниговѣ / А. Русовъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1896. – № 2/3. – С. 36–68.

Підпис: А. Р.

1898

312. **Описание** Черниговской губерніи. Т. 1 / А. А. Русовъ. – Черниговъ : Типографія Губернскаго Земства, 1898. – 123 с. : [17] к., табл.

1899

313. **Описание** Черниговской губерніи. Т. 2 / А. А. Русовъ. – Черниговъ : Типографія Губернскаго Земства, 1899. – XI, 377 с.

314. **Отчетъ** Черниговской общественной бібліотеки за 1898 годъ / И. Шрагъ, А. Русовъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1899. – № 5. – Приложение. – С. 3–23.

2011

315. **Щоденники** та спогади / О. О. Русов ; [упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахно] ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. від-ня Ін-ту укр. археографії, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – 317 с. : фот.

Література про Олександра Русова

1913

316. **Русова С. Ф.** Къ 40-лѣтнему юбилею Юго-Западнаго отдѣла Императорскаго Географическаго Общества / С. Ф. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–40.
С. 29–31, 33, 36 : Про О. Русова.

1915

317. **А. А. Русовъ** // Черниговская земская недѣля. – 1915. – № 43. – С. 15–16.

318. **Грушевскій М.** Изъ жизни кіевскаго украинскаго кружка / М. Грушевскій // Украинская жизнь. – 1915. – № 11/12. – С. 33–39.

С. 34, 35, 37–39 : Про О. Русова.

319. **Жебуневъ Л.** Памяти А. А. Русова / Л. Жебуневъ // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 17–24.

320. **Могилянскій М.** А. А. Русовъ / М. Могилянскій // Речь. – 1915. – 10 окт. – С. 4.

321. **Науменко В.** Свѣтлой памяти стараго товарища и друга А. А. Русова / В. Науменко // Кіевская мысль. – 1915. – 15 окт.

322. **Федоровичъ А.** Памяти А. А. Русова / А. Федоровичъ // Черниговское слово. – 1915. – 17 окт.

1916

323. **Науменко В.** Александръ Александровичъ Русовъ и его общественная и литературно-научная работа на Украинѣ и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33–48 ; № 3. – С. 14–31.

1918

324. **Русова С.** Спомини про перший театральний гурток у Києві / С. Русова // Літературно-науковий вістник. – 1918. – Т. LXX. – Кн. 4/6. – С. 104–107.

С. 105–107 : Про О. Русова.

1927

325. **Житецький І.** Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві: (З приводу 50-річчя його закриття в 1876 р.) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 31–36.

С. 31, 33 : Про О. Русова.

1928

326. **Грінченкова М.** Чернігівська українська громада : спогади / М. Грінченкова, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя / під ред. М. Грушевського. – Київ, 1928. – С. 463–487.

С. 466, 472, 485–487 : Про О. Русова.

327. **Ткаченко М.** З нової історіографії Чернігівщини / М. Ткаченко // Чернігів і Північне Лівобережжя / під ред. М. Грушевського. – Київ, 1928. – С. 488–500.

С. 92, 493 : Про О. Русова.

328. **Федоренко П.** Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди / П. Федоренко // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 22–30.

С. 29 : Про О. Русова.

1933

329. **Лотоцький О.** Сторінки минулого : у 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – 481 с.

С. 17, 26, 41–45, 59, 192, 236, 261, 269, 273, 275, 298–300, 320, 322, 357, 365, 373, 397, 418, 419, 427, 449, 456 : Про О. Русова.

1934

330. **Лотоцький О.** Сторінки минулого : у 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – 392 с.

С. 12, 14, 17, 35, 133, 135, 141, 158, 164, 170, 175, 177, 179 : Про О. Русова.

1938

331. **Русова С.** Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол. Ол. Русова / Софія Русова // Відбитка з «Студії з поля суспільних наук і статистики». – Львів, 1938. – Т. V. – С. 28.

1949

332. **Дорошенко Д.** Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег ; Манітоба : Тризуб, 1949. – 167 с.

С. 29–31, 81, 84, 101, 158 : Про О. Русова.

1961

333. **Лобода І. С.** З історії статистико-економічної думки на Україні у 70-90-х роках ХІХ ст. / І. С. Лобода // З історії економічної думки на Україні. – Київ, 1961. – С. 247–267.

С. 248, 256–259, 265, 266 : Про О. Русова.

1963

334. **Жук А.** Михайло Русов і його батьки / А. Жук // Сучасність (Мюнхен). – 1963. – № 6 (30). – С. 44–73 ; № 9 (33). – С. 102–112 ; № 10 (34). – С. 79–89.

1967

335. **Катренко А. М.** Олександр Олександрович Русов / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 128–132.

1972

336. **Лозовський Б.** Видатний дослідник Чернігівщини / Б. Лозовський // Деснянська правда. – 1972. – 6 лют.

До 125-річчя з дня народження О. Русова.

1990

337. **Крип'якевич І. П.** Історія України / І. П. Крип'якевич ; [упоряд. тексту, прим., комент. Б. З. Якимович ; передм. Я. Р. Дашкевич]. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. : іл. – (Пам'ятки історичної думки України).

С. 272, 275, 365, 369, 373, 424, 465 : Про О. Русова.

1992

338. **Полонська-Василенко Н.** Історія України : [у 2 т.]. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко. – 4-те вид. – Київ : Либідь, 2002. – 606 с.

С. 314, 318, 401, 423 : Про О. Русова.

1993

339. **Гудзовський В.** Олександр Русов / В. Гудзовський // Старожитності. – 1993. – Ч. 9/10. – С. 14.

1994

340. **Шевченко В. М.** З історії статистико-етнографічних досліджень О. Русова на Ніжинщині / В. М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 26–29.

1995

341. **Житецький Г.** Олександр Русов / Г. Житецький // Сіверщина. – 1995. – 18 листоп.

342. **Шевченко В.** Олександр Русов і Чернігівщина / Віктор Шевченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 50–53.

1996

343. **Рахно О. О.** О. Русов і розвиток освіти на Чернігівщині / О. Рахно // Софія Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України : матеріали Всеукр. пед. читань. – Чернігів, 1996. – Кн. 1. – С. 55–56.

344. **Рахно О. О.** О. Русов на Чернігівщині / О. Рахно // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність : матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 80-річчю Черніг. держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 67–68.

345. **Русанов Ю.** До історії Чернігівської громади / Юрій Русанов // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 7–10.

С. 7, 9 : Про О. Русова.

1997

346. **Катренко А. О. О.** Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності / А. Катренко, В. Мойсієнко // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 51–53.

347. **Кізченко В.** Русов Олександр Олександрович / В. Кізченко // Малий словник історії України / [редкол.: В. Смолій та ін.]. – Київ : Либідь, 1997. – С. 347.

348. **Рахно О. Я.** Діяльність Олександра Русова на Чернігівщині в 90-х роках ХІХ ст. / О. Я. Рахно // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 62–65.

1998

349. **Катренко А. М. О. О.** Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915) / А. М. Катренко, Б. В. Петрук. – Київ : НОРА-ПРІНТ, 1998. – 63, [1] с. – (Видатні історичні постаті).

350. **Палієнко М.** Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України: (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.

С. 56, 57, 59–63, 65, 77, 79 : Про О. Русова.

351. **Побірченко Н. С.** Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог : короткий життєпис / Н. С. Побірченко. – Київ : Педагогічна думка, 1998. – 72 с.

352. **Рахно О. Я.** Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України напередодні та в роки Першої світової війни / О. Я. Рахно // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнар. наук. конф., 14–15 трав. 1998 р. – Київ, 1998. – С. 124–131.

1999

353. **Опанасенко В.** З когорти історичних діячів : [О. Русов] / В. Опанасенко // Вісті. – 1999. – 6 серп. – С. 4.

---

354. **Рахно О. Я.** Листи Олександра Русова до Іллі Шпрага / О. Я. Рахно // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 142–147.

355. **Рахно О. Я.** О. О. Русов – дослідник історії та культури Чернігівщини другої половини ХІХ ст. / О. Я. Рахно // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини : зб. наук. пр. – Чернігів, 1999. – Вип. ІV. – С. 67–70.

356. **Рахно О. Я.** По чернігівських стежках Олександра Русова / О. Я. Рахно // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 565–578.

357. **Рахно О.** Творча спадщина О. О. Русова як джерело для вивчення історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Рахно // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. у джерелах і документах : зб. наук. пр. : у 2 ч. – Київ, 1999. – Ч. 1. – С. 93–97.

358. **Рахно О.** Участь О. Русова у громадсько-політичному житті України другої половини ХІХ ст. / О. Рахно // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії : зб. наук. пр. – Київ, 1999. – С. 141–148.

2000

359. **Мекшун Л.** Роль Чернігівської земської статистики кінця ХІХ – початку ХХ ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії / Людмила Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178–180.

С. 178, 180 : Про О. Русова.

360. **Рахно О.** Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини / Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49–61.

2001

361. **Рахно О.** Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села / О. Рахно // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 26–32.

---

362. **Рахно О.** Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. / О. Рахно // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів ювіл. наук. конф., присвяченої 300-річчю Черніг. колегіуму і 85-річчю Черніг. держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 66–69.

С. 66–69 : Про О. Русова.

2002

363. **Рахно О. О. О. Русов і становлення Музею українських старожитностей В. В. Тарновського / О. Рахно // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 122–124.**

364. **Рахно О.** Чи був статистик Олександр Русов археологом? / О. Рахно // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 352–363.

365. **Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – земський статистик, етнограф, фольклорист // Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / [О. С. Боляк [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – Київ, 2002. – С. 469–472.**

366. **Шевченко В.** З літопису життя Олександра Русова : становлення / Віктор Шевченко, Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 90–94.

2003

367. **Мекшун Л.** Земська статистика освіти в Україні / Людмила Мекшун // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120–122.

С. 120–122 : Про О. Русова.

368. **Рахно О. Я.** Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Я. Рахно ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків : [б. в.], 2003. – 19 с.

2004

369. **Мойсієнко В. М.** Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність О. О. Русова / В. М. Мойсієнко // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 24–27.

370. **Рахно О. Я.** О. О. Русов і О. М. Лазаревський: маловідомі факти наукового спілкування / О. Я. Рахно // Сумська старовина. – 2004. – № XIII–XIV. – С. 32–36.

371. **Рахно О. Я.** Олександр Русов і розвиток бібліотечної справи в Україні / О. Я. Рахно // Невичерпне джерело знань : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю з часу заснування Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка / [упоряд. Л. В. Феофілова]. – Чернігів, 2004. – С. 35–39.

372. **Рахно О.** «Робінзонада» Олександра Русова [1878–1879 рр.] / Олександр Рахно // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 292–297.

У 1878 р. О. Русов купив хутір та землю на Борзнящині. Друзі не без гумору називали садибу О. Русова «хутором Робінзона».

373. **Шраг І.** Спомини про О. О. Русова / Ілля Шраг ; [підгот. до друку, вступ. ст., комент. Олександра Рахна] // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5/6. – С. 57–64.

***

374. **Олександр** Олександрович Русов (1847–1915) : біобібліогр. покажч. / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [уклад. О. Я. Рахно ; ред.: І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова]. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2004. – 45 с. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини ; вип. 2).

2005

375. **Рахно О.** З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті / О. Рахно // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29. – С. 263–269.

2006

376. **Рахно О.** Єврейське населення Чернігівської губернії у статистичних працях О. Русова / О. Рахно // Евреи Левобережной Украины. История и культура / Черниг. обл. еврей. община БЕФ «Хасде Эстер» ; [редкол.: С. Бельман и др.]. – Чернигов, 2006. – С. 70–73.

377. **Рахно О.** Подружжя Олександр і Софія Русови за даними губернських жандармських управлінь та Департаменту державної поліції / О. Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2006. – Вип. 39. – С. 141–150.

2007

378. **Рахно О.** Діяльність О. О. Русова по збереженню та вивченню історико-культурної спадщини Чернігівщини / О. Рахно // Сіверянський архів. – 2007. – Вип. 1. – С. 68–72.

379. **Рожнятовська О. А.** Раз добром нагріте серце вік не прохолоне / О. А. Рожнятовська // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2007. – I квартал. – С. 75–80 : портр.

До 160-річчя від дня народження О. Русова.

2008

380. **Рахно О.** З неопублікованих щоденників Олександра Русова / О. Рахно // Сіверянський архів. – 2008. – Вип. 2. – С. 80–95.

2009

381. **Олександр Русов** // Рахно О. Чернігівські земці : (іст.-біогр. нариси) / Олександр Рахно ; Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. – Чернігів, 2009. – С. 150–185.

2010

382. **Науменко В. П.** Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине

и для України / В. П. Науменко ; [сост.: В. М. Шевченко и др.]. – Нежин ; Чернигов : Аспект-Полиграф, 2010. – 69 с.

2011

383. **Рахно О. О.** Русов і М. Коцюбинський : маловідомі факти спільної громадської діяльності / Олександр Рахно // Шрагівські читання / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, Черніг. літ.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського. – Чернігів : Лозовий В. М., 2011. – Вип. 1. – С. 63–72.

2012

384. **Іваницька С. Г.** Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. / С. Г. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. 33. – С. 273–282.

385. **Рахно О.** Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5/6. – С. 131–138.

386. **Резніченко І.** Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей О. Русова / І. Резніченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. – 2012. – Вип. 43, ч. 2. – С. 320–328.

2013

387. **Іваницька С. Г.** «Українське дев'ятнадцяте довге століття» в мемуарах та щоденниках Олександра Русова / С. Г. Іваницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 325–331.

388. **Резніченко І. Г.** Видавнича діяльність О. Русова як шлях до просвітництва / І. Г. Резніченко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 15. – С. 599–604.

---

389. **Резніченко І. Г.** Науково-статистична діяльність Олександра Русова / І. Г. Резніченко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 5. – С. 96.

2015

390. **Єрмак В.** Ангел українського духу : [О. Русов] / Володимир Єрмак // Деснянська правда. – 2015. – 1 жовт. – С. 7.

391. **Рахно О. Я.** Із життєпису Олександра Русова: з глибокою шанною до Кобзаря / О. Я. Рахно, В. М. Шевченко // Чернігівська Шевченкіана : [поезія, проза, публіцистика] / [упоряд.: В. Солонікова та ін. ; редкол. : Д. Іванов та ін. ; фот. М. Тищенко]. – Чернігів, 2015. – С. 395–397.

392. **Резніченко І. Г.** Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.) : монографія / І. Г. Резніченко. – Київ : Славутич-Дельфін, 2015. – 173 с.

393. **Чекотовський Е. В.** Питання статистичної науки в працях О. О. Русова / Е. В. Чекотовський, М. Ю. Потапова // Статистика України. – 2015. – № 3. – С. 74–78.

394. **Чуткий А.** Праця О. О. Русова в Київському комерційному інституті / Андрій Чуткий // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 148–156.

2017

395. **Галицька Е. В.** Життєвий шлях і наукова спадщина О. О. Русова / Е. В. Галицька, О. К. Прімерова, С. В. Семіколенова // Інтернаука. Серія : Економічні науки. – 2017. – № 4. – С. 49–53.

396. **Москаленко М.** Олександр Русов / Марія Москаленко // Світ-інфо. – 2017. – 16 берез. – С. 13.

397. **Рахно О. Я.** О. О. Русов як педагог / О. Я. Рахно // П'яті Фльорівські читання : матеріали наук.-практ. конф. – Чернігів, 2017. – С. 33–36.

2019

398. **Рахно О.** Педагогічна діяльність О. О. Русова / Олександр Рахно // Щорічник Чернігівського обласного педагогічного ліцею для обдарованої сільської молоді Чернігівської обласної ради. Вип. 1 : Питання педагогіки, методики та науки / Упр. освіти і науки Черніг. облдержадмін., Черніг. обл. пед. ліцей для обдар. сіл. молоді Черніг. обл. ради. – Чернігів, 2019. – С. 70–80.

2020

399. **Світленко С.** Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1: Входження у світ української національної еліти / С. Світленко // Грані. – 2020. – Т. 23, № 4. – С. 93–107.

400. **Студьонова Л.** «Саша Ангел», або Життя земського статистика Олександра Русова // Чернігівські силуети / Людмила Студьонова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2020. – С. 31–34 : фот.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 49, 52, 53, 70, 89, 101, 115–117, 125, 138, 156; № 17. – С. 110, 167–169; № 47. – С. 4, 8; № 51. – С. 61, 62; № 52. – С. 50, 51, 53–57, 59–62; № 53. – С. 22, 23, 26, 33; № 180. – С. 25, 27, 28; № 431. – С. 70–81; № 438. – С. 180, 197, 207, 245, 251; № 737. – С. 339, 341, 354.

Русова Софія Федорівна (1856–1940)

Серед постатей, які визначають історію розвитку української суспільно-громадської думки, просвітницького руху кінця XIX і до 40-х років XX століття одна з найяскравіших – Софія Русова (у дівочтві Ліндфорс). Софія Федорівна – видатний український педагог в галузі дошкільного виховання, громадсько-освітня діячка, письменниця, історик, етнограф, літературний критик, член Української Центральної Ради, голова Всеукраїнської учительської спілки, одна з організаторів жіночого руху. Трагізм її долі полягає в тому, що для кількох поколінь творча спадщина Софії Русової, її роль в українській культурі не висвітлювалась і не аналізувалась, тому, що на ній було тавро української буржуазної націоналістики та емігрантки.

Народилася Софія 18 лютого 1856 року в селі Олешня Городнянського повіту (нині Чернігівського району) Чернігівської губернії в аристократичній сім'ї. Батько, Федір Ліндфорс, – швед за походженням, мати, Ганна Жерве, – французенка, високоосвічена й інтелігентна жінка, але в молодому віці вона пішла з життя і Софійка рано залишилася без мами. Вихованням Софії займалися батько і старша сестра Марія та няня, проста українська селянка, про яку Софія з теплою згадувала все життя. Були й гувернантки, які навчали іноземних мов: французької, англійської та німецької.

Початкову освіту Софія здобула вдома. У десять років вона вступила до третього класу найпрестижнішої в Києві Фундуклеївської жіночої гімназії, яку закінчила в 1870 році з золотою медаллю. Раптова смерть батька в 1871 році змінює життя Софії. Вона глибоко осмислює своє духовне

і громадське призначення та вирішує присвятити своє життя педагогічній справі.

1871 року Софія разом із сестрою Марією відкрили в Києві перший приватний україномовний дитячий садок. У Києві ще не існувало подібної форми роботи з дітьми. Серед вихованців були дві донечки Старицьких, з родиною яких сестри Ліндфорс товаришували. У 1872 році Софія Ліндфорс увійшла до складу української Старої громади, створеної діячами науки і мистецтва. Вона познайомила-ся і заприятелювала з Миколою Лисенком, Павлом Чубинським, Михайлом Драгомановим, Оленою Пчілкою та своїм майбутнім чоловіком, етнографом і статистиком Олександром Русовим.

30 серпня 1874 року Олександр Русов та Софія Ліндфорс повінчалися. Михайло Драгоманов, який планував бути у них на весіллі, приїхати не зміг, то за батька і світилку були Микола та Ольга Лисенки. Молодий композитор підніс Софії та Олександрові безцінний весільний дарунок – власну рапсодію на пісню «Золоті ключі».

Своєрідною виявилась перша весільна подорож Софії та Олександра Русових: за дорученням київської «Старої громади» навесні 1875 року вони вирушили до Праги з метою видання першого «суцільного» «Кобзаря» Тараса Шевченка з усіма його творами, забороненими російською цензурою. У 1875–1876 роках подружжя здійснило всю роботу, пов'язану з підготовкою і виданням двох томів «Кобзаря». У видавництві часопису «Narodni Listy» у Празі подружжя Русових видрукувало повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, куди ввійшли заборонені рукописні вірші поета без цензурних скорочень та спогади про нього видатних сучасників. Перший том («легальний») за підтримки галицької інтелігенції було ввезено у Наддніпрянську Україну, другий (до нього ввійшли заборонені російською цензурою твори) залишився для розповсюдження в Галичині.

У 1876 році подружжя Русових повернулося до України та оселилося в Чернігові, де Олександр Русов дістав посаду статистика у місцевому земстві, а Софія відкрила дитячий садок. Але з політичних міркувань садок був закритий, і хоч справа не дійшла до суду, проте в подальшому це завадило Софії Федоровні одержати посаду народної вчительки, оскільки шкільне начальство ставилося до неї з підозрінням. Згодом з'явилася ідея заснування громадської бібліотеки. Софія Русова згадувала: «До 1876 року в Чернігові не було жодної публічної книгозбірні, ледве яку книжку можна було роздобути в книгарні Кранца. В один із своїх поворотів з повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію, обрали президію – Червинський – голова, я – секретар, Тищинський – скарбник; різними концертами та виставами зібрали потрібні гроші, чимало книжок дістали в тимчасове користування. Довго губернатор не хотів дати дозвіл на відчинення такої громадської бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скуппульозній лояльності першого голови Червинського бібліотека завоювала собі певне становище в громаді. Президія мала змінятись щороку, і кожний раз з боку губернатора виходили різні причіпки, коли треба було затверджувати президію. Взагалі треба було дивуватись скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки трусів у ній зроблено за те тільки, що вона давала населенню міста справді гарні книжки» [414, с. 63]. Заснування і становлення бібліотеки відбувалося переважно завдяки пожертвам, і особисто Софія Русова зробила свій внесок, надавши на цю справу 7 рублів.

Софія Русова брала участь у концертах (акомпанує українському хору), кошти від яких були використані для відкриття громадської бібліотеки. Основу книжкового фонду бібліотеки становили книги членів-засновників бібліотеки Олександра Тищинського, подружжя Русових, Василя

Хижнякова, які й надалі підтримували її. На першому зібранні членів-засновників бібліотеки 19 березня 1877 року було обрано її правління. Софія Федорівна входить до його складу. Згідно зі Звітом Правління Чернігівської громадської бібліотеки за 3 квітня 1877 року Софія Русова була обрана скарбником бібліотеки. Помешкання Русових стає осередком духовного життя у місті. Через активну громадську діяльність Софія Федорівна потрапляє під пильний нагляд поліції.

Після закінчення опису Чернігівського повіту статистичне бюро скасували і всіх звільнили. Треба було шукати нову роботу. Тому 1878 року сім'я Русових здійснила свою давню мрію – зректися всякого буржуазного життя, підійти ближче до села, жити так, як живуть прості люди. Біля села Шаповалівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії Русови купують 12 десятин землі, будують хату й починають господарювати, ведуть просте селянське життя. Вони стають ближчими до народовольчого революційного життя, проводять громадську працю серед українського селянства. Однак скрутні матеріальні обставини, несприйняття селянами сусідів-«панів» та поліцейський нагляд примушують подружжя припинити «народництво».

1879 року Софія Федорівна успішно складає іспити при Лікарській управі й отримує фельдшерський диплом і починає лікарську практику у близьких до Олешні селах.

Восени 1879 року Русови переїхали до Києва, де Олександр Олександрович закінчив статистичний опис Ніжинського повіту й почав працювати співредактором газети «Труд», яку українська інтелігенція намагалася зробити своїм органом. У цей час Софію Федорівну заарештовують за зв'язки з народовольцями. Вдома залишилися чоловік, трирічний син Мишко і півторарічна донька Люба. Через три місяці перебування у Лук'янівській тюрмі в Києві Софію Русову випустили на поруки брата Олександра Ліндфорса (він заплатив десять тисяч рублів як заставу), але з того часу вона була під постійним наглядом поліції. Протягом

1879–1895 років за активну громадсько-політичну позицію та боротьбу за національно-культурне відродження України Софію Федорівну заарештовували п'ять разів. У в'язниці, як пише Русова, у неї виникало запитання: «чи має мати, дружина право захоплюватися політичною діяльністю, коли вона неминуче мала привести до руїни родинного життя. І взагалі моє усе життя постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх їх я так кохала, а з другого боку – громада, рідний край» [414, с. 84].

Пізніше сім'я Русових жила в Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Херсоні. Усюди, куди б не закидала доля Софію Федорівну, вона організовувала дитячі садки, недільні школи, народні читальні, вела широку просвітницьку роботу.

Навесні 1895 року Софія Федорівна приїздить до Чернігова, де родина Русових живе до 1899 року [456, с. 21]. Після жорсткої реакції 80-х років громадсько-культурне життя в Чернігові значно пожвавилось. Досить численну тогочасну місцеву громаду очолював Ілля Шраг. У вчительських колах помітний був український настрій завдяки впливові Бориса Грінченка та Михайла Коцюбинського, що жили тоді в Чернігові. Організовується вчительське товариство, здійснюються різноманітні заходи у справі народної освіти, складається систематичний каталог книжок для народного читання, в який були включені й українські книжки. Софія Русова бере участь у роботі місцевої української громади, співпрацює з вчительською організацією, організовує курси української історії та літератури, пише популярні твори для народу. Софія Федорівна разом з чоловіком турбувалася про поповнення книжкового фонду громадської бібліотеки. Подружжя Русових брало активну участь у складанні бібліотечних каталогів, підготовці нарисів з історії бібліотеки, присвяченого 20-річчю її діяльності.

У 1900 р. Русови переїзять до Полтави, де беруть участь у діяльності місцевої громади.

У 1906 році Софія Русова видає підручники українською мовою «Початкова географія» та «Український буквар», в основу якого взяла розробки Олександра Потебні, який ще в 60-х рр. XIX ст. працював над підручником для українських недільних шкіл. Це був сміливий крок, бо таких підручників українською мовою російська цензура не пропускала, до того ж революція пішла на спад і в країні посилювалася реакція.

У 1909 році Софія Федорівна була запрошена до Фребелівського інституту викладати курс дошкільного виховання. Власне, з цього часу і до останніх днів життя Софії Русової було тісно пов'язаним з педагогікою. З 1910 року вона – викладач французької мови у Комерційному інституті, член вчительської колегії комерційної школи і вчительського товариства.

У 1910 році Софія Федорівна стає співредактором педагогічного журналу «Світло» (1910–1914), який виходить у Києві. На сторінках журналу вона широко представляє здобутки передової світової педагогічної думки, висвітлюючи філософські й педагогічні погляди Ж.-Ж. Руссо, Г. Песталоцці, Ф. Фребеля, П. Лесгафта. При тім головну увагу спрямовує на суспільні, філософські та психолого-педагогічні засади, на яких будується національна система освіти і дошкільного виховання. Софія Русова надрукувала на його сторінках понад 100 своїх праць – статей, розвідок, методичних заміток, публіцистичних статей, оглядів, рецензій. Найвагомішими з них – «Нова школа», «Ідейні підвалини школи», «Дитячий садок на національному ґрунті», «До сучасного становища народного вчителя», «Лесгафт і його педагогічні ідеї», «Думки М. Драгоманова про освіту» та ін.

Упродовж 1908–1911 років Софія Федорівна – член Товариства поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти в межах Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської губерній.

У 1910 році Софія Русова взяла участь у Всесвітньому з'їзді преси в Брюсселі як представниця українства на запрошення часопису «Рада» – виступила з доповіддю про становище української преси, тяжкі умови політичного життя й цензурні утиски.

Протягом 1911–1913 років Софія Федорівна виїжджала за кордон та цікавилася роботою дитячих садків у Брюсселі та Берліні, із захопленням вивчала праці видатних педагогів. Цю діяльність значною мірою полегшувало знання багатьох європейських іноземних мов.

З утворенням Української Народної Республіки Софія Русова – член Цетральної Ради; на запрошення генерального секретаря освіти Івана Стешенка обійняла посаду керівника відділу дошкільної і позашкільної освіти в уряді Української Народної Республіки. Софія Федорівна стає співорганізаторкою повітових і губернських курсів із педагогіки та українознавства для вчителів, організовує «Просвіти» й дитячі садки у містах і селах України. Також – очолює українське відділення у Фребелівському інституті й читає лекції з педагогіки українською мовою, розробляє концепцію українського дитячого садка, яку виклала у праці «Дошкільне виховання», розробляє основні засади позашкільної роботи і викладає їх у праці «Позашкільна робота і засоби її проведення».

7 листопада 1917 року Софія Русова стала співзасновницею Педагогічної Академії для підготовки вчителів українознавства. У Києві, Одесі, Катеринославі за її підтримки при університетах були створені факультети з українською, єврейською, польською мовами викладання, підготовлені плани про відкриття українських гімназій в містах України. Софія Федорівна визначила найважливіші передумови виховання справжньої людини. Воно має бути індивідуальним, національним, відповідати соціально-культурним вимогам часу, бути вільним, не залежати від тих чи інших урядових вимог, ґрунтуватися на громадській організації.

Протягом 1917–1920 років Русова – член редакційної колегії часопису «Вільна українська школа».

Невдовзі, внаслідок другої революції, політична ситуація в Україні ускладнилася, уряд змушений був евакуюватися, тому в 1919 році Міністерство освіти опинилося в Кам'янці-Подільському, де на той час уже було відкрито Перший український університет на чолі з ректором Іваном Огієнком. Тут Софія Федорівна вела курс лекцій і водночас займалася дитячими притулками, шпиталями, брала участь в організації товариства дошкільного виховання імені Песталоцці, а у складі комісії Червоного Хреста опікувалася долею українських полонених у польських таборах. У цей час її обирають заступницею голови української філії міжнародної жіночої організації.

У 1921 році Софія Русова назавжди залишила Батьківщину. Взимку разом з онукою Олею (після смерті сина Михайла була її опікункою) таємно перейшла річку Збруч та опинилася в еміграції в Польщі. З 1923 року Софія Федорівна разом із дітьми та онуками оселилася у Празі. Працювала професором Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. У Празі видала збірки «Дидактика», «Націоналізація дошкільного виховання». Автор праці «Теорія і практика дошкільного виховання».

Софія Федорівна очолювала Українську жіночу раду, брала участь у всесвітніх жіночих конгресах у Гаазі, Копенгагені, Женеві, Відні. З 1937 до 1940 року – почесний голова Всесвітнього союзу українок.

Софія Русова померла 5 лютого 1940 року у Празі. Похована на Ольшанському цвинтарі.

Її смерть, попри поважний вік (86 років), стала важким ударом не лише для її родини, а й для всієї національно свідомої української громадськості. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в особистому фонді Софії Русової міститься велика тека з

телеграмами й листами співчуття родині з приводу смерті Софії Федорівни з усіх куточків світу, від людей різних національностей, різних політичних переконань, із різним світоглядом та різних за віком. І це не вияв ввічливості чи данина традиції – говорити про померлих тільки хороше. Софія Федорівна (особливо в еміграції) була опорою, зразком відданості ідеї, працелюбства, людяності, безкомпромісності, доброти. В одному з листів читаємо такі рядки: «...Спи спокійно, дорога Небіжчице, нехай буде чужа земля тобі легкою. Україна тебе не забуде. Ти віддала їй все» (ЦДАВО України. Ф. 3889, оп. 2, спр. 29, арк. 29).

Праці Софії Русової

1888

401. **Разказы** про Кієвъ и его прошлое / написала С. Р. – Херсонъ : Изд-во О. Д. Асперъ, 1888. – 61 с.

1899

402. **Странникъ** Григорій Саввичъ Сковорода : биограф. очеркъ / С. Русова. – 2-е изд. – Харьковъ : Изд-во Харьк. о-ва распространенія въ народѣ грамотности, 1899. – 32 с. : портр.

1906

403. **Український** Букварь : по підручнику О. Потебні / уклад. С. Русова. – Санкт-Петербург : Электро-Типография Н. Я. Стойковой, 1906. – 36 с. : іл.

1911

404. **Справа** народної освіти на Україні / Софія Русова // Світло. – 1911. – № 1. – С. 52–68.

1917

405. **Нова** школа / Софія Русова. – 2-ге вид. – Київ : Українська школа, 1917. – 20 с.

1918

406. **М. П. Драгоманов**, його життя й твори / Софія Русова. – Київ, 1918. – 45 с. : портр.

1924

407. **Теорія і практика дошкільного виховання** / С. Русова. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1924. – 123 с.

1925

408. **Дидактика** / Софія Русова. – Прага : Сіяч, 1925. – 191 с.

1945

409. **Наші** визначні жінки : літ. характеристики-силуети / Софія Русова. – Виннипег : Видання заходом Союзу Українок Канади, 1945. – 105 с. : іл.

1996

410. **Вибрані** педагогічні твори / С. Русова ; [ред. Н. Ф. Сідаш]. – Київ : Освіта, 1996. – 303, [1] с.

411. **Мої** спомини / Софія Русова ; [передм. О. В. Прорскура]. – Передрук з вид. 1937 р. – Київ : Україна-Віта, 1996. – 208, [1] с.

1997

412. **Вибрані** педагогічні твори : у 2 кн. Кн. 1 / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим.: Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Київ : Либідь, 1997. – 272 с.

413. **Вибрані** педагогічні твори : у 2 кн. Кн. 2 / С. Русова ; за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Київ : Либідь, 1997. – 320 с.

2004

414. **Мемуари**. Щоденник / С. Русова ; [упоряд., авт. передм. В. Сергійчук] ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України, Центр. держ. архів громад. об-нь України. – Київ : Поліграфкнига, 2004. – 543 с.

2006

415. **Софія** Русова: з маловідомого і невідомого : трилогія / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника ; упоряд.: Оксана Джус, Зіновія Нагачевська. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – Ч. 1 : Несторка української педагогічної літератури. – 456 с.

2007

416. **Софія** Русова: з маловідомого і невідомого : трилогія / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника ; упоряд.: Оксана Джус, Зіновія Нагачевська. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. – Ч. 2 : Сеньйорка українського жіноцтва. – 364 с.

2008

417. **Вибрані** педагогічні твори : у 4 кн. Кн. 3 / С. Ф. Русова ; [за заг. ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., авт. прим., бібліогр.: Є. І. Коваленко, О. М. Таран]. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 239 с.

2009

418. **Вибрані** педагогічні твори : у 4 кн. Кн. 4 / С. Ф. Русова ; [заг. ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., прим.: Є. І. Коваленко, О. М. Таран]. – Чернігів : Чернігівські обереди, 2009. – 328 с.

2022

419. **Твори**, надруковані у педагогічному журналі «Світло» (Київ, 1910–1914) / С. Ф. Русова ; [упоряд., вступ. ст., прим. І. В. Зайченка]. – Київ : Ліра-К, 2022. – 499 с. : іл.

Література про Софію Русову

1957

420. **Дорошенко Н.** Зразковий приклад : у 100-літні роковини народин Софії Русової / Наталя Дорошенко // Наше Життя (Our Life). – 1957. – № 8. – С. 4.

1971

421. **Шкільник М.** Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. : спомини і роздуми / Михайло Шкільник. – Торонто : [б. в.], 1971. – 366 с.

С. 230–232, 269 : Про С. Русову.

1993

422. **Зайченко І. В.** Русова про Чернігівське земство / І. В. Зайченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини : зб. ст. / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 66–70.

1994

423. **Ківшар Т.** Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової / Т. Ківшар // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 105–107.

1995

424. **Проскура О.** Софія Русова / О. Проскура // Диво-слово. – 1995. – № 9. – С. 53–58.

1996

425. **Зеленська Л. І.** Софія Русова та Михайло Коцюбинський / Л. І. Зеленська // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч : матеріали Всеукр. пед. читань / АПН України, Ін-т педагогіки, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти ; ред. Є. І. Коваленко. – Чернігів, 1996. – Кн. 1. – С. 46–48.

426. **Ліндфорс-Михалевич Н.** Софія Русова (1856–1940) / Н. Ліндфорс-Михалевич. – Київ : Спадщина, 1996. – 20 с.

427. **Сухомлинська О. В.** Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки / О. В. Сухомлинська // Початкова школа. – 1996. – № 9. – С. 54–56.

1998

428. **Верстюк В. Ф.** Русова Софія Федорівна / В. Ф. Верстюк // Діячі Української Центральної Ради : біогр. довід. – Київ, 1998. – С. 153–154.

429. **Коваленко Є. І.** Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової. / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Ніжин : НДПУ, 1998. – 214 с.

1999

430. **Гонюкова Л. В.** Спогади Софії Русової / Л. В. Гонюкова // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 133–138.

С. 133 : Про М. Ліндфорс.

431. **Зайченко І.** Листи Олександра та Софії Русових до Михайла та Віри Коцюбинських / І. Зайченко, О. Рахно // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 70–81.

2000

432. **Гонюкова Л.** Софія Русова і український жіночий рух / Л. Гонюкова // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, НАН України, Ін-т політ. та етнонац. дослідж. – Київ, 2000. – Вип. 7. – С. 46–49.

433. **Джус О.** Шевченкіана Софії Русової / О. Джус // Обрії. – 2000. – № 1. – С. 3–6.

434. **Іващенко О.** Софія Русова у контексті культурно-просвітницької діяльності української еміграції / О. Іващенко // Збірник наукових праць Херсонського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2000. – Вип. 13. – С. 59–65.

435. **Коваленко Є.** Софія Русова: педагог-просвітитель, державний діяч, вчений / Є. Коваленко // Рідна школа. – 2000. – № 8. – С. 35–38.

2001

436. **Джус О.** Творчість Софії Русової періоду еміграції: проблематика і головні ознаки / О. Джус // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Педагогіка. – 2001. – Вип. 5. – С. 26–31.

437. **Савчук Б.** Міжнародна діяльність Софії Русової / Б. Савчук // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Педагогіка. – 2001. – Вип. 5. – С. 63–69.

2002

438. **Джус О. В.** Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції : монографія / О. В. Джус. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 260 с.

439. **Івах С.** Софія Русова про роль жіноцтва у культурно-освітньому процесі України / С. Івах // Вісник Прикарпатського університету. Серія : Педагогіка. – 2002. – Вип. 7. – С. 197–200.

440. **Рибак О.** Русова Софія Федорівна / О. Рибак // Довідник з історії України : А–Я / ред.: Підкова І. З., Шуст Р. М. ; Ін-т історичних досліджень Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка. – Київ : Генеза, 2002. – С. 694–695.

2003

441. **Лазечко П.** Меценати української культури : [про М. Аркаса, подружжя Русових, Є. Чикаленка] / П. Лазечко // Дзвін. – 2003. – № 9. – С. 125–133.

442. **Русова Софія Федорівна** // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) / упоряд.: Л. Д. Березівська [та ін.] ; ред. О. В. Сухомлинська. – Київ, 2003. – С. 137–153.

443. **Сисоєва С. О.** Софія Русова / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова // Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навч. посіб. / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. – Київ, 2003. – С. 197–203.

2004

444. **Корновенко С. В.** Русова Софія // Українська революція : історичні портрети / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт ; НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Вінниця : Фоліант, 2004. – С. 183–184.

445. **Стрижак А. В.** Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна // Слід на землі: [історія Борзнянщини в особах] / А. В. Стрижак. – Київ : Інтертехнодрук, 2004. – С. 52.

2005

446. **Петлюра С.** «Ми повинні користуватись кожною нагодою, щоб інформувати про Україну та її змагання...» : [лист гол. Директорії УНР, Голов. Отамана Військ УНР до С. Русової, 29 трав. 1923 р.] / С. Петлюра // Українське слово. – 2005. – 24-30 серп. – С. 14.

447. **Русова Софія Федорівна:** педагог, громадська діячка, просвітителька // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. ВНЗ : у 2 кн. Кн. 2 : XX століття / за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ, 2005. – С. 136–145.

2006

448. **Артемова Л. В.** Педагогічна спадщина Софії Русової / Л. В. Артемова // Історія педагогіки України : підруч. для студ. ВПНЗ / Л. В. Артемова. – Київ, 2006. – С. 245–251.

449. **Базильчук С.** Українка по духу : [до 150-річчя від дня народж. С. Русової] / С. Базильчук // Культура і життя. – 2006. – 8 берез. – С. 7.

450. **Бойко В. О.** Ідеї С. Русової і процес реабілітації дітей-інвалідів / В. О. Бойко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2006. – Вип. 39. – С. 39–40.

451. **Борисова З.** Подвижниця національного дошкільного виховання: до 150-річчя від дня народження С. Русової / З. Борисова // Дошкільне виховання. – 2006. – № 3. – С. 3.

---

452. **Васильєва Р. Ю.** Збереження життя і здоров'я дітей в системі виховання С. Ф. Русової / Р. Ю. Васильєва // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 46–48.

453. **Гонюкова Л.** Педагог і громадська діячка Софія Русова / Лілія Гонюкова, Тетяна Конончук // Українки в історії / ред. В. Борисенко. – 2-ге вид., стер. – Київ : Либідь, 2006. – С. 72–77.

454. **Горбунова Н. В.** Ідеї національного виховання у творчості Софії Русової / Н. В. Горбунова, О. А. Перерва // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 54–56.

455. **Демченко Т. П.** Громадська діяльність Софії Русової в еміграції / Т. П. Демченко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 59–62.

456. **Зайченко І. В.** Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для пед. спец. вузів / І. В. Зайченко. – 3-тє вид., допов. і перероб. – Чернігів : Деснянська правда, 2006. – 263 с.

457. **Індутна Г.** Навчання Софії Русової у Фундуклеївській жіночій гімназії / Г. Індутна // Освіта України. – 2006. – 14 квіт. – С. 12.

458. **Конончук Т. І.** Педагог Софія Русова як одна з найкращих доньок України / Т. І. Конончук // Вісник Академії адвокатури України. – 2006. – № 5. – С. 145–150.

459. **Кочерга С. О.** Громадянський кодекс Софії Русової-емігрантки / С. О. Кочерга // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 94–96.

---

460. **Лисенко І. В.** Внесок С. Ф. Русової у розвиток освіти на Чернігівщині у кінці XIX – на початку XX століття / І. В. Лисенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 99–100.

461. **Мафтин Л. В.** Становлення українознавства періоду визвольних змагань українців (1917–1920 рр.) у контексті педагогічних поглядів Софії Русової / Л. В. Мафтин // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 101–104.

462. **Нагачевська З. І.** Ясна зоря її життя... / З. І. Нагачевська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 19–24.

До 150-річчя від дня народження С. Русової.

463. **Олійник Н. А.** Внесок С. Русової в освітню діяльність земств Чернігівської губернії у 90-х роках XIX століття / Н. А. Олійник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 112–114.

464. **Опанасенко Н. І.** Просвітницька діяльність С. Ф. Русової / Н. І. Опанасенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 115–116.

465. **Пантюк Т. І.** Вплив відомих представників української інтелігенції на становлення світоглядної позиції Софії Русової / Т. І. Пантюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 117–119.

466. **Пироженко Л. В.** Проблема змісту національної початкової освіти в педагогічній спадщині Софії Русової / Л. В. Пироженко // Вісник Чернігівського державного

педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 133–135.

467. **Рахно О. Я.** Подружжя Олександр і Софія Русови за даними губернських жандармських управлінь та Департаменту державної поліції / О. Я Рахно // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 141–150.

468. **Синекоп Л.** «Український буквар» Софії Русової / Л. Синекоп // Дитячий садок. – 2006. – № 4. – С. 6.

469. **Слобожаніна Н. П.** Представники історичного краєзнавства Чернігівщини у «Моїх споминах» Софії Русової / Н. П. Слобожаніна // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 153–154.

470. **Сорохтеш Л. С.** Роль Софії Русової в об'єднанні українського жіноцтва / Л. С. Сорохтеш // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 158–159.

471. **Сухомлинська О. В.** Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки / О. В. Сухомлинська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 5–8.

472. **Філімонова Т. В.** С. Русова в історії розвитку вітчизняного дошкільного виховання / Т. В. Філімонова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 168–169.

473. **Чупира Ю. І.** Софія Русова як історик педагогіки / Ю. І. Чупира // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 173–175.

---

474. **Шаров І.** Русова Софія Федорівна (1856–1940). Дихала Україною : [педагог, літературознавець, історик] // Вчені України : 100 видатних імен / Ігор Шаров. – Київ, 2006. – С. 350–352 : портр.

2007

475. **Бобир О. В.** Софія Русова про роль і значення жінки в українському культурному процесі / О. В. Бобир // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2007. – Вип. 47. – С. 27–29.

476. **Власова О. Б.** Музичне виховання як один з засобів розвитку й формування особистості дитини в концепції національної освіти С. Ф. Русової / О. Б. Власова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2007. – Вип. 47. – С. 124–128.

2008

477. **Дацюк Г.** Софія Русова і часопис «Світло» : [1910–1914] / Г. Дацюк // Дитячий садок. – 2008. – № 17/18. – С. 2.

2009

478. **Богданець-Білоskalенко Н. І.** Національно-педагогічні погляди Софії Русової та Бориса Грінченка на розвиток освіти в Україні / Н. І. Богданець-Білоskalенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 71. – С. 63–66.

479. **Волощук О.** Сіверські шляхи Софії Русової / О. Волощук, В. Єрмак // Сіверщина. – 2009. – 20 серп. – С. 2.

480. **Носко М. О.** Софія Русова: світло її ідей / М. О. Носко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 71. – С. 3–4.

---

481. **Огієнко Д. П. С. Ф.** Русова про деякі проблеми трудового виховання на Чернігівщині (кінець XIX ст.) / Д. П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 71. – С. 67–69.

482. **Рогова П. І.** Особливості розвитку педагогічних бібліотек у період Української революції : [про діяльн. С. Русової в уряді УНР щодо створення нац. шк. та б-к] / П. І. Рогова // Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) / П. І. Рогова ; АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; ред. О. С. Онищенко. – Київ, 2009. – С. 134, 138–140, 145.

483. **Турчин О.** Зоря шляхетності Софії Русової / О. Турчин // Чернігівські відомості. – 2009. – 13 трав. – С. 17.

484. **Чернігівські** шляхи Софії Русової // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 336–337.

2010

485. **Калуська Л. В.** Софія Федорівна Русова // Видатні українські педагоги : інформ. довід. / Л. В. Калуська. – 2-ге вид. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – С. 74–108.

486. **Клопот В.** Внесок С. Ф. Русової в освітньо-культурне життя Чернігівщини / В. Клопот // Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання», 12 жовт. 2010 р. / ред. О. В. Клімова. – Чернігів, 2010. – С. 33–34.

487. **Попелюк О.** Мати українських дітей / Олександра Попелюк // Україна молода. – 2010. – 18 лют. – С. 12.

Педагогічні праці Софії Русової є основою для національної освіти в Україні.

***

488. **Софія Русова** – педагог, державний діяч, просвітитель : (до 155-річчя від дня народж.) : біобібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя ;

[упоряд.: А. М. Доркену, Т. В. Лога]. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 175 с. – (Серія «Видатні педагоги світу» ; вип. 6).

2011

489. **Антоненко П.** Софія Русова єднає Україну / Петро Антоненко // Слово Просвіти. – 2011. – 13–19 жовт. – С. 15.

Меморіальну дошку на честь С. Русової відкрито в Черніг. нац. пед. ун-ті ім. Т. Шевченка.

490. **Гальонка О. А.** Творча реалізація ідей С. Русової в практиці освітян Чернігівщини / О. А. Гальонка, Н. О. Ланько // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія : Психолого-педагогічні науки. – 2011. – Вип. 8. – С. 78–83.

491. **Доркену А.** Перший в Україні біобібліографічний покажчик про Софію Русову / А. Доркену, Т. Лога // Рідна школа. – 2011. – № 3. – С. 77–79.

492. **Зайченко І. В.** Цінності національної освіти й національного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової / І. В. Зайченко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 93. – С. 3–7.

493. **Морозова О. О.** Софія Русова: сторінки життя та основні педагогічні ідеї в контексті нової української школи / О. О. Морозова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 93. – С. 222–224.

494. **Олійник Н. А.** С. Русова про деякі фактори громадянського виховання особистості / Н. А. Олійник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2011. – Вип. 93. – С. 227–228.

495. **Павленко С.** Тут ходила [с. Олешня] Софія Русова / С. Павленко // Голос України. – 2011. – 5 берез. – С. 6.

---

496. **Рогова П. І.** Софія Русова в українській бібліографії / Рогова П. І. // Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Серія : Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 8. – С. 90–94.

497. **Тютюнник Є.** Донька чернігівської землі / Є. Тютюнник // Урядовий кур'єр. – 2011. – 22 лют. – С. 17.

До 155-річчя з дня народження С. Русової.

2012

498. **Антонець Н.** Сторінки з книги життя Софії Русової / Н. Антонець // Освіта України. – 2012. – 24 верес. – С. 16.

499. **Бундак О. А.** Маловідомі сторінки біографії Софії Русової / О. А. Бундак // Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Серія : Історичні науки. – 2012. – Вип. 1. – С. 329–339.

500. **Єрмак В.** Пам'ять серця – Україна : [про С. Русову та її нащадків] / Володимир Єрмак // Деснянська правда. – 2012. – 3 берез. – С. 3.

501. **Кузь В.** Софія Русова: сторінки життя і творчості у контексті сьогодення / В. Кузь // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип. 2. – С. 44–47.

502. **Ланько Н.** Реалізація ідей Софії Русової на Чернігівщині: історія і сучасність / Н. Ланько // Філософія освіти і педагогіки : наук.-метод. зб. / ред. М. М. Коропатник. – Чернігів, 2012. – Вип. 26. – С. 12–19.

503. **Лисенко І.** Внесок С. Ф. Русової у розвиток освіти на Чернігівщині у кінці ХІХ – на початку ХХ століття / І. Лисенко // Філософія освіти і педагогіки : наук.-метод. зб. / ред. М. М. Коропатник. – Чернігів, 2012. – Вип. 26. – С. 3–5.

504. **Мельник О.** Погляди С. Русової на особу: історіографія питання / О. Мельник // Освіта і управління. – 2012. – № 2/3. – С. 150–155.

505. **Потій Н.** Софія Русова про стан земської початкової освіти в Чернігівській губернії у II половині ХІХ ст. /

Н. Потій // Філософія освіти і педагогіки : наук.-метод. зб. / ред. М. М. Коропатник. – Чернігів, 2012. – Вип. 26. – С. 6–11.

506. **Рогова П.** Перше видання в українській бібліографії про Софію Русову / Павла Рогова // Вісник Книжкової палати. – 2012. – № 4. – С. 10–14.

507. **Ярмак Н.** Використання педагогічної спадщини Софії Русової в інноваційному оновленні освіти України / Н. Ярмак // Філософія освіти і педагогіки : наук.-метод. зб. / ред. М. М. Коропатник. – Чернігів, 2012. – Вип. 26. – С. 42–46.

2013

508. **Мельник О. Є.** Актуалізація освітньо-філософської спадщини С. Русової в умовах реформування української освіти : [монографія] / О. Є. Мельник. – Чернігів : Десна, 2013. – 131 с. : фот.

509. **Музей Софії Русової** [відкритий в с. Олешня у вересні 2013 р.] // Деснянська правда. – 2013. – 3 жовт. – С. 3.

2014

510. **Гаврик В.** Стежинами Софії Русової / В. Гаврик // Деснянська правда. – 2014. – 11 груд. – С. 3.

511. **Євдокименко І.** Публіцистична і педагогічна майстерність Софії Русової / І. Євдокименко // Вісник Книжкової палати. – 2014. – № 8. – С. 24–27.

2015

512. **Якименко С. І.** Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтесорі: порівняльний аналіз : монографія / С. І. Якименко, Г. С. Міленіна. – Київ : Слово, 2015. – 293 с.

2016

513. **Богуш А.** Національно-патріотичне виховання в українському дитячому садку. Концепція Софії Русової та сьогодні / Алла Богуш // Дошкільне виховання. – 2016. – № 2. – С. 2–5.

---

514. **Венгловська О.** Організаційно-педагогічна діяльність Софії Русової – громадського діяча, просвітителя, педагога / О. Венгловська // Рідна школа. – 2016. – № 5/6. – С. 51–55.

515. **Грабовський С.** Софія Русова: Україна як хрест і покликання / Сергій Грабовський // День. – 2016. – 19/20 лют. – С. 20.

До 160-річчя від дня народження.

516. **Джус О. В.** Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940) : наук.-метод. посіб. / О. В. Джус. – Івано-Франківськ : НАІР. – 2016. – 216 с.

517. **Дяков І.** Формування концепції позашкільного виховання особистості в умовах діяльності Софії Русової в Міністерстві освіти періоду Директорії / І. Дяков // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки, Хмельниц. гуманіт.-пед. акад. – Хмельницький, 2016. – Вип. 20. – С. 62–67.

518. **Журавель С.** Вшанували пам'ять Софії Русової / С. Журавель // Літературна Україна. – 2016. – 3 берез. – С. 3.

Відкрито перший в Україні пам'ятник Софії Русовій в Ріпках Черніг. обл.

519. **Іванюк Г.** Діяльність Софії Русової в царині педагогіки: служіння народу й Україні / Г. Іванюк // Рідна школа. – 2016. – № 5/6. – С. 46–50.

520. **Мацібора Н. Г.** Видатний педагог, державний діяч, просвітитель – Софія Русова / Н. Г. Мацібора // Шкільна бібліотека плюс. – 2016. – № 7/8. – С. 13–16 : іл.

521. **Педагогічні** ідеї Софії Русової у контексті сучасної освіти : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 160-річчю від дня народження С. Ф. Русової, 18–19 лют. 2016 р. / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; [редкол.: М. О. Носко та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 251 с.

522. **Полум'яна** патріотка : [С. Русова] // Календар знаменних і пам'ятних дат / Книжкова палата України. – 2016. – № 1. – С. 69–81 : портр.

---

523. **Рацул А.** Софія Федорівна Русова – організатор і теоретик національно-освітньої системи України / А. Рацул // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2016. – Вип. 55. – С. 216–222.

524. **Січкара А.** Діяльнісний підхід до навчання і виховання дітей дошкільного віку у теоретико-практичній спадщині Софії Русової / А. Січкара // Рідна школа. – 2016. – № 5/6. – С. 56–60.

525. **Студьонова Л. В.** Софія Русова і громадська бібліотека // Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Людмила Студьонова. – Чернігів, 2016. – С. 122–125 : фот.

526. **Чепурний В.** Перший пам'ятник видатній просвітителі [С. Русовій у Ріпках] / Василь Чепурний // Голос України. – 2016. – 20 лют. – С. 17.

***

527. **Софія Русова** – «хрещена мати» української національної школи : до 160-річчя від дня народження : бібліогр. покажч. / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Наук. б-ка ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка ; [уклад. В. Б. Калита ; ред. Г. Г. Макарова]. – Чернігів, 2016. – 52 с.

2017

528. **Захарова А. О.** Концепція національного виховання Софії Русової – дороговказ до розвитку творчих здібностей української дитини / А. О. Захарова // Нива знань. – 2017. – № 1. – С. 36–38.

529. **Чепіль М. М.** Дитина як суб'єкт виховання у педагогічній спадщині Софії Русової / М. М. Чепіль // Наука і освіта. – 2017. – № 2. – С. 20–24.

2018

530. **Вернидуб Г. В.** Спогади Софії Русової / Г. В. Вернидуб // Шкільна бібліотека. – 2018. – № 3. – С. 84–92.

531. **Джус О.** Українська школа: єдина, діяльна, національна : актуальність ідеї Софії Русової для сучасної освіти / О. Джус // Учитель початкової школи. – 2018. – № 10. – С. 3–6.

---

532. **Коваль О.** Квіти революції: жінки в добу УНР / Олесь Коваль // Історичний калейдоскоп. – 2018. – № 3. – С. 10–13.

2019

533. **Подобєд О.** Фундаторка концепції національного виховання Софія Русова / Олена Подобєд // Історія України. Шкільний світ. – 2019. – № 16. – С. 4.

534. **Соловей М. В.** Софія Русова – організатор позашкільної освіти України (1917 – поч. 1919 р.) / М. В. Соловей // Інноваційна педагогіка. – 2019. – Вип. 14 (2). – С. 82–86.

2020

535. **Гавриленко О.** Софія Русова. Жінка, яка уславилась, не перебуваючи в тіні чоловіка / Олександр Гавриленко // ВООМ!. – 2020. – № 3. – С. 54–55 : фот.

536. **Джус О.** Софія Русова і розвиток українського позашкільля / О. Джус // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2020. – № 5/6. – С. 225–235.

537. **Найда О.** Хто вона – Софія Русова? / О. Найда // Ніжинський вісник. – 2020. – 30 жовт. – С. 4.

538. **Павлишин О.** Русова Софія Федорівна / Олег Павлишин // Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : енциклопедія. Т. 3. П–С / [П. Артимішин та ін. ; ред. рада: М. Кугутяк та ін.] ; Івано-Франк. облдержадмін. [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2020. – С. 379–380 : фот.

539. **Студьонова Л. В.** Приватне життя незнайомої жінки [Софії Русової] // Чернігівські силуети / Людмила Студьонова. – Чернігів, 2020. – С. 34–37 : фот.

2021

540. **Дацюк Г.** Мудра, бо Софія / Г. Дацюк // Слово Просвіти. – 2021. – 18–24 лют. – С. 10.

165 років від дня народження С. Русової.

---

541. **Зайченко І. В.** Педагогічна концепція С. Ф. Русової : монографія / І. В. Зайченко. – Київ : Ліра-К, 2021. – 214, [2] с.

542. **Ланько Н. О.** Вклад Софії Русової у формування української національної школи та популяризація ідей видатного педагога на Чернігівщині / Надія Олексіївна Ланько // Педагогічна спадщина Софії Русової та сучасні проблеми реформування національної освіти в Україні (з нагоди 165-ї річниці від дня народження видатної просвітительки) : матеріали V Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф., 18–19 лют. 2021 р. – Умань, 2021. – С. 322–334.

543. **Медвідь Л.** Спадщина Софії Русової: минуле, сьогодні, майбутнє / Людмила Медвідь // Вища школа. – 2021. – № 1/2. – С. 121–126.

544. **Русов Ю.** Обов'язок – понад усе! Кілька спогадів про Софію Русову / Юрій Русов // Слово Просвіти. – 2021. – 18–24 лют. – С. 10–11 ; 25 лют.–3 берез. – С. 10 : фот.

2023

545. **Дацюк Г.** Русови повертаються до Чернігова / Г. Дацюк // Слово Просвіти. – 2023. – 15–21 черв. – С. 1.

Черніг. ОУНБ рішенням обласної ради названа іменем Олександра та Софії Русових.

546. **Обласна** бібліотека названа іменем Русових // Світ-інфо. – 2023. – 22 черв. – С. 16.

547. **Подвербний А.** Софія Русова: за походженням шведка, а за духом – українка / Андрій Подвербний // Сім днів. – 2023. – 2 берез. – С. 12.

***

Див. також № 13. – С. 8, 9, 12, 49, 52, 70, 74, 91, 114, 116.

Ситенський Олексій Якович

Олексій Ситенський – надвірний радник, секретар у губернському акцизному управлінні, ревізор Губернського акцизного управління.

Олексій Якович також був вчителем і керуючим справами в пансіоні, який заснувала в Чернігові його дружина. Тут перевірялися знання малоуспішних учнів та учениць, які мали перескласти іспити в чоловічій і жіночій гімназіях. Ієронім Ясинський згадував: «Почти перед самым отъездом моим в университет я получил приглашение из пансиона Ситенской, той самой, которая в Нежине содержала четыре года назад прогрессивную библиотеку, а теперь основала в Чернигове новое дело, – предлагалось посвятить две недели проверке знаний малоуспешных учеников и учениц при предстоящих им переэкзаменовках в мужской и женской гимназиях, при чём времени оставалось мало, и часов для занятий не назначалось. Пансион обещал, что вознаграждение будет зависеть от количества и качества затраченной мною энергии, и не меньше десяти рублей за ученика» ... «Я застал Ситенского в классе с длинной линейкой в руке. Рыжеватый, с темным свинцового оттенка лицом и совершенно не улыбающийся, он ходил по классу...» [761, с. 76].

У спогадах Ієроніма Ясинського відображено, як у 1870 році він на кілька днів приїжджав до Чернігова і як Олексій Ситенський хвалив його за перші літературні праці, надруковані у «Київському віснику». На честь гостя подружжя Ситенських організували вечірку. Знову ж Ясинський згадував, що Ситенські в Чернігові влаштовували багаті світські вечірки, куди запрошували місцевий бомонд. Вони були досить забезпеченими людьми. Їхній пансіон приносив значний дохід. Олексій Ситенський не затримався на секретарській посаді в Губернському акцизному управлінні. У Календарях Чернігівської губернії на 1891, 1892, 1893 роки він згадується як ревізор Губернського акцизного управління.

У 1877 році Олексій Ситенський долучився до кола засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на цю справу 10 рублів.

У «Нарисі історії Чернігівської громадської бібліотеки за 20 років її існування» за травень 1898 року вказується, що Олексій Ситенський на зазначений час проживав у Чернігові. Інших відомостей не знайдено.

Література

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 75. – С. 118; № 81. – С. 227; № 82. – С. 263; № 83. – С. 240; № 84. – С. 323; № 761. – С. 76–78, 84, 85, 98, 100, 101.

Солонина Петро Миколайович (1843 – ?)

Петро Солонина – громадський діяч, гласний Чернігівського повітового земського зібрання та член Чернігівської губернської земської управи у 1883–1899 і 1901–1917 роках, викладач, а потім директор Чернігівської земської учительської семінарії. Він зробив чимало корисного для піднесення життєвого та культурного рівня населення Чернігівщини, залишивши помітний слід у громадському житті губернії.

Петро Миколайович народився 12 лютого 1843 року в місті Нижні Серги в сім'ї надвірного радника Миколи Костянтиновича Солонини (1813–1904) та його дружини Марії Родіонівни Кларк (?–1883). Козацько-старшинський, а згодом дворянський рід Солонин відомий з XVII ст. Напевно, у другій половині XIX ст. Солонини повернулися до родинного маєтку в селі Савин Остерського повіту. Саме там минули дитячі роки Петра Солонин.

Він здобув середню освіту в Чернігівській гімназії, а потім навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира, який не закінчив, і незабаром перебрався до Петербурга. У 1873 році на запрошення Чернігівської губернської земської управи Петро Солонина переїхав до Чернігова і був призначений на посаду викладача Чернігівської земської учительської семінарії. Тут він працював наступні п'ять років до закриття семінарії. У зв'язку з хворобою директора в останні місяці її функціонування з 15 березня по 1 липня 1878 року, поряд з обов'язками викладача, Петро Миколайович виконував обов'язки директора семінарії.

У 1875 році Петро Солонина побрався з дочкою колезького асесора Софією Іванівною Филипівською. Подружжя мало синів Анатолія, Віктора, дочок Олександрю та Зінаїду. Петро Солонина був власником великих земельних володінь, маючи у селах Булахів, Євминка, Савин Остерської та Соболівка і Літочки Семиполківської волостей Остерського повіту Чернігівської губернії 750 дес. Землі. Петро Миколайович також мав земельну власність у Городнянському повіті й садибу в Чернігові, що дозволяло йому брати участь у виборах до земських та міських органів самоврядування.

З 1883 року розпочинається активна земська діяльність Петра Солонини. 31 травня 1883 року він був обраний гласним Остерського повітового земського зібрання, а 30 червня того ж таки року – гласним Городнянського повітового земства. 18 серпня 1883 року остерські земські гласні обрали Петра Миколайовича гласним Чернігівського губернського земського зібрання. На засіданні останнього 20 грудня 1883 року він більшістю голосів був обраний членом Чернігівської губернської земської управи. Того ж дня разом з новообраним головою управи Миколаєм Константиновичем Петро Солонина був одностайно обраний до складу Чернігівської губернської училищної ради. Крім того 27 січня 1884 року чернігівський губернатор затвердив Петра Миколайовича «заступаючим

место» голови Чернігівської губернської земської управи. На посаду члена Чернігівської губернської земської управи Петра Солонину переобирався на десять трирічних термінів, за винятком 1899–1901 років, і він чимало прислужився земству й населенню Чернігівської губернії. Разом з тим дворянство губернії обирало Петра Миколайовича членом Чернігівського відділення Державного дворянського земельного банку.

За посадою члена управи та заступника її голови у коло обов'язків Петра Солонини входило: завідування бухгалтерією, питаннями народної освіти і громадської опіки, нагляд за складанням кошторисів, фінансового та господарського звітів губернської земської управи, завідування земською друкарнею тощо. До того ж він обирався до складу земських комісій для підготовки різних питань.

Особливу увагу Петро Миколайович приділяв розвитку народної освіти й робив усе можливе для покращення її стану в Чернігівській губернії. Чернігівське губернське земське зібрання на черговій сесії 1895 року вирішило з'ясувати за допомогою повітових управ та училищних рад реальний стан освітньої справи в губернії з метою подальшого розвитку шкільної мережі і запровадження загальної початкової освіти в губернії.

За дорученням губернської земської управи Петро Солонина вивчав ряд важливих напрямків діяльності губернського земства, зокрема питання догляду за сиротами, діяльність позичково-ощадних товариств губернії, земських ремісничих майстерень в Остерському повіті.

Петро Миколайович не стояв осторонь громадського й культурного життя Чернігова. Зокрема, у складі чернігівської інтелігенції він виступив членом-засновником Чернігівської громадської бібліотеки і в 1888, 1889, 1892 роках був обраний головою її правління. Збереглась інформація про те, що збори бібліотеки із вдячністю прийняли пропозицію Петра Солонини про публікацію звіту за 1887 рік у «Земском

сборнике», а не в «Черниговських губернських ведомостях», які вимагали за це платню. У 1894 році Петро Миколайович запропонував дозволити продаж книг, вилучених із бібліотеки відповідно до міністерських циркулярів. 1895 року Петрові Солонині оголосили подяку за його діяльність як члена правління бібліотеки.

Петро Миколайович був членом-засновником «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии», покликаного надавати матеріальну допомогу вчителям та пенсіонерам початкових народних училищ. Перше загальне зібрання членів Товариства відбулося 4 січня 1899 року. На ньому він разом з В. М. Хижняковим, О. О. Русовим та Є. І. Малявкою був обраний до складу правління й виконував обов'язки скарбника товариства. Тривалий час згідно обрання земським зібранням і затвердженням попечителем Київського навчального округу Петро Солонина перебував у складі Опікунської ради Чернігівської міністерської жіночої гімназії та Чернігівської жіночої гімназії Н. М. Заостровської.

За плідну громадську діяльність 1 січня 1910 року Петро Миколайович був нагороджений орденом Святого Станіслава 3-го ступеня, у грудні 1914 року – орденом Святого Станіслава 2 ступеня. Причина тривалого перебування Петра Солонини на посаді члена Чернігівської губернської земської управи крилася в тому, що він став фахівцем земської справи, мав помірковані погляди, знаходив спільну мову з представниками різних течій у губернському земському зібранні та адміністрацією губернії, тому земці постійно обирали Петра Миколайовича до складу земського керівного органу.

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1 березня 1914 р. Петро Солонина знову був обраний членом губернської земської управи і 6 березня затверджений на цій посаді губернатором. За вислугу років 3 березня 1914 року його підвищили у статські радники.

Остання віднайдена інформація про Петра Солонину датується 1917 роком. Напевно, хвороба не дала йому можливості продовжити плідну громадську діяльність. Дата смерті невідома.

Праці Петра Солонини

1889

548. **О ссудо-сберегательныхъ** товариществахъ / П. Н. Солонина // Отчетъ Черниговской губернской земской управы за 1888 годъ. – Черниговъ, 1889. – С. 319–328.

549. **Сиротскій** домъ / П. Н. Солонина // Отчетъ Черниговской губернской земской управы за 1888 годъ. – Черниговъ, 1889. – С. 151–180.

1898

550. **Особое** мнѣніе члена губернской управы П. Н. Солонины «Къ докладу губернской управы о повсемѣстномъ открытіи народныхъ школь» / Приложенія къ Журналамъ губернскаго земскаго собранія 1896 года (окончаніе) // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1898. – № 9. – Приложение. – С. 609–618.

551. **По вопросу** объ учрежденіи въ Черниговѣ земской учительской семинаріи / П. Солонина // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1898. – № 2/4. – С. 75–87.

1903

552. **Земскіе** ремесленные мастерскіе въ Остерскомъ уѣздѣ / П. Н. Солонина // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1903. – № 1. – С. 50–58.

Література про Петра Солонину

2016

553. **Рахно О. Я.** Земська діяльність П. М. Солонини / О. Я. Рахно // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. – 2016. – Вип. 9. – С. 400–403.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 19, 28, 48, 52, 70, 80, 84, 114;
№ 22. – С. 29; № 53. – С. 45; № 65. – С. 161; № 70. – С. 190;
№ 75. – С. 172, 183; № 95. – С. 36; № 238. – С. 303; № 315. –
С. 77–79, 87, 98, 124; № 596. – С. 122, 175, 311.

Страховський Тимофій Михайлович

Тимофій Страховський – статський радник, товариш директора міського громадського банку, гласний Чернігівського повітового земського зібрання від Чернігова та Березного на друге триріччя з 1868 до 1871 року.

На першому засіданні новообраної думи 17 грудня 1870 року, на якому депутати були приведені до присяги, обрали міського голову (ним став купець Яків Селюк) і членів міської управи, що представляли виконавчу гілку самоврядування. До складу управи статський радник Тимофій Страховський увійшов як заступник голови.

19 лютого 1875 року відбулося офіційне відкриття Чернігівського міського громадського банку. Його директором став Олександр Карпінський, товаришами (заступниками) директора – Тимофій Страховський та Володимир Гутман.

У 1877 році Тимофій Страховський долучився до кола засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши на цю справу 5 рублів. Інших відомостей не знайдено.

Література

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52; № 22. – С. 30; № 92. – С. 13;
№ 95. – С. 34, 69, 118; № 596. – С. 303.

Тищинський Олександр Амфіанович (1835–1896)

Серед чернігівських громадських діячів другої половини ХІХ століття одне з чільних місць по праву належить Олександрові Тищинському. Він – земський діяч, журналіст, перший біограф Леоніда Глібова, один із фундаторів Чернігівської громадської бібліотеки.

Олександр Тищинський народився 5 липня 1835 року в селі Голубичі Городнянського повіту Чернігівської губернії в сім'ї дрібномасткових дворян Амфіана Петровича та Олександри Василівни Тищинських. У родині окрім Олександра було троє синів і три доньки. Батько, Амфіан Тищинський, помер у 1847 році, залишивши у спадок дітям невеликий родинний маєток, де проживало до 100 душ селян.

Початкову освіту Олександр Тищинський здобув удома. З 1847 року він навчався в Чернігівській гімназії, але курсу не закінчив. У 1856 році юнак переїхав до Харкова, де вступив до ветеринарного училища, але навчався там не більше трьох місяців. Але він усе-таки реалізував свою мрію, вступивши в серпні 1857 року на медичний факультет Харківського університету. Студентські роки стали для юнака доволі бурхливими. Олександр активно долучався до політичної діяльності, за що його щоразу виключали з навчальних закладів. Тож, змінивши не один університет і навіть профіль навчання, втративши врешті-решт право на здобуття вищої освіти, Олександр Тищинський вимушений був повернутися на Чернігівщину. Але саме в той студентський період життя, на думку дослідників, він сформувався як український народолюбець.

У жовтні 1861 року Тищинський прибув до Чернігова та до рідного маєтку в Голубичах. Його діяльна натура вимагала скорішої праці. Уже на початку 1862 року Олександр Амфіанович знайшов роботу в селі Макишин Городнянського повіту, де влаштувався домашнім учителем у родині поміщика П. Чичеріна. Учителюючи в Макишині, Олександр Тищинський бував у Чернігові, де підтримував добрі взаємини з І. Андрущенком, Л. Глібовим, І. Дорошенком, М. Константиновичем, О. Марковичем та іншими відомими діячами Чернігівщини.

Поряд із педагогічною діяльністю Олександр Тищинський продовжив свої заняття публіцистикою. Він був дописувачем першого українського літературно-наукового журналу «Основа», що видавався зусиллями Василя Білозерського, Миколи Костомарова й Пантелеймона Куліша.

Після заборони часопису «Основа» Олександр Амфіанович продовжив публіцистичну діяльність на шпальтах місцевої газети «Черниговский листок», що видавалася в 1861–1863 роках, де виступив як один із головних співробітників часопису. Виявлено близько 100 публікацій Олександра Тищинського в часописах «Черниговские губернские ведомости», «Черниговский листок», «Земский сборник Черниговской губернии». Це – історико-краєзнавчі студії, публікації, історичні та етнографічні розвідки.

Олександр Тищинський став помітним діячем Чернігівської української громади, учасники якої розвивали національне культурництво: поширювали популярні книжки для народу, читали твори Тараса Шевченка, організовували недільні школи, влаштовували спектаклі, співали народні пісні, вдягалися в народне вбрання, колекціонували речі української старовини тощо.

Олександр Амфіанович належав до активних учасників чернігівського українського драматичного аматорського

гуртка «Товариство, кохаюче рідну мову». Разом із Л. Глібовим, М. Вербицьким-Антіохом, О. Лазаревським, О. Марковичем, С. Носом та іншими народолюбцями він брав участь у театральних виставах, допомагав Леонідові Глібову добирати акторів, опікувався налагодженням режисури.

Олександр Тищинський мав контакти з представником таємної організації «Земля і воля», що спричинило його арешт та ув'язнення, після чого Олександр Амфіанович був позбавлений права займатися навчанням дітей і юнацтва.

Незважаючи на опалу, з дозволу Сенату з 20 вересня 1864 року Олександра Тищинського було взято на службу до канцелярії Чернігівського губернатора. Здібності Олександра Тищинського не залишилися непоміченими. У 1869 році він став старшим помічником управителя канцелярії губернатора й отримав дозвіл редагувати неофіційний додаток до «Черниговских губернских ведомостей», де розміщував і деякі свої дописи.

У жовтні 1872 року Олександр Тищинський та Микола Константинович звернулися до чернігівського губернатора О. О. Панчулідзева з проханням дозволити видавати з 1 січня 1873 року газету «Черниговский листок». Аналіз програми цього видання свідчить, що його ініціатори сподівалися широко висвітлювати сюжети з місцевого громадського життя, публікувати статті з історії, археології, статистики, етнографії та літератури краю. Їхнє прохання викликало дискусію, до якої долучилися чернігівський губернатор, Міністерство внутрішніх справ та Головне управління у справах друку. Врешті-решт Олександр Тищинський і Микола Константинович були визнані такими особами, яким не можна дозволити видання й редагування будь-яких газет і журналів. Тищинський був усунутий від роботи в канцелярії губернатора та в «Черниговских губернских ведомостях».

Однак Олександр Амфіанович не припинив громадської діяльності. Після звільнення з посади в канцелярії

губернатора він відкрив у своєму помешканні приватну бібліотеку, на книгах із якої було виховано багато чернігівців. Згодом Олександр Тищинський був серед найактивніших організаторів Чернігівської громадської бібліотеки, п'ятнадцять разів обирався членом Правління. Олександр Амфіанович збирав для бібліотеки потрібні кошти, жертвував свої книжки й діставав нові для поповнення фонду тощо.

Цікавою сторінкою громадської діяльності Олександра Тищинського стала його активна участь у роботі Чернігівського земства. У 1874–1877, 1877–1880 та 1883–1886 роках Олександра Амфіановича обирали повітовим гласним від Чернігова й Березного. Разом із тим у 1875–1876 та 1877–1880 роках його обирали головою Чернігівського повітового земства.

Софія Русова згадувала, що інтереси Чернігівського повіту становили сенс життя Олександра Тищинського. Як демократ і щирий українець він гаряче відстоював інтереси свого рідного краю і на земських зборах, і перед усіма «помпадурями», тобто представниками консервативно-бюрократичного чиновництва. Олександра Амфіановича поважали за непідкупність і чесну працю в земстві. У 70-х роках ХІХ ст. Олександр Тищинський зарекомендував себе прогресивним земським діячем, який піклувався про розвиток народної освіти, охорони здоров'я, справедливий розподіл земських податків, облаштування доріг тощо.

Чимало прислужився він і міському самоврядуванню Чернігова. Олександра Амфіановича тричі протягом 1875–1886 років обирали гласним Чернігівської міської думи. У січні 1879 року Олександр Тищинський був обраний кандидатом у заступники директора Чернігівського міського банку, а вже 12 листопада 1880 року – заступником директора Чернігівського міського банку.

Олександр Тищинський мав усталене коло спілкування, до якого належали такі чернігівські діячі як Олександр Карпінський, Микола Константинович, Іван Рашевський,

---

Олександр Русов, Ілля Шраг та ін. Він дружив з відомим українським байкарем Леонідом Глібовим, відвідував його щотижневі «четверги», де збиралася свідома українська інтелігенція. Коли Леонід Іванович втратив зір, Олександр Амфіанович записував його тексти, популяризував їх. Він же опікувався 50-річним ювілеєм діяльності відомого байкаря в 1891 році, не покидав Глібова до його смерті 29 жовтня 1893 року. Олександр Тищинський був одним із перших біографів Леоніда Глібова.

Олександр Амфіанович належав до найпомітніших постатей у Чернігівській українській громаді, був знаним і мав довіру й авторитет в українському національному русі кінця ХІХ століття. Підтвердження цього – листи одного з ідейних лідерів українського руху зазначеної доби Олександра Кониського до керівника Чернігівської української громади Іллі Шрага. З 1893 до 1896 року Кониський неодноразово з великою повагою згадував «кума», як він називав Олександра Тищинського.

Олександр Амфіанович був батьком великої родини. На початку 1860-х років він одружився із Зінаїдою Дельмас (1843–1901). Зінаїда Францівна мала французьке коріння і була лютеранського віросповідання. Садиба Тищинських розташовувалася неподалік Казанської церкви й садиби Михайла Коцюбинського на Сіверянській вулиці, але до наших днів не збереглася. Неподалік діяв невеликий цегельний завод, який належав сім'ї Тищинських. Подружжя виховувало сімох дітей, з-поміж яких була Любов (у майбутньому – відома співачка Любов Андреева-Дельмас).

Олександр Тищинський брав активну участь в українському визвольному русі. 1893 року він разом із В. Андрієвським, А. Верзиловим та І. Шрагом відновив діяльність Чернігівської української громади. М. Грінченко згадувала: У Чернігові Тищинський, відомий як «кум», був надзвичайно популярною людиною, поступаючись за популярністю лише Шрагу.

Поряд із громадською діяльністю Олександр Амфіанович вивчав історію та етнографію Чернігівщини, оприлюднював статті, замітки і джерельні матеріали, публікував цікаві кореспонденції зі злободенних питань повсякденного життя мешканців краю.

Помер Олександр Тищинський, як засвідчив сучасник, «на бібліотечному посту» 28 січня 1896 року. Під час «вечора в залі Дворянського зібрання на користь громадської бібліотеки, якого він був відповідальним розпорядником, відчув себе ... недобре, непомітно зник, ні з ким не попрощавшись, а через годину дочки небіжчика, вертаючись додому, знайшли батька мертвим на порозі власної хати...» [№ 583, с. 11]. Біля Воскресенської церкви відбулося відспівування, а потім небіжчика поховали біля самого храму. Могила збереглася до наших днів. На пам'ятнику доволі лаконічний, але промовистий напис: «А. А. Тищинский, благодарный город Чернигов».

Література

1883

554. **Сводь** постановленій Черниговской городской думы отъ 1871–1883 годовъ / [сост., на основаніи постановленія Думы, городскимъ головою В. М. Хижняковымъ]. – Черниговъ : Губернская типографія, 1883. – 1271 с.

С. 280, 314, 422, 566, 682, 685, 983, 1109, 1110, 1193 :
Про О. Тищинського.

1894

555. **Составь** Черниговскаго губернскаго земства (1865–1884) // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1884. – № 6/10. – Приложение. – С. 1–108.

С. 88–89 : *Про О. Тищинського.*

1896

556. **Грінченко Б.** Олександр Тищинський / Борис Грінченко // Зоря. – 1896. – Число 17. – С. 338–340 : фот.

---

557. **Мѣстные** извѣстія // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1896. – 31 янв. – Часть неофициальная. – С. 1.
Про похорон О. Тищинського 1896 р. у Чернігові.

558. **Некрологъ** А. А. Тищинскаго // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1896. – 28 янв. – Часть неофициальная. – С. 1

559. **Похороны** А. А. Тищинскаго // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1896. – 2 февр. – Часть неофициальная. – С. 2.

560. **Сводъ** постановленій Черниговской городской думы отъ 1883–1887 года / [сост. по порученію Думы В. Хижняковъ]. – Черниговъ : Типографія Губернскаго земства, 1896. – 387, 8 с.

С. 5, 7, 8, 59, 91, 157 : Участь гласного О. Тищинського у засіданнях Черніг. міської думи у 1883–1887 рр.

1900

561. **Загирня М.** Леонидъ Ивановичъ Глѣбовъ (1827–1893). Біографическій очеркъ / М. Загирня, Б. Гринченко // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1900. – № 3. – С. 128–175.

С. 132, 142, 147, 149, 150, 167 : Про О. Тищинського.

1929

562. **Максимович Т.** [Могилянський М.] Чернігівські мемуаристики (С. Русова та М. Грінченкова з Аркадієм Верзиловим) / Т. Максимович // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1929. – Кн. XXV. – С. 358–373.

С. 363, 365, 366, 368, 370 : Зауваження з приводу помилок і неточностей у спогадах С. Русової, М. Грінченко та А. Верзилова про О. Тищинського.

2001

563. **Гандиш А.** Олександр Тищинський: штрихи до портрета / А. Гандиш // Життя Полісся. – 2001. – 3 лют. – С. 7 ; 31 берез. – С. 7.

2002

564. **Особові** архівні фонди Інституту рукопису : путівник / [О. С. Боляк [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – Київ : [б. в.], 2002. – 765 с.
С. 122 : Згадується О. Тищинський.

2003

565. **Студьонова Л. В.** Батько – голова земської управи, дочка – оперна співачка / Л. В. Студьонова // Біла хата. – 2003. – 24 січ. – С. 6.

Нарис про О. Тищинського та його доньку, співачку Л. Андрееву-Дельмас.

566. **Студьонова Л. В.** Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Л. В. Студьонова. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2003. – 88 с.

С. 79–80 : Про О. Тищинського.

2004

567. **Коцюбинська Н.** Родина Коцюбинських і громадська бібліотека / Н. Коцюбинська // Невичерпне джерело знань : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 125-річчю з часу заснування Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка / [упоряд. Л. В. Феофілова]. – Чернігів, 2004. – С. 31–35.

С. 31 : Згадується О. Тищинський.

2006

568. **Дудко В.** «Ранній» Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості / Віктор Дудко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 76–82.

2010

569. **Грищенко П.** Чернігів уміє бути вдячним : 5 липня виповнюється 175 років від дня народження Олександра Тищинського / Петро Грищенко // Біла хата. – 2010. – 1 лип. – С. 3.

Про заслуги О. Тищинського перед Черніговом.

---

570. **Самойленко Г.** Газета «Черниговський листок» Л. Глібова і її кореспонденти / Г. Самойленко // Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Серія : Філологічні науки – 2010. – Вип. 1. – С. 4–17.

С. 5, 8, 16 : О. А. Тищинський – громад. діяч, друг Л. І. Глібова, співробітник газети «Черниговський листок», друкував кореспонденції з Городнян. та Черніг. повітів.

2011

571. **Самойленко Г. В.** Вірний друг Л. Глібова О. Тищинський / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. – Ніжин, 2011. – Вип. 63. – С. 49–59.

572. **Самойленко Г. В.** Леонід Глібов у колі сучасників / Г. В. Самойленко ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 127 с. : іл.

С. 3, 27, 33–35, 64–76, 72, 83, 85, 86, 116–118 : Участь О. А. Тищинського у громад.-політ. житті, короткий біогр. нарис про нього.

2012

573. **Мисюра О.** Олександр Кониський у спілкуванні з земляками / О. Мисюра // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 10–16.

С. 12, 15 : Згадується О. Тищинський.

574. **Морозов В.** Участь дворянства Чернігівської губернії в редакційно-видавничій діяльності пореформеного періоду / Віталій Морозов // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3/4. – С. 71–75.

С. 72, 74 : Про О. Тищинського.

2013

575. **Милиця Ю.** Український громадський та політичний діяч Олександр Тищинський (1835–1896) / Ю. Милиця // *Juvenia studia* : зб. студ. наук. пр. – Чернігів, 2013. – Вип. 3. – С. 127–129.

2014

576. **Милиця Ю. О.** Тищинський та Л. Глібов / Ю. Милиця // *Juvenia studia* : зб. студ. наук. пр. – Чернігів, 2014. – Вип. 4. – С. 139–142.

577. **Половнікова С. О.** Колись на Сіверянській... (за спогадами та архівними джерелами) / С. О. Половнікова, Н. Є. Самохіна // М. Коцюбинський: погляд з ХХІ століття : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 2014. – С. 304–310.

С. 305, 307 : У спогадах І. Коцюбинської серед сусідів загадується родина Тищинських, садиба яких знаходилася на Сіверянській вулиці.

2015

578. **Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область. Вип. 1 : Чернігівський район** / [упоряд. : Е. Ілляшенко, О. Коваленко, А. Подкур та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – 204 с.

С. 15 : О. Тищинський – очільник Черніг. повітової зем. управи у 1875–1876 та 1877–1880 рр.

2016

579. **Рахно О. Я.** Чернігівське губернське земство і питання фінансування Чернігівської громадської бібліотеки / О. Я. Рахно // Краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини : обл. наук.-практ. конф. до 25-ї річниці незалежності України : зб. матеріалів / [упоряд.: П. Грищенко, І. Каганова]. – Чернігів, 2016. – С. 25–29.

С. 25 : О. Тищинський – один із засновників Черніг. громадської бібліотеки.

580. **Студьонова Л.** Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Людмила Студьонова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 256 с.

С. 124, 207, 208 : Про О. Тищинського.

2019

581. **Лисенко І.** Енциклопедія української пісні / Іван Лисенко. – Вид. 2-ге, допов. і випр. – Житомир : Рута, 2019. – 603 с.

С. 517 : Згадується О. Тищинський як фольклорист та поціновувач української музики.

2020

582. **Світленко С.** Український народолобець Олександр Тищинський / С. Світленко // Studies in history and philosophy of science and technology = Дослідження з історії і філософії науки і техніки. – 2020. – Т. 29, № 2. – С. 54–66.

***

583. **Олександр** Амфіанович Тищинський (1835–1896) : біобібліогр. покажч. / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Нац. ун-т «Черніг. колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; [уклад. і вступ. ст.: О. Б. Коваленко, О. Я. Рахно]. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2020. – 78 с. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини ; вип. 27).

2021

584. **Коваленко О.** Громадська діяльність О. А. Тищинського (1835–1896) / Олександр Коваленко, Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2021. – № 6. – С. 114–122.

585. **Світленко С. І.** Український народолобець та українознавець Петро Єфименко: формування світогляду / С. І. Світленко // Studies in history and philosophy of science and technology = Дослідження з історії і філософії науки і техніки. – 2021. – Том 30, № 1. – С. 95–103.

С. 99, 101: Про українські народолобські погляди О. Тищинського.

2024

586. **Морозова А. В.** Нові факти з життя родини Л. І. Глібова (до 130-річчя від дня смерті) / Морозова Анна Валеріївна,

---

Адам'юк Алла Анатоліївна // Грааль науки. – 2023. – № 34. – С. 385–389.

С. 386 : Згадується О. Тищинський.

***

Див. також: № 2. – С. 4, 5, 46, 47, 54, 67, 78, 97; № 6. – С. 5, 6; № 7. – С. 16; № 9. – С. 106; № 13. – С. 8, 12, 19, 28, 48, 52, 70, 73, 80, 85, 91, 175; № 22. – С. 9, 34, 36; № 33. – С. 12, 14, 102, 109, 110, 115, 118, 119, 122, 130, 154, 157, 160, 170, 171, 174, 177, 309; № 51. – С. 62; № 53. – С. 29, 30, 38, 59; № 61. – С. 110, 111, 118; № 150. – С. 59; № 175. – С. 11, 17; № 181. – С. 5, 8, 13, 14, 49, 51, 58, 99, 101–105, 107, 136, 139–143; № 187. – С. 55, 78–81; № 188. – С. 92; № 326. – С. 463–465, 473, 480; № 414. – С. 60, 63; № 596. – С. 206, 278, 305–307; № 637. – С. 136; № 690. – С. 39, 43.

Хижняков Василь Михайлович (1842–1917)

Василь Хижняков – міський голова Чернігова (1875–1887) та гласний міської думи, голова Чернігівської губернської земської управи (1886–1896), викладач Чернігівської класичної чоловічої гімназії, гласний чернігівських земських зібрань – губернського та повітового. Саме з діяльністю Василя Михайловича пов'язана поява в Чернігові вже таких звичних для нас зручностей, як водогін, гасове вуличне освітлення, мощення вулиць бруківкою.

Василь Хижняков народився 24 грудня 1842 року в Києві у дворянській сім'ї чиновника духовного відомства Михайла Михайловича та його дружини Анастасії Петрівни. Дитячі та юнацькі роки Василя минули в Києві у батьківському домі

на Софіївській вулиці. Василь Михайлович згадував, що його сім'я відзначалася великою набожністю й суворим вихованням. Мати хлопчика померла відразу після його народження і Василь навіть не пам'ятав, хто вчив його азам наук. Але навчившись читати, він, за його власним виразом, «зачитувався до одуріння». У 10 років Василь вступив до 2-ї Київської гімназії, де кілька курсів на одній лаві провчився з Павлом Чубинським. Уже тоді, навчаючись у гімназії, завдяки вчителю малювання Іванові Сошенку, який близько знав Тараса Шевченка, Василь Хижняков ознайомився з творчістю Кобзаря. Саме на квартирі у вчителя молодий гімназист почитав рукописні твори поета і дещо переписав собі.

Згодом Василь Михайлович вступив до Київського університету Святого Володимира на історико-філологічний факультет. Роки навчання тут припали на період перетворень, які проводив імператор Олександр II, що вплинуло на формування громадської позиції Василя Хижнякова.

По завершенні навчання Василь Михайлович працював вчителем у Пінській гімназії. У 1866 році Василь Хижняков переїхав до Чернігова, який став для нього другою батьківщиною. Тут розпочав свою діяльність з викладання латини та словесності в чоловічій і жіночій гімназіях. 13 років життя присвятив педагогічній роботі. Але вже в 70-х роках XIX ст. система освіти, на думку Василя Михайловича, стала геть непридатною та викликала з боку викладача гостру критику. Наприклад, педагогів гімназії він називав людьми, що займають своє місце без будь-якої користі і навіть мають шкідливий вплив на учнів. Зауваження Хижнякова в адміністрації закладу викликали лише роздратування, і врешті-решт йому наполегливо порадили подати у відставку. Відтоді Василь Михайлович з головою поринув у громадську діяльність, яка тривала 23 роки його життя.

Уже в 1873 році Василь Хижняков був обраний членом міської управи й заступником міського голови. 1875 року Василя Михайловича обрали Чернігівським міським головою. Він обіймав цю посаду наступні 12 років. За цей час у місті було побудовано водогін, створено Чернігівський міський банк, розпочато брукування вулиць, улаштовано гасове освітлення, організований ветеринарно-санітарний нагляд, відкрито лікарню, приведено до ладу цвинтар, налагоджено протипожежну охорону, відкрито страхове товариство, упорядковано торгівлю алкогольними напоями. 1894 року почалася телефонізація та електрифікація Чернігова.

У 1877 році Василь Хижняков був обраний від Чернігова гласним Чернігівського повітового та губерньського земських зібрань на 1877–1879 роки. Надалі його постійно обирали земським гласним – фактично до кінця життя. На цій посаді Василь Михайлович багато уваги приділяв розвитку медицини, освіти, бібліотечної справи.

У 1886 Василь Хижняков був обраний головою Губерньської земської управи, потім його обирали на цю посаду ще кілька разів.

Василь Михайлович велику увагу приділяв також розвитку культури. Він був одним із засновників аматорського Чернігівського музично-драматичного гуртка, входив до складу Комісії з улаштування Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського.

Василь Хижняков був одним із засновників Чернігівської громадської бібліотеки, протягом чотирьох років входив до складу правління книгозбірні. Він докладав чимало зусиль для поповнення книжкового фонду. При цьому стояв на тій позиції, що при закупівлі книжок слід звертати увагу насамперед на твори українських письменників і книги, що стосувалися Чернігівської губернії. Василь Хижняков відзначився пожертвуваннями грошей на потреби книгозбірні. Так, наприклад, у 1900 році він подарував фонду бібліотеки частину прибутку від продажу своєї книги «Черниговская старина».

Слід сказати і про наукову діяльність Василя Михайловича, у творчому доробку якого – понад 120 творів. Василь Хижняков створив низку нарисів і статей, що проливають світло на історичну минувшину Чернігівщини та актуальні проблеми тогочасної дійсності, а його посмертні опубліковані спогади, на думку дослідників, належать до «золотого фонду» вітчизняної мемуаристики.

У 1901 році керівництво Чернігівської міської думи звернулося до чернігівського губернатора з клопотанням щодо присвоєння звання «Почесний громадянин» активним гласним думи, в тому числі й Василеві Хижнякову як людині, яка справді, не шкодуючи власних сил, чимало зробила для поліпшення добробуту населення і покращення благоустрою міста. Але відповідь була негативною.

Проблеми виникли і з пенсійним забезпеченням Василя Михайловича. Загалом роботі на виборних посадах Василь Хижняков присвятив 23 роки життя, на державній службі перебував 15 років. За законодавством того часу він не мав права на державну пенсію. І лише завдяки ініціативі Губернського земського зібрання, яке ухвалило рішення про внесення в кошторис суми на допомогу Хижнякову по 100 рублів на місяць, удалося підтримати Василя Михайловича до останніх днів його життя.

Останні роки Василь Хижняков жив у невеличкому маєтку, який придбав у селі Кезі Чернігівського повіту. Там він заснував крамницю й Товариство дрібного кредиту. У своєму будинку Василь Михайлович зібрав бібліотеку і намагався залучити селян до систематичного читання книжок.

Помер Василь Хижняков 28 лютого 1917 року й був похований на цвинтарі Вознесенської церкви в Чернігові. Згодом його перепоховали в заздалегідь підготовленому склепі в Кезях. Могила не збереглася.

На честь Василя Хижнякова сьогодні в Чернігові названа одна з вулиць міста. А 21 вересня 2021 року на

фасаді будівлі колишньої міської думи було відкрито портретну дошку в пам'ять про Василя Михайловича.

Праці Василя Хижнякова

1875

587. **Новый** источникъ городскихъ доходовъ / сост. В. М. Хижняковымъ. – Черниговъ, 1875. – 12 с.

Про джерела наповнення міського бюджету Чернігова.

1880

588. **Объ устройствъ** водопровода въ Черниговѣ / [сост. на основаніи постановленія Городской думы городскимъ головою В. М. Хижняковымъ]. – Черниговъ : Губернская типографія, 1880. – 77 с.

1883

589. **Сводъ** постановленій Черниговской городской думы отъ 1871–1883 г. / [сост. на основаніи постановленія Думы городскимъ головою В. М. Хижняковымъ]. – Черниговъ : Губернская типографія, 1883. – 1271 с.

1899

590. **Рѣчь** В. М. Хижнякова, произнесенная въ Черниговской женской гимназіи 11 мая 1899 года // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1899. – № 6. – С. 13–15.

Промова В. Хижнякова у зв'язку зі смертю предводителя дворянства Чернігівської губернії, відомого громадського діяча князя М. Д. Долгорукова.

591. **Черниговская** старина (1765–1810 гг.). По архивнымъ бумагамъ городской думы / В. М. Хижняковъ // Кіевская старина. – 1899. – № 6. – С. 367–407.

1900

592. **Наставленіе** для ведущихъ дѣло съ Крестьянскимъ поземельнымъ банкомъ / [сост. В. М. Хижняковъ]. – Черниговъ : Типографія Губернскаго земства, 1900. – 6, 90 с.

1916

593. **Воспоминанія** земскаго дѣятеля / В. М. Хижняковъ ; авт. предисл. В. Я. Богучарскій. – Петроградъ : Огни, [1916]. – XV, 249, [1] с.

594. **Обзоръ** развитія дѣятельности Черниговскаго уѣзднаго земства за 50 леть / сост. В. М. Хижняковъ. – Москва : Печатня С. Н. Яковлева, 1916. – 118 с.

2002

595. **З мого** минулого / В. Хижняков // Хроніка-2000. – 2002. – Вип. 51/52. – С. 57–79.

2016

596. **Чернігівська** старовина / Василь Хижняков ; підгот. до друку і вступ. ст.: О. Б. Коваленко, А. Л. Курданов, О. Я. Рахно. – Чернігів : Десна поліграф, 2016. – 352 с.

Література про Василя Хижнякова

1875

597. **Служебныя** перемѣны по Черниговской губерніи // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1875. – 6 апр. (№ 14). – Часть официальная. – С. 3.

Затвердження на посаду Чернігівського міського голови колезького радника В. М. Хижнякова.

1877

598. **Отъ правленія** Черниговской общественной библиотеки // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1877. – 21 авг. (№ 34). – Особое прибавленіе. – С. 3.

У 1877 р. В. Хижняков пожертвував кошти на користь Чернігівської громадської бібліотеки.

1887

599. **Горинекъ К.** Къ исторіи Черниговскаго водопровода (Дополненіе) / К. Горинекъ // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1887. – 19 іюля (№ 57). – Часть неофициальная. – С. 4.

Згадка про В. Хижнякова як ініціатора облаштування водогону.

600. **Мѣстная** хроника // Черниговские губернские вѣдомости. – 1887. – 5 февр. (№ 11). – Часть неофициальная. – С. 3–4.

С. 3 : 27 січ. 1887 р. відбулося останнє засідання Чернігівської міської думи під головуванням В. М. Хижнякова, обраного головою Чернігівської губернської земської управи, під час якого він передав повноваження заступнику міського голови І. Л. Шрагу до обрання нового голови.

2007

601. **Рахно О. Я.** Василь Хижняков та його «Черниговская старина» / О. Я. Рахно, О. Б. Коваленко, А. Л. Курданов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : зб. наук. пр., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 658–665.

602. **Рахно О.** Голова Чернігівської губернської земської управи В. М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності / Олександр Рахно // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 110–115.

2013

603. **Ісаєнко О.** «Я очень часто скорблю о том, как мало сделано...» / Олена Ісаєнко // Деснянка вільна. – 2013. – 5 січ. – С. 6 : фот. ; 10 січ. – С. 9 : фот.

Нарис про В. Хижнякова.

604. **Рахно О. Я.** Василь Михайлович Хижняков // Голови Чернігівської губернської земської управи : біобібліогр. довід. / Олександр Рахно ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Департамент інформ. діяльн. та комунікацій з громадськістю. – Чернігів : Десна Поліграф, 2013. – С. 88–109.

2016

605. **Іскорко-Гнатенко В.** Маловідома сторінка біографії Олени Пчілки (перший київський період) / Валентина Іскорко-Гнатенко // Слово і Час. – 2016. – № 9. – С. 103–109.

С. 107 : Наводяться спогади В. Хижнякова про 2-гу київську гімназію, в якій він навчався з 1852 по 1860 рр.

***

606. **Хижняков** Василь Михайлович (1842–1917) : біобібліогр. покажч. / [упоряд. і вступ. ст.: О. Б. Коваленка, О. Я. Рахна, А. Л. Курданова]. – Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2016. – 171 с. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини ; вип. 22).

2017

607. **Бондар О. М.** Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Миколайович Бондар ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2017. – 313 с.

С. 2, 24, 25, 164, 175 : Автор згадує В. Хижнякова, як історика-дослідника, що вивчав розвиток Чернігова XVIII–XIX ст.

608. **Єлісеєва М.** Василь Хижняков – людина, яку варто пам'ятати / Марта Єлісеєва // Чернігівські відомості. – 2017. – 18 січ. – С. 15.

Про внесок В. Хижнякова у розвиток Чернігова.

609. **Новак А.** Чи бути місту з пам'ятником меру? / Андрій Новак // Чернігівщина. – 2017. – 26 січ. – С. 4.

Пропозиція встановити пам'ятник голові Чернігівської міської думи В. Хижнякову, обраному на цю посаду в 1875 р.

2018

610. **Бельман С.** Еврейская тема в мемуарах Черниговского городского головы 1875–1887 гг. Василия Михайловича Хижнякова / Семен Бельман // Євреї Лівобережної України. Історія та культура : матеріали XIII Міжнар. наук. семінару, 22 берез. 2018 р. м. Чернігів. – Чернігів, 2018. – С. 17–34.

2021

611. **Прима А.** Приклад, що гідний наслідування / Алла Прима // Деснянська правда. – 2021. – 22 жовт. – С. 1, 5.
21 вересня 2021 р. в Чернігові відкрили меморіальну дошку з погруддям В. Хижнякова.

2022

612. **Котельницький Н. А.** Доповідь В. М. Хижнякова Чернігівському губернському земському зібранню щодо покращення організації початкової народної освіти як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80-ті рр. XIX ст.) / Назар Анатолійович Котельницький // Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Суми, 29 квіт. 2022 р.) / редкол.: В. М. Власенко [та ін.]. – Суми : [Вид-во Сум. держ. ун-ту], 2022. – С. 68–74.

613. **Котельницький Н. А.** «Письма из Чернигова» В. М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.) / Н. А. Котельницький // Вісник науки та освіти. – 2022. – № 1. – С. 287–295.

2023

614. **Подвербний А.** Василь Хижняков: педагог, громадський діяч, міський голова Чернігова / Андрій Подвербний // Сім днів. – 2023. – 27 квіт. – С. 12.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52, 70, 73, 77, 81, 84, 89, 101, 102, 117, 119, 120, 125, 135, 156; № 22. – С. 7, 8, 12, 24, 29, 34, 35; № 53. – С. 40; № 63. – С. 85; № 65. – С. 158–160; № 78. – С. 895, 965; № 156. – С. 186–202; № 400. – С. 99, 102; № 564. – С. 367, С. 370.

Червінський Петро Петрович (1848–1931)

Петро Червінський – дворянин, син колезького радника, відомий земський статистик і громадський діяч. Проте сьогодні через недостатність джерел важко відтворити у повному обсязі перебіг його життя і діяльності.

Петро Червінський народився в Чернігові у 1848 році. Дитячі роки Петра Петровича минули переважно в Городні та на хуторі Будище, який на довгі роки став обійстям родини і щемливим спогадом про сімейний затишок для кількох поколінь Червінських.

У 1861–1866 роках Петро Червінський навчався у Полтаві в кадетському корпусі, а в 1866–1868 роках – у Костянтинівському військовому училищі в Санкт-Петербурзі. З 1868 року Петро Петрович здобував освіту в Землеробському інституті у Санкт-Петербурзі. Восени 1870-го був ініціатором студентських читань з політичних питань і сам прочитав шість доповідей. У листопаді 1870 року – діяльний учасник студентських сходок. Після обшуку та арешту 1 грудня 1870 року утримувався у Петропавлівській фортеці. Ухвалою Слідчої комісії від 10 січня 1871 року за «ворожий політичний настрій» був засланий до Холмогорів Архангельської губернії, де перебував до 1875 року. клопотання його матері у 1871 році про дозвіл закінчити освіту залишилося без уваги. Такий дозвіл був даний лише в 1875 році, після чого Петро Червінський повернувся до навчання і закінчив Землеробський інститут.

Роки, проведені у засланні, далися взнаки: багато було прочитано, переосмислено і знайшло прояв у публіцистичній

діяльності Петра Петровича. Сьогодні його літературні роботи майже невідомі, а в 70-х роках ХІХ ст. ім'я Петра Червінського набуло широкої популярності. З 1875 до 1886 року Петро Петрович був співробітником газети «Неделя». Деякі з його статей, за підписом «П. Ч.», «Чернігівець» та інші, привернули до себе увагу та викликали тривалу і жваву полеміку з «питання села».

Доленосним для Петра Червінського став 1876 рік. Петро Петрович був запрошений чернігівською управою до завідування земською статистикою. Справа ця була новою, не мала за собою готових програм і методів дослідження. Червінський спільно зі своїми найближчими співробітниками (Варзаром, Русовим, Шлікевичем, Семяновським, Філімоновим) розробив та увів у практику особливий тип статистико-економічних досліджень – збирання даних на місцях, по дрібних територіальних одиницях. Тип цей згодом був прийнятий за зразок земствами кількох губерній і використовувався у практиці під ім'ям «територіального» або «чернігівського» типу земської статистики.

Входив Петро Червінський і до групи представників демократично налаштованої інтелігенції Чернігова, зусиллями якої у місті була заснована громадська бібліотека. Він пожертвував 25 рублів на її відкриття. На зборах членів-засновників, що відбулися 1877 року на приватній квартирі, Петро Петрович був обраний першим головою правління Чернігівської громадської бібліотеки.

З 1881 року Петро Червінський як член губернської управи став управляти статистичними дослідженнями всього чернігівського земства. Ці роботи були доведені до завершення у більшій частині губернії та опубліковані у 15 томах (за кількістю повітів) «Матеріалів статистико-економічних досліджень». За значний внесок у розвиток земської статистики Міністерство державного майна нагородило Петра Червінського Великою золотою медаллю графа Кисельова.

У 1891–1918 роках Петро Червінський працював в економічному відділі відомства шляхів сполучення. У 1920–1928 роках був завідувачем відділу сільськогосподарської економіки при Вятській обласній сільськогосподарській дослідній станції у Соколовці. З 1928 року – пенсіонер.

На жаль, інформація про останні роки життя Петра Петровича відсутня. Відомо лише, що він пережив смерть свого старшого брата Миколи Петровича Червінського – професора, вченого-зоотехніка, ректора Київського політехнічного інституту. Непоправною втратою для Петра Петровича стала смерть сина Бориса, який народився 1880 року в Чернігові, здобув освіту в міській чоловічій гімназії і згодом став відомим велофігуристом, професійним велосипедним гонщиком. Уперше в історії цирку створив номер велофігурної їзди, виконував чимало трюків, деякі з них стали сенсацією ХХ ст.

Петро Червінський помер у 1931 році. Місце його поховання, на жаль, невідоме.

Праці Петра Червінського

1875

615. **Наша** національная особенность / П. П. Червинский // Недѣля. – 1875. – № 31. – С. 1009–1019.

Про негативні вплив кріпосного права на розвиток селянства.

616. **Отъ чего** безжизненна наша литература? / П. П. Червинский // Недѣля. – 1875. – № 44. – С. 1427–1433.

Аналіз тогочасної літератури та її порівняння з європейською літературою.

1877

617. **Землевладѣніе** въ Салтыково-Девицкой волости Черниговской губерніи / П. Червинский // Труды статистическаго отдѣленія при Черниговской губернской земской управѣ. Вып. I. – Черниговъ : Земская Типографія, 1877. – С. 4–27.

1881

618. **Обьясненія** къ земледѣльческой программѣ (члена губернской управы П. П. Червинскаго) // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1881. – № 1/4. – С. 19–29.

619. **Земледѣльческая** программа, приспособленная къ собиранію сведеній для оцѣнки земледѣльческихъ угодій / П. П. Червинскій. – Черниговъ : Типографія Губернскаго земства, 1881. – Вып. 1/4. – 426 с.

Як голова Чернігівського статистичного відділення П. Червінський, використовуючи попередні статистичні програми, розробив землеробську програму для оцінки земельних угідь губернії.

1883

620. **Матеріали** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ Статистическимъ отдѣленіемъ при Черниговской губернской земской управѣ. Т. VIII : Стародубскій уѣздъ / [сост.: А. С. Семяновскій, Е. С. Филимоновъ, А. П. Шликевичъ] ; вступ. ст. П. Червинскаго. – Черниговъ : Земская типографія, 1883. – 193 с.

621. **Матеріали** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные экспедиціоннымъ способомъ Статистическимъ отдѣленіемъ при Черниговской губернской земской управѣ. Т. IX : Суражскій уѣздъ / [сост.: П. П. Червинскій, А. С. Семяновскій, Е. С. Филимоновъ, А. П. Шликевичъ] ; вступ. ст. П. Червинскаго. – Черниговъ : Земская типографія, 1883. – 354 с.

1884

622. **Матеріали** для оцѣнки земельныхъ угодій, собранные Черниговскимъ статистическимъ отдѣленіемъ при губернской земской управѣ. Т. XII : Новгород-Северскій уѣздъ, съ двумя литографированными картами / сост. П. П. Червинскій. – Черниговъ : Земская типографія, 1884. – [6], 65, 173, III с. + 1 карта.

1887

623. **Матеріали** для оцінки земельних угодій, зібрані Черніговським статистичним відділенням при губернській земській управі. Т. XV і останній : Крелевецький уездъ: съ чотырьма литографированными картами и приложеніемъ Подворной переписи 1883 г. и Румянцовской переписи 1767 г. / сост. П. П. Червинскій. – Черніговъ : Земская типографія, 1887. – IX, 114, 88, 291, II с. + 2 карты.

***

Див. також: № 307, 308.

Література про Петра Червінського

1911

624. **Веселовскій Б.** Історія земства : въ 4 т. Т. 3 / Борисъ Веселовскій. – Санкт-Петербургъ : Издательство О. Н. Поповой, 1911. – 780 с.

С. 193, 301, 467 : Про внесок П. Червінського в роботу Чернігівського земства.

625. **Веселовскій Б.** Історія земства : въ 4 т. Т. 4 / Борисъ Веселовскій. – Санкт-Петербургъ : Издательство О. Н. Поповой, 1911. – 696 с.

С. 305, 307, 315, 316 : Про внесок П. Червінського в роботу Чернігівського земства.

2011

626. **Дорошок Н.** Діяльність земського статистичного відділення по опису та оцінках промислових підприємств Чернігівської губернії / Наталія Дорошок // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 103–107.

Згадується П. Червінський, як завідувач земського статистичного відділення, що організував роботу для оцінки фабрик та заводів губернії.

627. **Макієнко О. А.** Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земствах України (друга половина

XIX – початок XX ст.) / О. А. Макієнко // Історичний архів. – 2011. – Вип. 6. – С. 125–131.

С. 127 : Згадується про статистичну діяльність П. Червінського у Чернігівському губернському земстві.

2013

628. **Дорошок Н. А.** Історіографія земської статистики Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. А. Дорошок // Гілея. – 2013. – № 77. – С. 87–89.

С. 4 : Про статистичну діяльність П. Червінського у Чернігівському губернському земстві.

2015

629. **Дорошок Н.** Структура та кадровий склад статистичної служби при Чернігівському земстві (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Дорошок // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. – 2015. – Вип. 134. – С. 58–62.

С. 59 : Про П. Червінського.

2016

630. **Дорошок Н.** Деякі питання в діяльності Чернігівської земської статистики / Н. Дорошок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2016. – Вип. 1(1). – С. 27–31.

С. 28–30 : Про П. Червінського.

2022

631. **Помаз В.** Чернігівська земська статистика [другої половини XIX ст.] / Валерій Помаз // Світ-інфо. – 2022. – 20 січ. – С. 14.

Згадується П. Червінський.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 12, 52, 53, 70, 73, 74, 76, 167; № 51. – С. 61; № 53. – С. 29, 31, 38; № 56. – С. 74; № 57. – С. 150;

№ 58. – С. 138; № 59. – С. 87; № 61. – С. 111, 112; № 63. – С. 84;
№ 64. – С. 136–137; № 65. – С. 157, 160, 161, 168; № 67. – С. 23,
24, 33; № 103. – С. 76; № 145. – С. 133–134; № 150. – С. 59;
№ 157. – С. 50, 52; № 393. – С. 75; № 400. – С. 99–101;
№ 761. – С. 113–115.

Шраг Ілля Людвігович (1847–1919)

Ілля Шраг – відомий громадсько-політичний та земський діяч, адвокат, публіцист і красзнавець, активний член Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства прихильників української науки, літератури і мистецтва, один із засновників Чернігівської громадської бібліотеки. Дбав про стан освіти в Україні та введення у школах Чернігівської губернії української мови.

У 1906 році під керівництвом Іллі Людвіговича було організовано товариство «Просвіта» в Чернігові. Депутат 1-ї Державної думи. У 1917 році був обраний членом Української Центральної Ради.

Ілля Людвігович народився в 1847 році в містечку Седнів Чернігівської губернії в сім'ї лікаря, вихідця із Саксонії. Батько його служив лікарем у маєтку відомої родини Лизогубів, мати походила з роду дрібнопомісних дворян Колодкевичів. Дитячі роки, судячи зі спогадів Іллі Шрага, минали в атмосфері, де переважали українська мова й українські симпатії. Такі ж настрої певною мірою зберігалися і в Чернігівській гімназії, куди 13-річного хлопчика прийняли до другого класу. На гімназичні роки припадає і перший прояв громадянської непокори: це був напівдитячий протест проти гімназійного інспектора, який спробував завести поміж учнів своїх шпигунів. Результатом непокори стало

виключення з гімназії, тому Ілля Шраг мусив скласти випускні іспити екстерном.

Ілля Людвігович навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, звідки був виключений у 1869 році за спробу організації демонстрації, а поліція ухвалила вислати його на батьківщину у статусі піднаглядного.

Опинившись у неповні 22 роки у скрутному становищі без завершеної освіти, коштів, батьківської підтримки, бо батько його вже помер, Ілля Шраг не здався. Йому пощастило влаштуватися до Чернігівської губернської земської управи, щоправда, лише на низькооплачувану посаду помічника діловода. Проте незабаром здібного і працьовитого співробітника підвищили, доручивши виконувати обов'язки секретаря редакції «Земского сборника Черниговской губернии».

Не полишив він і надії завершити вищу освіту, попри всі перешкоди добився дозволу скласти екстерном іспити за курс юридичного факультету Київського університету Святого Володимира. Успішно захистивши кандидатську роботу, Ілля Людвігович отримав від свого наукового керівника, відомого вченого-правознавця, професора Олександра Кістяківського спокусливу пропозицію – залишитися на кафедрі для наукової роботи, але змушений був повернутися до Чернігова, бо поліція визнала небажаним його перебування в Києві.

Ні викладачем, ні науковцем Ілля Шраг не став, але юристом-практиком він був першокласним. Його кар'єра розпочалася у 1875 році на посаді присяжного повіреного (адвоката) окружного суду в Чернігові. Пройшло небагато часу, й Ілля Людвігович здобув визнання на цьому шляху. Досить часто він брався за ведення політичних справ. До Іллі Шрага звертався Михайло Грушевський з проханням «послужить своєю порадою» у справах, що стосувалися діячів українського руху.

Ілля Людвігович також брав безпосередню участь у діяльності органів місцевого самоврядування. У 1875 році його обрали гласним міської думи, згодом – членом міської

управи, потім – гласним Чернігівського повітового та губерньського земських зібрань. У 1877 році Ілля Шраг, разом з групою демократично налаштованої земської інтелігенції міста долучився до заснування і подальшої діяльності Чернігівської громадської бібліотеки. У грудні 1893 року на загальних зборах Чернігівської громадської бібліотеки Іллю Шрага обирають членом правління та ревізійної комісії й відразу доручають йому розглянути питання про передплату дитячих книг і журналів. Було передплачено часопис «Мир Божий» та складено список книг для дітей, які необхідно придбати. Саме з цього часу участь Іллі Людвіговича в житті бібліотеки стала активною. В серпні 1895 року Чернігівська міська дума ухвалила рішення передати кам'яний будинок по вулиці Гончій для Чернігівської громадської бібліотеки й губернської архівної комісії, а вже в жовтні того ж року голова правління бібліотеки Ілля Шраг на засіданні міської думи просив відвести для книгозбірні ліву половину будинку, оскільки у правій – тіснувато. У результаті бібліотека отримала те, на що сподівалася, – флігель того самого кам'яного будинку. Надзвичайно цікавими є «Отчеты Черниговской общественной библиотеки за 1897 и 1898 годы», підготовлені головою правління Іллею Шрагом та секретарем Олександром Русовим. Отже, понад 20 років один з найвідоміших діячів громадсько-політичного руху в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ілля Шраг брав активну участь у діяльності Чернігівської громадської бібліотеки.

Українські симпатії Іллі Шрага остаточно визріли на початку 90-х рр. ХІХ ст. Чималу роль зіграло його спілкування з Олександром Кістяківським, Олександром Кониським та іншими впливовими членами Київської громади. Починаючи з 1893 року, коли оформилася громада в Чернігові, Ілля Шраг став не тільки її неодмінним учасником, але, за оцінкою Марії Грінченко та Аркадія Верзилова, «лідером чернігівських українців». Наприкінці 90-х рр. він входив до керівництва громадівського руху в Україні.

На зламі XIX–XX ст. рух за впровадження української мови в шкільництво, скасування цензурних утисків і взагалі наслідків Емського указу поширився по всій Україні, й Ілля Шраг став одним із його активістів.

Він не стояв осторонь партійного руху, що на початку XX ст. набув поширення в середовищі української інтелігенції. Ім'я Іллі Шрага називають серед лідерів Української демократичної партії, що утворилася в 1904 році. Належав він до її поміркованого крила.

Зоряною годиною в житті Іллі Шрага стало його обрання в 1906 році депутатом від Чернігівської губернії до Першої Державної думи. До пріоритетних напрямів діяльності Іллі Шрага належали заходи зі згуртування послів від українських губерній у парламентську фракцію. Разом із депутатами від українських губерній він заснував клуб українських послів.

1 травня 1906 року фракція розпочала роботу. Головною метою її діяльності стала підготовка законопроекту про автономію України. Найбільше опікувалися цим питанням керівництво Української демократично-радикальної партії та Михайло Грушевський. Заснований спільними зусиллями часопис «Украинский вестник» пропагував цю ідею, а також знайомив українську громадськість із настроями та проектами членів фракції. Ці ж проблеми перебували і в полі зору редакції журналу «Нова громада». Хоча діяльність думського угруповання і не дала бажаних результатів, але вплив її на піднесення національного руху важко переоцінити.

Розпуск Першої думи означав для Іллі Шрага, як і для багатьох інших українських послів не тільки завершення плідного та насиченого етапу політичного життя, але й початок поневірян. За підписання Виборзької відозви Ілля Людвігович мусив відбути тримісячне тюремне ув'язнення, його позбавили права бути обраним до органів місцевого самоврядування. Попри всі перешкоди, Ілля Шраг активно працював на громадській ниві.

Помітне місце в його житті посіла Чернігівська «Просвіта», яка розпочала свою діяльність під головуванням Михайла Коцюбинського в січні 1907 року. У часи Першої світової війни Ілля Людвігович співпрацював з організаціями, які надавали допомогу біженцям з Галичини.

Іллі Шрагу належить значний внесок у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. Він брав активну участь у роботі провідного краєзнавчого осередку регіону – Чернігівської губернської архівної комісії (ЧАК). У травні 1903 року Іллю Шрага було обрано помічником голови ЧАК, і впродовж цілого року він фактично спрямовував усю її роботу. За дорученням ЧАК Ілля Людвігович готував покажчик статей історичного змісту, опублікованих у часописі «Черниговский листок», який протягом 1861–1863 років видавав Леонід Глібов.

Ілля Шраг був причетний до впорядкування ґрунтовної праці, присвяченої 30-річчю діяльності Чернігівської міської думи, а також «Програми для збирання відомостей археологічних, історичних та етнографічних по Чернігівській губернії», розісланої ЧАК на місця з метою пошуків краєзнавчих студій 1903 року.

Урешті-решт у березні 1904 року внаслідок гострого конфлікту з губернатором Ілля Людвігович відмовився від посади помічника голови ЧАК і вийшов із її складу.

Чимало зусиль доклав Ілля Шраг і для відкриття в Чернігові на основі великої колекції Василя Тарновського Музею українських старожитностей. Йому довелося настійливо переконувати не тільки земських гласних, але й членів губернського присутствія у земських та міських справах у доцільності й необхідності фінансування цього закладу.

Наприкінці 1917 року Ілля Людвігович увійшов до складу ініціативної групи, яка заснувала у Чернігові видавниче товариство «Сіверянська думка». Воно ставило собі за мету друкувати і видавати різного роду видання культурно-просвітнього характеру, переважно українською мовою.

Задовго до початку Української революції Ілля Шраг став живою легендою Чернігова, а його оселя перетворилася на справжній осередок українського життя.

У 1917 році у Чернігові, де Ілля Шраг користувався заслужено незаперечним авторитетом, його було обрано головою Чернігівського губернського комітету громадських організацій, гласним міської думи та губернського земства. Іллі Шрагу довелося очолити і Губернський виконавчий комітет. Численні обов'язки обтяжували немолоду й не дуже здорову людину. Але коли Ілля Людвігович поставив на засіданні Комітету питання про звільнення з посади голови, то більшістю голосів пропозиція була відхилена.

Багато сил забирала робота в Чернігівському окружному суді, головою якого призначили Іллю Шрага. Він також керував місцевим осередком партії соціалістів-федералістів і, по суті, очолював український рух у краї. Без перебільшення можна стверджувати, що значною мірою завдяки саме зусиллям цього діяча в Чернігові почалася українізація місцевих військових частин, було відновлено «Просвіту», засновано українську гімназію. Треба підкреслити, що перший Український з'їзд у Чернігові також відбувся за активної підтримки й особистої участі Іллі Людвіговича.

До Центральної Ради його обрали на Всеукраїнському національному конгресі, й Ілля Шраг працював у її комісіях, зокрема у постійній комісії для розробки проекту статуту автономії України. Ілля Людвігович мав повагу серед керівництва Української гетьманської держави. Улітку 1918 року Дмитро Дорошенко запропонував йому від імені гетьмана посаду прем'єр-міністра у новому складі гетьманського уряду, але через хворобу Ілля Шраг відмовився від неї.

Повалення гетьманського режиму, до якого в Іллі Людвіговича, поза всяким сумнівом, було двоїсте ставлення, сколихнуло в душі старого демократа нові надії. Але не так сталося, як гадалося. Місто опинилося в руках більшовиків. Дмитро

Дорошенко писав, що останні дні свого життя Ілля Шраг перебував під домашнім арештом.

Помер Ілля Людвігович 11 квітня 1919 року. Могила його не збереглася, бо й Вознесенська церква, поблизу якої його поховали, теж свого часу була зруйнована. Не збереглися до наших днів і седнівський та чернігівський будинки родини Шрагів.

Праці Іллі Шрага

1895

632. **Докладъ** губернскаго гласнаго И. Шрага о допущеніи преподаванія въ народныхъ школахъ на мѣстномъ народномъ языкѣ / И. Шрагъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1895. – № 1/3. – С. 720–731.

1902

633. **Александръ** Матвѣевичъ Лазаревскій : некрологъ / И. Шрагъ // Земскій сборникъ Черниговской губерніи. – 1902. – № 11. – С. 145–160.

1906

634. **Державна Дума**. Промови українських послів (з засідання 29 червня) : [промова посла Шрага] // Громадська думка. – 1906. – 4 лип. (№ 152). – С. 2.

635. **З подорожі** (від посла до Державної Думи) / І. Шраг // Громадська думка. – 1906. – 23 черв. (№ 143). – С. 1–2.

636. **На мѣстахъ** : заметки депутата / И. Шрагъ // Утренняя заря. – 1906. – 20 іюня. – С. 4 ; 24 іюня. – С. 1–2 ; 7 іюля. – С. 2.

Про заборону губернатором зустрічі І. Шрага зі своїми виборцями у Чернігові.

1919

637. **Автобіографія** / І. Шраг // Наше минуле. – 1919. – №1/2. – С. 124–140.

1997

638. **Доля** Чернігівської «Просвіти» / І. Шраг ; упоряд., передм.: Т. Демченко, В. Онищенко // Просвіта. – 1997. – 1 листоп. – С. 2.

Підпис : Черніговець.

1998

639. **Листи** відомих чернігівців до Д. Яворницького / [вступ. ст., прим. С. Абросимової] // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 111–116.

С. 113, 114 : Листи І. Шрага.

2004

640. **Спомини** про О. О. Русова / І. Шраг ; підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Рахна // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5/6. – С. 57–64.

641. «**Тягне** до участі у громадських справах...» : листи Іллі Шрага до Петра Стебницького / передм., прим. впоряд.: Т. П. Демченко, В. І. Онищенко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62–69.

Див. № 2.

Література про Іллю Шрага

1896

642. **Правила** о стипендії имени И. Л. Шрага // Земській сборникъ Черниговской губернии. – 1896. – № 2/3. – С. 3.

643. **Коваленко Г. І. Л. Шраг.** Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності / Г. Коваленко // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. 10, кн. VI. – С. 214–217.

1906

644. [**Грінченко Б.**] Посли до Державної думи. Ілля Шраг, посол до Державної думи од Чернігівщини / Б. Грінченко // Громадська думка. – 1906. – 18 квіт. (№ 87). – С. 1–2.

Підпис : Б. Г.

---

645. **Українська** парламентська група // Громадська думка. – 1906. – 1 трав. (№ 99). – С. 1.

Утворення в Державній думі укр. фракції на чолі з І. Шрагом.

1909

646. **Краткій** обзоръ дѣятельности Черниговскаго городского общественнаго управления за четырехлѣтіе (1905–1909 гг.). – Черніговъ : Типографія Губернскаго земства, 1909. – 116 с.

С. 6 : Про обрання І. Шрага депутатом Першої Державної думи від Чернігівської губернії у 1906 р.

1917

647. **Перший** Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). – Чернігів : Друкарня Чернігівського губерньського земства, 1917. – 64 с.

С. 3, 4, 8, 12, 20, 22, 36, 37, 40, 41 : Згадується І. Шраг.

1919

648. **Єфремов С.** Пам'яті І. Л. Шрага / С. Єфремов // Наше минуле. – 1919. – № 1/2. – С. 123–124.

649. [Могилянский]. Илья Людвигович Шраг : (некролог) / М. М. // Просвещение. – 1919. – № 2 (апр.). – С. 19–20.

1921

650. **Дорошенко Д.** Замітки до історії 1918 року на Україні / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – 1921. – Кн. 3. – Зб. 5/6. – С. 75–104.

С. 99, 100 : Згадується І. Шраг.

1928

651. **Грінченко М.** Чернігівська українська «Громада» : спогади / М. Грінченко, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – Київ, 1928. – С. 463–487.

С. 463, 465, 467–470, 472, 473, 475–477, 479, 480, 482–487 : Про І. Шрага.

1932

652. **Дорошенко Д.** Історія України 1917–1923 рр. : [у 2 т.] Т. 1 : Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1932. – 438, XXI с.

С. 50, 63, 66, 70, 109 : Про І. Шрага.

653. **Чикаленко Є.** Уривок з моїх споминів за 1917 р. / Є. Чикаленко. – Прага : Видання Фонду імені Є. Чикаленка, 1932. – 56 с.

С. 11, 54 : Згадується І. Шраг.

1955

654. **Чикаленко Є.** Спогади (1861–1907) = The Memoirs / Євген Чикаленко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. – 504 с.

С. 300, 305, 310–313, 316, 369, 370, 375, 383, 385, 386, 410, 411, 413, 414, 421, 422, 427, 430, 443, 444 : Про І. Шрага.

1975

655. **Коцюбинський М.** Твори : в 7-ми т. Т. 7 : Листи (1910–1913) / М. Коцюбинський. – Київ : Наукова думка, 1975. – 416 с.

С. 11, 13, 47, 48, 52, 58, 83, 86, 117, 124, 129, 143, 168, 169, 238, 268, 284, 308, 325, 337, 362 : Про І. Шрага.

1985

656. **Приймак Т.** Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року / Т. Приймак // Український історик. – 1985. – № 1/4. – С. 34–45.

С. 43, 44 : Згадується І. Шраг.

1989

657. **Спогади** про Михайла Коцюбинського / упоряд., післямова та прим. М. М. Потупейка. – 2-ге вид., допов. – Київ : Дніпро, 1989. – 278 с.

С. 46, 48, 60, 78, 86, 125, 138, 139, 195, 196, 223, 225, 226, 241, 261, 263 : Згадується І. Шраг.

1990

658. **Курас Г.** Батько Шраг / Г. Курас // Чернігівський вісник. – 1990. – 19 лип. – С. 2.

1991

659. **Коцюбинський Ю. М. М.** Коцюбинський та чернігівська «Громада» / Ю. Коцюбинський // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1991. – Вип. 2. – С. 80–85.

С. 81–83 : Згадується І. Шраг.

1993

660. **Демченко Т.** Ілля Шраг і українське відродження / Тамара Демченко, Валентина Онищенко // Старожитності. – 1993. – № 43/44. – С. 9.

661. **Демченко Т.** Ілля Шраг та українська культура / Т. Демченко, В. Онищенко // Літературний Чернігів. – 1993. – № 1. – С. 92–100.

662. **Демченко Т. І. Л.** Шраг – «славний український діяч» / Т. Демченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 95–103.

663. **Коваленко О. Б.** Участь І. Л. Шрага у краєзнавчому русі в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Б. Коваленко, А. А. Гапієнко // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 219–220.

664. **Онищенко В.** До питання про участь делегатів від Чернігівщини у роботі Першої Державної Думи / В. Онищенко, Т. Демченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 74–79.

С. 75, 77, 78 : Про І. Шрага.

1995

665. **Демченко Т.** Земські діячі Чернігівщини у боротьбі за впровадження української мови в початковій школі / Т. Демченко, В. Онищенко // Література та культура Полісся. –

Ніжин, 1995. – Вип. 6. – С. 152–160.

С. 154–159 : Про І. Шрага.

1996

666. **Грицак Я.** Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ : Генеза, 1996. – 360 с.

С. 89, 90 : Згадується І. Шраг.

667. **Українська** Центральна Рада: док. і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 берез. – 9 груд. 1917 р. / упоряд.: В. Ф. Верстюк [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1996. – 591 с.

С. 20, 58, 94, 173 : Згадується І. Шраг.

668. **Стрельський Г.** Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) // Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – Київ, 1996. – С. 159–162.

1997

669. **Демченко Т.** Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага / Т. Демченко, В. Онищенко // Літературний Чернігів. – 1997. – № 10. – С. 82–86.

670. **Зеленська Л.** Ганна Барвінок про Чернігівську «Просвіту» за листами до Іллі Шрага / Л. Зеленська // Сіверщина. – 1997. – 18 січ.

671. **Зеленська Л.** І. Шраг – громадський діяч: (до 150-річчя з дня народження І. Л. Шрага) / Л. Зеленська // Чернігівські відомості. – 1997. – 29 серп. – С. 6.

672. **І. Л. Шраг** : док. і матеріали / упоряд.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.

1998

673. **Демченко Т.** До питання про місце І. Шрага в українському національно-визвольному русі / Т. Демченко, В. Онищенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 11. – С. 136–138.

---

674. **Нагорнєва Н.** Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага / Н. Нагорнєва // Український історик. – 1998. – № 1/4. – С. 253–259.

1999

675. **Демченко Т.** На чолі української парламентської фракції: (до характеристики думської діяльності І. Шрага) / Т. Демченко, В. Онищенко // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії : зб. наук. пр. – Київ : Стилос, 1999. – С. 149–156.

676. **Демченко Т.** Чернігівщина початку ХХ ст. на сторінках української мемуаристики / Т. Демченко, В. Онищенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Київ, 1999. – С. 344–348.

С. 344–346 : Про І. Шрага.

677. **Шраг Ілля** Людвигович (1847–1919) – адвокат і громадський діяч // Особові фонди і архівні колекції, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області та його відділах в мм. Ніжині та Прилуках : [довідник] / Держ. архів Черніг. обл. – Чернігів, 1999. – С. 7–8.

2000

678. **Оніщенко О.** Юридична діяльність І. Шрага / Оксана Оніщенко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 76–79.

679. **Побірченко Н.** Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : монографія : у 2 кн. Кн. 2 : Громади Наддніпрянської України / Н. Побірченко. – Київ : Науковий світ, 2000. – 185 с.

С. 81, 83, 84, 87, 95–97, 99–101, 103, 104 : Про І. Шрага.

2002

680. **Демченко Т.** Автобіографія І. Шрага як джерело вивчення національно-визвольного руху в Україні / Т. Демченко, С. Капітова // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції : матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 50–55.

---

681. **Демченко Т.** Епістолярій фонду І. Шрага в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського як історичне джерело / Т. П. Демченко, В. І. Онищенко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 115–117.

682. **Половнікова С.** Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського мовою документів / С. Половнікова // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 19–27.

С. 22, 23 : Згадується І. Шраг.

683. **Ситий І.** Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. Ситий // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 46–50.

С. 46, 48, 49 : Про І. Шрага.

2003

684. **Бойко В.** 1917 рік на Чернігівщині : іст.-краєзнав. нарис / В. М. Бойко, Т. П. Демченко, О. В. Оніщенко. – Чернігів : Сіверянська думка, 2003. – 128 с.

С. 12, 21–23, 27, 32–36, 39, 40, 43, 73–75, 82, 85, 91, 96, 104 : Про І. Шрага.

685. **Демченко Т.** Батько і син Шраги / Т. Демченко, Г. Курас // Молода нація : альманах. – Київ, 2003. – № 1. – С. 8–33.

686. **Демченко Т.** Державотворча діяльність І. Шрага за доби Української революції (1917–1918 рр.) / Т. Демченко, Г. Курас // Літературний Чернігів. – 2003. – № 1. – С. 101–110.

2004

687. **Демченко Т.** «Батько Шраг» / Т. Демченко, Г. Курас // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 302–309.

688. **Кулінська С.** Чернігівська «Просвіта» за доби Української революції: рік 1917-й / С. Кулінська, Т. Демченко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

університету. Серія : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12. – С. 349–360.

С. 350, 351, 354, 358 : Про І. Шрага.

689. Сапон В. Седнів : іст.-краєзнав. етюди / В. Сапон. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2004. – 92 с.

С. 14, 60, 61, 64–66 : Про І. Шрага.

2007

690. Демченко Т. Що читала українська інтелігенція, або Список книжок І. Шрага / Т. Демченко, С. Капітова // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції : матеріали наук.-метод. семінару. – Чернігів, 2007. – Вип. 9. – С. 65–72.

2008

691. Демченко Т. Батько Шраг : [монографія] / Тамара Демченко. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 263 с. : фот.

692. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. Малюта. – Київ : Просвіта, 2008. – 840 с.

С. 60, 261, 770–773 : Про І. Шрага.

693. Мисюра О. Кониський Олександр Якович (1836–1900 рр.) / О. Мисюра. – Чернігів : Просвіта, 2008. – 200 с.

С. 25, 37, 43, 72, 75, 77, 78, 126, 146, 157 : Згадується І. Шраг.

2009

694. Попик В. Депутат Першої думи [І. Шраг] / В. Попик // Пам'ять століть. – 2009. – № 1/2. – С. 266.

2011

695. Демченко Т. Деякі нові дані про родину Іллі Шрага / Т. Демченко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 8–17.

696. Демченко Т. Ілля Шраг і Михайло Коцюбинський / Т. Демченко, М. Москаленко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 72–83.

---

697. **Єфремов С.** Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов ; упоряд., вступ. ст. І. Гирича. – Київ : Темпора, 2011. – 792 с.

С. 42, 375, 432, 433, 538, 540, 562, 684 : *Згадується І. Шраг.*

698. **Іваницька С.** Українська ліберально-демократична партійна еліта: колективний портрет (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / С. Іваницька. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 452 с.

С. 33, 67, 68, 77, 108, 127, 216, 222, 288, 341, 343, 344, 347, 351, 360, 361, 374, 397, 402, 413–416 : *Згадується І. Шраг.*

699. **Ісаєнко О.** Ілля Шраг та Василь Хижняков: порівняльна характеристика / О. Ісаєнко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 35–42.

700. **Листи** Олександра Кониського до Іллі Шрага / [упоряд., передм., прим. Т. П. Демченко, О. О. Мисюри]. – Чернігів : Просвіта, 2011. – 210 с.

701. **Шарпата Н.** Містечко Седнів – мала батьківщина Іллі Шрага / Н. Шарпата // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 4–8.

2012

702. **Демченко Т.** Матеріали особового фонду Іллі Шрага в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського як джерело вивчення культурної спадщини України / Т. Демченко // Ніжинська старовина. – 2012. – Вип. 14. – С. 114–121.

703. **Демченко Т.** На схилі віку: останній рік життя Іллі Шрага / Т. Демченко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 184–196.

---

704. **Демченко Т.** Одне його ім'я є дорогим... : «Батько» Шраг – видатний діяч національно-визвольного руху / Т. Демченко // День. – 2012. – 30 листоп.–1 груд. – С. 8.

705. **Леп'явко С.** Чернігів: історія міста / С. Леп'явко. – Київ : Темпора, 2012. – 431 с. : іл.

С. 250, 270, 293, 299–302, 312, 313, 316, 318, 319 :
Згадується І. Шраг.

2013

706. **Зайченко В.** Село Масани, яким воно було / Віра Зайченко. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – 184 с.

С. 16–17 : *Про рід Колодкевичів, з якого походила мати І. Шрага.*

707. **Літопис** доль та днів минулих / [редкол.: М. М. Ганжа та ін. ; упоряд.: Г. Г. Адруг-Дараган, С. М. Горобець, А. Л. Курданов]. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – 611 с. : іл.

С. 27, 28 : *Про І. Шрага.*

2014

708. **Ісаєнко О.** Доповідь І. Л. Шрага про запровадження української мови у народних школах (1893 р.) і події навколо неї: нові факти й висновки / О. Ісаєнко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 27–33.

709. **Рига Д.** До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у ХХ столітті / Данило Рига // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 241–248.

С. 244 : *Про І. Шрага, який навчався у цій гімназії.*

710. **Шандра В.** Ілля Людвигович Шраг у відстоюванні правомірності використання української мови / В. Шандра // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 18–26.

---

711. **Шевченко В.** «Автобіографія» Іллі Шрага як історичне джерело / В. Шевченко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 3–6.

2015

712. **Глизь І.** Ілля Шраг / І. Глизь // Історія України в особах. ХІХ століття / В. С. Шандра [та ін.]. – Київ : Україна, 2015. – С. 355–364.

713. **Каганова І. Я.** Внесок Іллі Шрага у створення та діяльність Чернігівської громадської бібліотеки / І. Я. Каганова // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 12 листоп. 2015 р. / ред.: Т. С. Кудласевич, І. В. Чеховська. – Київ, 2015. – С. 84–90.

714. **Соколюк Л. Д.** Портрети Михайла Жука першого чернігівського періоду (1905–1916) / Л. Д. Соколюк // Вісник ХДАДМ. – 2015. – № 6. – С. 102–117.

С. 105–108 : Згадується І. Шраг.

2016

715. **Демченко Т.** Ілля Шраг на чолі чернігівської громади Української партії соціалістів-федералістів (1917–1918 рр.) / Т. Демченко // Розумовські зустрічі : зб. наук. пр. / [редкол.: Є. І. Бородін та ін.]. – Чернігів, 2016. – Вип. 3. – С. 165–174.

716. **Демченко Т.** Українські діячі в земствах (на прикладі Чернігівського губернського земства) / Т. Демченко // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2016. – Вип. 17. – С. 137–143.

С. 141–143 : Про І. Шрага.

2017

717. **Демченко Т.** Уродженці Чернігівщини – діячі Української революції доби Центральної Ради у сучасній біографіці / Т. Демченко, І. Каганова // Українська біографістика. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 305–325.

С. 310, 313, 323 : Про І. Шрага.

2018

718. **Будинок Іллі Шрага** // Чернігів часів Української Революції 1917–1918 рр. : путівник / уклад. О. Ясенчук. – Мена, 2018. – С. 63–65.

719. **Демченко Т.** Події та постаті Української революції 1917–1921 рр. у листах до Іллі Шрага / Т. Демченко // Розумовські зустрічі : зб. наук. пр. – Чернігів, 2018. – № 5. – С. 84–92.

720. **Іваницька С.** Особистість Іллі Шрага в публіцистиці Сергія Єфремова в контексті «теорії поколінь» / Світлана Іваницька // Сіверянський літопис. – 2018. – № 1/2. – С. 259–272.

721. **Ляшко С.** Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської Академії наук / С. М. Ляшко. – Київ : НБУ ім. В. Вернадського, 2018. – 532 с.

С. 315, 316, 318, 319, 399, 401, 403, 405 : Про І. Шрага.

722. **Оніщенко О.** Ілля Шраг і театральне життя Чернігова у другій половині XIX ст. / Оксана Оніщенко // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / ред. О. Коваленко. – Чернігів, 2018. – Вип. 4. – С. 116–122.

723. **Соколюк Л.** Михайло Жук: мистець-літератор / Людмила Соколюк. – Харків : Олександр Савчук, 2018. – 256 с. : іл.

С. 29, 31, 39, 156, 225, 229, 230 : Згадується І. Шраг.

724. **Федько К.** Про що розповідають старі фотографії, або З історії чернігівської «Громади» / К. Федько // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів / ред. О. Коваленко. – Чернігів, 2018. – Вип. 4. – С. 178–190.

С. 178–181, 183–185 : Про І. Шрага.

2019

725. **Грицак Я.** Нариси історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – Київ : Yakaboo Publishing, 2019. – 656 с.

С. 167, 170 : Згадується І. Шраг.

---

726. **Демченко Т.** Моральні засади діячів українського руху: (на прикладі життя й діяльності Іллі Шрага) / Демченко Т. // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2019. – Вип. 20. – С. 220–226.

727. **Демченко Т.** Уроки одного життя : (на соті роковини Іллі Шрага) / Тамара Демченко // Літературний Чернігів. – 2019. – № 3. – С. 115–124.

728. **Кавунник В.** Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914) / Валентина Кавунник, Світлана Панькова // Михайло Грушевський: студії та джерела : у 2 кн. – Київ, 2019. – Кн. 1. – С. 175–409.

С. 283, 285, 291, 314, 317, 329, 332, 333, 343, 344, 348, 354, 388, 394, 402 : Згадується І. Шраг.

729. **Листи** Ганни Барвінок до Іллі Шрага : у 4 т. Т. 1 / [Черніг. літ.-мемор. музей-заповідник М. Коцюбинського] ; ред.: Г. П. Степанець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2019. – 444 с.

2020

730. **Демченко Т.** Друг єврейського народу [И. Л. Шраг] / Тамара Демченко, Григорій Курас // Тхія. – 2020. – 11 нояб. – С. 3.

731. **Демченко Т.** Чернігів і чернігівці в житті Михайла Коцюбинського / Т. Демченко, Л. Ясновська // Художній світ прози Михайла Коцюбинського : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 155-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 2020. – С. 35–47.

С. 37, 38, 41–44 : Про І. Шрага.

732. **Демченко Т.** Чернігівці в українському національно-визвольному русі на зламі ХІХ–ХХ ст.: до питання про кількість учасників / Демченко Т. // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2020. – Вип. 21. – С. 54–61.

С. 55–59 : Про І. Шрага.

733. **Грушевський М.** Щоденник (1902–1914) : у 2 т. Т. 1 (1902–1907) / М. Грушевський ; упоряд., вступ. ст., комент. С. Панькова ; наук. ред. І. Гирич. – Київ : НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. – 544 с.

С. 56, 114, 283, 287, 292, 294, 295, 297, 308, 391, 415, 478, 480, 493 : Згадується І. Шрага.

734. **Грушевський М.** Щоденник (1902–1914) : у 2 т. Т. 2 (1908–1914) / М. Грушевський ; упоряд., вступ. ст., комент. С. Панькова ; наук. ред. І. Гирич. – Київ : НАН України, Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2021. – 535 с.

С. 11, 214, 357, 393, 407, 408 : Згадується І. Шрага.

735. **Демченко Т.** Чернігово-Сіверщина та чернігівці у житті й науковій спадщині Михайла Грушевського / Т. Демченко // Михайло Грушевський : студії та джерела. – Київ, 2021. – Кн. 4. – С. 33–63.

С. 37, 41, 44–50, 52, 62 : Про І. Шрага.

736. **Дроботюк М.** Внесення змін до атрибуції художніх творів з колекції НХМУ / Марина Дроботюк // Мистецтво. Музей. Діалоги : наук. щорічник / Нац. худож. музей України ; редкол.: Ю. О. Литвинець [та ін.]. – Київ : НХМУ, 2021. – Вип. 1. – 296 с.

С. 112, 113 : Про портрет І. Шрага, написаний у 1916 році в Чернігові художником Фотієм Красицьким.

737. **Листи** Ганни Барвінок до Іллі Шрага : у 4 т. Т. 3 / [Черніг. літ.-мемор. музей-заповідник М. Коцюбинського] ; ред.: Г. П. Степанець, О. В. Мазко. – Чернігів : Десна Поліграф, 2021. – 496 с.

738. **Пилипенко В.** Історія однієї вулиці: вулиця Шевченка [в Чернігові] / В. Пилипенко, О. Бондар. – Чернігів : Десна, 2021. – 48 с.

С. 34–35 : Про будинок І. Шрага (не зберігся).

---

739. **Самойленко Г. В.** Пантелеймон Куліш і Ганна Барвінок: доля, Україна, любов (мотронівський період життя і творчості) : монографія / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2021. – 174 с.

С. 6, 100, 128, 147–151, 158, 160–163, 165 : Згадується І. Шраг.

740. **Сапон В.** Чернігівська старовина від Володимира Сапона : історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів : Десна Поліграф, 2021. – 160 с.

С. 27, 28, 64, 66, 85, 107, 115–117, 138 : Згадується І. Шраг.

2022

741. **Демченко Т.** Ілля Шраг як лідер державотворчих процесів на Чернігівщині 1917 р. / Демченко Т. П., Ясновська Л. В. // Розумовські зустрічі : зб. наук. пр. – Чернігів, 2022. – № 9. – С. 105–112.

742. **Євген** Чикаленко: у спогадах, враженнях, оцінках своїх сучасників / упоряд. та авт. передм. І. Старовойтенко. – Київ : Темпора, 2022. – 664 с.

С. 25, 75, 411, 421, 460, 465, 483, 489, 614 : Згадується І. Шраг.

743. **Терещенко Ю.** Довге ХІХ століття: спротив асиміляції / Юрій Терещенко. – Київ : Темпора, 2022. – 838 с.

С. 364, 500, 625, 630, 673, 677, 679 : Згадується І. Шраг.

2023

744. **Подвербний А.** Ілля Шраг – німець за походженням, що став прикладом справжнього українця / Андрій Подвербний // Сім днів. – 2023. – 25 трав. – С. 16 : фот.

***

745. **Ілля** Людвигович Шраг : біобібліогр. покажч. / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл.

орг. Нац. спілки краєзнавців України ; [уклад.: Т. П. Демченко, І. Я. Каганова, О. Б. Коваленко]. – Чернігів : [ЧОУНБ], 2023. – 117 с.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 50, 52, 70, 73, 82, 89, 101, 102, 114–116, 154, 156; № 22. – С. 34; № 33. – С. 34, 35, 95, 103, 160, 174; № 37. – С. 272, 273, 284, 285, 294, 318, 355, 356; № 53. – С. 8, 11, 31–38, 43–45, 47, 53, 56, 64, 90; № 65. – С. 158, 160, 161; № 95. – С. 35–38; № 103. – С. 81, 83, 103, 104, 106, 108, 112; № 151. – С. 38, 53, 55; № 156. – С. 251–282; № 159. – С. 17, 51, 95, 101, 105, 130, 188, 223; № 187. – С. 22–24, 113; № 315. – С. 57, 63, 67, 87, 88, 100, 102, 104, 105, 119, 180, 243; № 411. – С. 49, 101; № 596. – С. 10, 12, 15–17, 175, 305–312.

Щитков Єгор Васильович (1839–1891)

Єгор Щитков народився 3 листопада 1839 року. У 1863 році завершив навчання на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира. Професійний шлях службовця для Єгора Васильовича розпочався у віці 24 роки на посаді секретаря Чернігівського губернського акцизного управління, де за два роки він уже обіймав посаду старшого помічника наглядача акцизних зборів.

З 1869 по 1874 рік Єгор Щитков працював у Санкт-Петербурзькому окружному суді на посаді секретаря.

Наказом по Міністерству юстиції від 1874 року був призначений членом Чернігівського окружного суду. Треба зазначити, що саме цього року в Чернігівській губернії було створено Чернігівський та Ніжинський окружні суди. Чернігівський окружний суд був судом першої інстанції для всіх станів і розглядав справи, які не перебували у віданні мирових суддів.

У виданні «Памятная книжка на 1878 годъ. Губернскія и уѣздныя учрежденія Черниговской губерніи. Личный составъ должностныхъ лицъ показан по сведениямъ, доставленнымъ въ концъ 1877 года» зазначається, що Єгор Щитков у 1978 році мав чин колезького асесора Чернігівського окружного суду.

Єгор Васильович був обраний гласним Чернігівського повітового земського зібрання від землевласників з 1880 по 1883 роки.

Упродовж професійного шляху за сумлінну працю Єгор Щитков був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня, та Святої Анни 2-го ступеня. Також його зарахували до чину дійсного статського радника, що є свідченням його успішної кар'єри.

Єгор Васильович увійшов до когорти засновників Чернігівської громадської бібліотеки. На першому зібранні членів-засновників бібліотеки 1877 року Єгора Щиткова було обрано кандидатом у члени правління, а у 1879 році – членом правління книгозбірні. Постанова загальних зборів від 6 грудня 1881 року засвідчила прийняття пропозиції Єгора Щиткова про підвищення зарплатні бібліотекаркам до 40 рублів на місяць [№ 12, с. 9]. Був дотичний до діяльності книгозбірні і його брат Петро Васильович, відомий лікар Чернігівського повіту.

Помер Єгор Васильович 18 листопада 1891 року. В некролозі зазначено, що небіжчик Щитков належав до кращих діячів судового відомства і своїм сумлінним та уважним ставленням до службових обов'язків здобув ширу вдячність і цілком заслужену повагу товариства.

Література

1891

746. **Щитковъ** Егоръ Васильевичъ (некрологъ) // Черниговскіе губернскіе вѣдомости. – 1891. – № 93.

***

Див. також: № 12. – С. 9; № 13. – С. 5, 52, 70, 77; № 22. – С. 16.

Ясинський Ієронім Ієронімович (1850–1931)

Ієронім Ясинський – письменник, поет, журналіст, літературний критик та перекладач, драматург, видавець, мемуарист. Він народився 18 квітня 1850 року у Харкові. Батько Ієроніма Ясинського був адвокатом польського походження, мати – дочкою харківського поміщика, артилерійського полковника Максима Белінського.

У 1850 році батько майбутнього письменника отримав посаду в Чернігівській губернії. Тож дитячі та юнацькі роки Ієроніма Ясинського були тісно пов'язані з Чернігівщиною. Саме тут розпочалася його літературна діяльність: ще хлопчиком 11 років Ієронім почав писати вірші. А першими його вдячними слухачами були гості музично-літературних вечірок, які часто влаштовував батько у своєму будинку.

Початкову освіту Ясинський здобув удома, а згодом продовжив її у стінах Київської, Ніжинської та Чернігівської гімназій. У своїх спогадах він дуже схвально відгукувався про навчання в Чернігові. Особливо відзначав викладача словесності Миколу Вербицького-Антіоха та вчителів Миколу і Митрофана Константиновичів. Саме завдяки цим людям, на переконання Ієроніма Ясинського, у стінах гімназії процвітала любов та увага до книги.

Але окрім читання юнака вабила і наука. Викладач Митрофан Константинович дозволив Ієроніму влаштувати в кабінеті фізики хімічну лабораторію, проводити там досліди та читати лекції з хімії для гімназистів молодших класів. Таким чином, по закінченню Чернігівської чоловічої гімназії перед Ясинським не стояла проблема вибору майбутнього фаху.

З 1868 року він навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського, а потім – Санкт-Петербурзького університету, але курсу не закінчив. У 1871 році, уклавши шлюб з учителькою музики Вірою Івановою, вимушений був покинути навчання і вирішив присвятити себе журналістиці.

У пошуках заробітку сім'я виїхала до Петербурга. Але постійної роботи Ієронімові Ясинському так і не вдалося знайти, тож через матеріальну скруту в 1872 році він вимушений був повернутися до Чернігова, де влаштувався до акцизного управління та редакції «Губернского земского сборника», а згодом працював секретарем чернігівської земської управи. У цей же час у «Петербургом листке» під різними псевдонімами (загалом у Ясинського їх було понад 30: Максим Белінський, М. Чуносів, Орест Ядовіткін, Кіфа, Незалежний та ін.) публікував низку своїх ранніх оповідань.

У 1877 році Ієронім Ясинський став одним із засновників Чернігівської громадської бібліотеки, пожертвувавши для неї 37 рублів 50 копійок (7 рублів грошима та 30 рублів 50 копійок – виданнями). Ієронім Ієронімович володів відмінною колекцією книг, які він подарував бібліотеці, оскільки збирався надовго полишити Чернігів. Річ у тому, що в 1877 році його шлюб із Вірою Івановою розпався, і Ясинський разом зі своєю цивільною дружиною, перекладачкою М. Астрономовою-Дубровиною, виїхав із Чернігова. Працював у різних журналах та газетах: «Будильник», «Слово», «Природа и охота». У часописах друкував свої науково-популярні статті з фізики, хімії, астрономії, етнографії. У той же час заявив про себе як про талановитого письменника. Дослідники нарахували близько 7000 назв статей, віршів, оповідань Ясинського, які були надруковані в найкращих періодичних виданнях того часу.

У 1888–1889 роках побачило світ «Полное собрание повестей и рассказов» Ієроніма Ясинського в 4-х томах,

---

«Собрание романов» у 3-х томах та збірка віршів. Особливу цінність для чернігівців становить книга спогадів, написана ним наприкінці життя, під назвою «Роман моеї життя» (1926), у якій багато сторінок присвячено Чернігову та чернігівцям.

Перу Ієроніма Ясинського належать і літературні переклади творів Вільяма Теккерея, Марка Твена, Артура Конан Дойла, Теофіля Готье та інших відомих письменників.

Він активно займався і редакторською діяльністю. Був членом редакції журналу «Слово», редактором газети «Биржевые Ведомости», з 1900 року – видавець та редактор «Ежемесячных сочинений», засновник журналу «Беседа» і збірки репродукцій різних картин під назвою «Живописец» тощо.

У 1918–1925 роках Ієронім Ясинський був технічним співробітником бібліотеки Держвидаву, писав науково-фантастичні оповідання для дітей.

Останні роки життя Ієроніма Ієронімовича минули в самотності. Помер Ієронім Ясинський 31 грудня 1931 року.

Твори Ієроніма Ясинського

1885

747. **Кієвські** разказы / Максимъ Бѣлинскій [Ясинский И. И.]. – Кієвъ : Типографія Г. Л. Фронцкевича, 1885. – 224 с.

1886

748. **Иринархъ** Плутарховъ : романъ / Максимъ Бѣлинскій [Ясинский И. И.] // Наблюдатель. – 1886. – № 3. – С. 5–18 ; № 4. – С. 5–28 ; № 5. – С. 5–37 ; № 6. – С. 5–47 ; № 7. – С. 5–33.

749. **Путеводная** звѣзда : романъ / Максимъ Бѣлинскій [Ясинский И. И.]. – Кієвъ : Типографія Петра Барскаго. – 1886. – 170 с.

750. **Сиреневая** поэма / И. И. Ясинскій. – Кієвъ : Типографія Г. Л. Фронцкевича, 1886. – 46 с.

1887

751. **Върочка** ; Спящая красавица ; Тенденціозна прогулка : повести и разказы / І. І. Ясинскій. – Санктъ-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1887. – 244 с.

1888

752. **Полное** собраніе повѣстей и разказовъ : въ 4 т. Т. 1 : 1879–1881 / І. І. Ясинскій. – Санктъ-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 458 с.

753. **Полное** собраніе повѣстей и разказовъ : въ 4 т. Т. 2 : 1882–1883 / І. І. Ясинскій. – Санктъ-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 464 с.

754. **Полное** собраніе повѣстей и разказовъ : въ 4 т. Т. 3 : 1883–1884 / І. І. Ясинскій. – Санктъ-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 555 с.

755. **Полное** собраніе повѣстей и разказовъ : въ 4 т. Т. 4 : 1885–1886 / І. І. Ясинскій. – Санктъ-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1888. – 524 с.

756. **Стихотворенія** / І. І. Ясинскій. – Санктъ-Петербургъ : Экспресъ В. Борозина, 1888. – 62 с.

1900

757. **1 Марта** 1881 : романъ / І. І. Ясинскій // Ежемѣсячные сочиненія. – 1900. – Т. 1, № 1. – С. 49–62 ; № 2/3. – С. 147–163 ; № 4. – С. 285–306 ; Т. 2, № 5/6. – С. 121–136 ; № 7. – С. 215–229 ; № 8. – С. 303–318 ; Т. 3, № 9. – С. 75–80 ; № 10. – С. 157–166 ; № 11. – С. 254–270 ; № 12. – С. 345–377.

1902

758. **Ниточка** : романъ / Максимъ Бѣлинскій [Ясинскій И. И.] // Сѣверъ. – 1902. – №№ 1–15.

1905

759. **Бѣлая** Листвень : романъ / Максимъ Бѣлинскій [Ясинскій И. И.] // Сѣверъ. – 1905. – №№ 1–18.

1906

760. **Бѣлая** горячка : романъ / Независимый [Ясинский И. И.] // Бесѣда. – 1906. – №№ 3–8, 10.

1926

761. **Роман** моей жизни. Книга воспоминаний / И. И. Ясинский. – Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1926. – 360 с.

Література про Ієроніма Ясинського

1893

762. **Медведскій К. П.** Современные литературные дѣятели. I. I. Ясинскій / К. П. Медведскій // Историческій вѣстникъ. – 1893. – № 5. – С. 413.

1911

763. **Г. Л. И.** Торжественное чествованіе I. I. Ясинскаго. По случаю 40-лѣтія его литературной дѣятельности / Г. Л. И. [Глинскій Б. Б.] // Историческій вѣстникъ. – 1911. – № 2. – С. 624–709.

2003

764. **Нымм Е.** Литературная позиция Иеронима Ясинского (1880–1890-е годы) / Елена Нымм. – Tartu : Tartu university press, 2003. – 170 с.

2010

765. **Мовчан Р.** Самі про себе: автобіографії українських письменників 1920-х років / Раїса Мовчан // Слово і Час. – 2010. – № 11. – С. 79–89.

С. 80 : Згадується I. Ясинський як редактор журналу «Беседа».

2014

766. **Рига Д.** До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії

у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у ХХ столітті / Данило Рига // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 241–248.

С. 245 : Про І. Ясинського.

2015

767. **Гейда О.** Епістолярій Євгенії та Івана Спаських в особовому фонді Дмитра Бочкова / Ольга Гейда // Ніжинська старовина. – 2015. – Вип. 19 (22). – С. 23–32.

С. 26, 31 : Про І. Ясинського.

2020

768. **Київські** адреси Михайла Врубеля / упоряд.: Наталія Агеева, Ольга Друг. – Київ : Антиквар, 2020. – 120 с.

С. 18, 21, 23, 24 : Про І. Ясинського.

***

Див. також: № 13. – С. 8, 52, 167; № 151. – С. 207; № 263. – С. 174, 212; № 280. – С. 31, 34–36, 39, 41.

Іменний покажчик

(Включено прізвища авторів, укладачів, а також осіб, яким присвячено матеріали. Номери, що відносяться до прізвищ осіб, яким присвячені матеріали, наводяться в дужках)

А

Абросимова С. 639
Агеєва Н. 768
Адам'юк А. А. 586
Адруг-Дараган Г. Г. 227, 707
Аліференко (Сікорська) І. М. 5, 13
Андреєва-Дельмас Л. О. (565)
Антіох-Вербицький М. А. (73)
Антоненко П. 489
Антонець Н. 498
Арендар Г. 297
Аркас М. (441)
Артемова Л. В. 448
Артимишин П. 538
Аскерова Л. С. 94
Астаф'єв О. Г. 53

Б

Багалій Д. І. 135
Баженов Л. В. 139
Базильчук С. 449
Баран-Ходоровська К. М. (13)
Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш О. М.) (670), (729), (737), (739)
Бекман Я. М. (147)
Бельман С. Г. 240, 376, 610
Беляєва Л. 214

Березівська Л. Д. 442
Берзін П. 265
Белікова Г. 280, 291
Білий Я. М. 17, (13, 18–21)
Білик [П]. 135
Білокінь С. І. 183
Білопольський М. Ф. (13, 22–26)
Блакитний М. 71, 237
Бобир О. В. 475
Богданець-Білоskalенко Н. І. 478
Богущ А. 513
Бойко В. 103, 450, 684
Боляк О. С. 365, 564
Бондар О. М. 607, 738
Борисенко В. 453
Борисова З. 451
Бородін Є. І. 715
Бореук О. М. (13, 27–39)
Бочков Д. (767)
Бракер Н. 256, 259
Будзар М. 65
Булах С. М. 20
Бундак О. А. 499

В

Варзар В. Є. 40–47, 307, 308, (13, 48–68, 315)

- Демченко Т. П. 10, 197, 222, 236,
267, 268, 455, 638, 641, 660–662,
664, 665, 669, 672, 673, 675, 676,
680, 681, 684–688, 690, 691, 695,
696, 700, 702–704, 715–717, 719,
726, 727, 730–732, 735, 741, 745
Джус О. 415, 416, 433, 436, 438,
516, 531, 536
Дзюба І. М. 20, 262
Дмитренко Н. 21
Доркєну А. М. 488, 491
Дорошенко Г. 3
Дорошенко Д. 257, 332, 650, 652
Дорошенко Н. 420
Дорошок Н. 59, 157, 626, 628–630
Драгоманов М. П. (406)
Дроботюк М. 736
Дроздов В. 272
Дроздов Й. Г. 3
Друг О. 768
Дубовик Л. М. 13
Дудко В. 568
Дурново М. М. (253)
Дяков І. 517
- Є**
- Євдокименко І. 511
Єлісеєва М. 608
Єременко А. К. (13, 22)
Єрмак В. 390, 479, 500
Єфименко О. Я. (135), (142)
Єфименко П. С. 104–133, (13, 33,
61, 132, 134–147, 382, 582)
Єфремов С. 648, 697, (720)
- Ж**
- Жєбуньов Л. М. 309, 319
Житецький Г. 341
Житецький І. 325
Жук А. 334
Жук М. (714), (723)
Журавель С. 518
Журавльова Т. 218, 266
- З**
- Зайченко В. 706
Зайченко І. В. 419, 422, 431, 456,
492, 541
Захарова А. О. 528
Зелєньська Л. І. 425, 670, 671
Зубок С. В. 309
- І**
- Іваницька С. 301, 384, 387, 698,
720
Іванов Д. 391
Іванов І. 3
Іванюк Г. 519
Івах С. 439
Іващенко О. 434
Ілляшенко Е. 578
Індутна Г. 457
Ісаєнко О. 603, 699, 708
Іскорко-Гнатєнко В. 605
- К**
- Кавунник В. 728
Каганова І. Я. 199, 374, 579, 713,
717, 745
Казіміров Д. 103
Калита В. Б. 527

- Калібаба Д. 184
- Калуська Л. В. 485
- Капітова С. 680, 690
- Карнабед А. 277, 284, 289, 294
- Карпінський О. П. (6, 13, 51, 53, 61, 65, 70, 148–161, 400, 414, 582, 690)
- Катренко А. М. 30, 335, 346, 349
- Кириченко В. 50
- Кисіль О. 28
- Ківлицький Є. О. (132)
- Ківшар Т. 423
- Кізченко В. 347
- Кістяківський О. Ф. 151, 263, (265)
- Клековкін О. 39
- Клименко Н. М. 143
- Клімова О. В. 486
- Клопот В. 486
- Коваленко Г. 646
- Коваленко Є. І. 412, 413, 417, 418, 425, 429, 435
- Коваленко О. Б. 13, 199, 223, 228, 300, 578, 583, 584, 596, 601, 606, 663, 695, 696, 701, 703, 708, 710, 711, 722, 724, 745
- Коваленко Ольга О. 196
- Коваль О. 532
- Ковальов Є. 65
- Кониський О. Я. (134), (573), (693), (700)
- Конончук Т. 453, 458
- Константинович М. О. 162–167, (4, 9, 13, 22, 35, 52, 53, 58, 59, 61, 63, 65, 103, 150, 157, 168–199, 280, 315, 400, 411, 414, 582, 596, 637, 690)
- Корвін-Піотровський К. В. 75, 77–79
- Корнейчик І. І. 138
- Корновенко С. В. 444
- Коропатник М. М. 502, 503, 505, 507
- Косменко Ф. Д. (13)
- Котельницький Н. А. 14, 16, 63, 66, 612, 613
- Коцюба О. 29
- Коцюбинська В. У. 3, (431)
- Коцюбинська Н. 567
- Коцюбинський М. М. (383), (431), 655, (657), (659), (696), (731)
- Коцюбинський Ю. 659
- Кочерга С. О. 459
- Кошарний П. 288
- Крип'якевич І. П. 337
- Кугутяк М. 538
- Кудласевич Т. С. 713
- Кудрицький А. В. 182, 278
- Кузнецова В. 235
- Кузь В. 501
- Кулінська С. 688
- Куліш П. О. (33), (739)
- Кулябка М. М. (13, 22, 200–202)
- Курас Г. 658, 684–686, 730
- Курач С. 302
- Курданов А. Л. 72, 227, 596, 601, 606, 707

-
- Л**
- Лабінський М. Г. 278
- Лавриненко Д. І. 203, (13, 22, 25, 33, 79, 80, 82–85, 95, 204–209, 596)
- Лагода І. М. 210–212, (13, 33, 35, 53, 95, 213–215, 596)
- Лазаревський О. М. (106), (370), (633)
- Лазечко П. 441
- Ланько Н. О. 490, 502, 542
- Ларіонов П. 279
- Ласкоронський А. П. 216, (12, 13, 92, 217, 218, 596, 713, 761)
- Лебединцев Ф. Г. (132)
- Леп'явко С. 103, 705
- Лизогуб І. А. (13, 22, 75, 219–227, 596, 690)
- Лизогуб С. В. (225)
- Лизогуб Ф. А. (221), (223), (224)
- Лисенко І. В. 460, 503, 581
- Лисенко М. В. (225)
- Литвинець Ю. О. 736
- Личуха І. 305
- Ліндфорс К. Я. (13, 192, 228–231, 315, 411, 414)
- Ліндфорс М. Ф. (13, 228, 383, 411, 414, 430, 456, 458, 499, 523)
- Ліндфорс О. Ф. (192), (231)
- Ліндфорс-Михалевич Н. 426
- Ліневич Г. К. 68
- Лобода І. С. 333
- Лога Т. В. 488, 491
- Лозовський Б. 273, 336
- Лопуцький Г. Ф. (13)
- Лотоцький О. 329, 330, (728)
- Луговська Т. С. 227
- Луцька В. 239
- Ляшко С. М. 141, 721
- М**
- Мазко О. В. 737
- Майшев О. 161
- Макарова Г. Г. 527
- Макієнко О. А. 627
- Малюта О. 692
- Маркельс І. К. (13, 93, 95, 232–244)
- Мафтин Л. В. 461
- Мацібора Н. Г. 520
- Медведський К. П. 762
- Медвідь Л. 543
- Мекшун Л. 54, 56, 57, 359, 367
- Мельник О. 504, 508
- Менчиць В. (261)
- Милиця Ю. 575, 576
- Милов Г. 178
- Милорадович Г. О. 25, 70, 245, 246, 249, 264, 270
- Милорадович К. Д. (12, 13, 22, 62, 95, 219, 245–250, 596)
- Милорадович М. А. (245)
- Милорадович М. М. 251–255, (13, 22, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 205, 219, 246, 249, 596)
- Мисюра О. 573, 693, 700
- Михалевич О. І. (13, 256–262, 315, 414)

-
- Михалевич-Рудакевич О. 230   Нахлік О. М. 33
 Міден Е. Л. 223, 226   Неслов В. І. 269
 Міленіна Г. С. 512   Неслов К. П. (13, 269)
 Мілов Г. 178   Неплюєв М. І. (194), (250)
 Міхно П. М. (13, 78, 263, 761)   Нечасв П. П. (13, 761)
 Мовчан Р. 765   Нимм О. 764
 Могилянський А. П. 217   Нікітін Ю. 8
 Могилянський М. М. 148, 320,   Ніколаєва Г. (33)
 562, 649   Новак А. 609
 Могилянський М. Я. (13, 151,   Носко М. О. 480, 521
 263, 264–266)   **О**
 Модзалевський В. Л. 97, 177, 219   Огієнко Д. П. 481
 Мойсієнко В. М. 346, 369   Олійник Н. А. 463, 494
 Мокієвський-Зубок С. В. (6, 13,   Омельчук В. Ю. 208
 238, 267, 268, 596)   Онищенко В. І. 638, 641, 661,
 Молочко С. 290   664, 665, 669, 672, 674, 675, 680,
 Монтессорі М. (512)   691
 Моргун О. 150   Онищенко О. С. 365, 482
 Морозов А. Г. 444   Оніщенко О. В. 677, 683, 722
 Морозов В. 574   Опанасенко В. 353
 Морозова А. В. 9, 100, 101, 201,   Опанасенко Н. І. 464
 285, 586   Острякова О. 298
 Морозова О. О. 493   **П**
 Москаленко М. 396, (696)   Павленко С. 495
     Н   Павлишин О. 538
 Навроцький М. І. (13, 75, 82, 83,   Павловський І. Ф. 98
 84, 596)   Палієнко М. 350
 Нагачевська З. 415, 416, 462   Пантюк Т. І. 465
 Нагорнева Н. 674   Панькова С. 728, 733, 734
 Найда О. 537   Папакін Г. 185
 Населевець Н. 55   Перерва О. А. 454
 Науменко В. П. 321, 323, 382   Петлюра С. 446
 Нахлік Є. К. 33   Петров С. Й. 208

-
- Петров С. С. 208
 Петрук Б. В. 349
 Петрункевич І. 202
 Пилипенко В. 738
 Пилипчук Р. 39
 Пироженко Л. В. 466
 Підкова І. З. 440
 Пінчук І. М. 412, 413, 429
 Побірченко Н. С. 351, 679
 Подвербний А. 306, 547, 614, 744
 Подкур А. 578
 Подобєд О. 533
 Полетун Н. М. 100
 Половець В. 224
 Половнікова С. О. 92, 152, 276, 577, 681
 Полонська-Василенко Н. 338
 Поляков І. М. (13, 22, 79, 81, 82, 83, 84, 596, 761)
 Помаз В. 631
 Попелюк О. 487
 Попик В. 694
 Портнова Т. 145
 Потапова М. Ю. 393
 Потебня О. О. (403)
 Потій Н. 505
 Потупейко М. М. 657
 Приймак Т. 656
 Прима А. 611
 Прімерова О. К. 395
 Проніков О. К. 26
 Проніна Т. 73, 286
 Проскура О. В. 411, 424
- Проценко М. Я. (13, 75, 79, 81, 82, 83, 270)
 Пчілка Олена (Косач О. П.) (605)
- Р**
- Рахно О. Я. 11, 13, 60, 62, 156, 158, 159, 190–195, 199, 209, 228, 229, 250, 300, 315, 343, 344, 348, 352, 354–358, 360–364, 368, 370–378, 380, 381, 383, 385, 391, 397, 398, 431, 467, 553, 579, 583, 584, 596, 601, 602, 604, 606, 640
 Рацул А. 523
 Рашевський І. Г. (13, 22, 53, 61, 271–306, 411, 525)
 Реєнт О. П. 444
 Резніченко І. Г. 386, 388, 389, 392
 Рибак О. 440
 Рига Д. 198, 709, 766
 Рогова П. І. 482, 496, 506
 Рожнятовська О. А. 379
 Романів О. 19
 Русанов Ю. 51, 345
 Русов О. О. 2, 41, 42, 307–315, (13, 17, 47, 51, 52, 53, 180, 316–400, 431, 438, 737), (640)
 Русов Ю. 544
 Русова С. Ф. 316, 324, 331, (377), 401–419, (13, 420–547), (562)
- С**
- Савчук Б. 437
 Саєнко В. М. 140
 Самойленко Г. В. 34, 35, 37, 53, 61, 186, 570–572, 739

- Самохіна Н. 93, 220, 222, 225, 577 553, 596)
- Сапон В. М. 187, 287, 296, 303, 688, 740 Солонікова В. 391
- Свєчин О. О. 3 Сорохтеш Л. С. 470
- Світенок М. 58 Спаська Є. (767)
- Світленко С. І. 146, 147, 399, 582, 585 Спаський І. (767)
- Семяновський О. С. 620, 621 Стариков Г. М. 142
- Сергійчук В. 414 Старовойтенко І. 742
- Середенко Г. 242 Стебницький П. Я. (641)
- Семіколенова С. В. 395 Степаненко Н. 149
- Сиваченко М. Є. 167, 181, 213 Степанець Г. П. 729, 737
- Сидоренко Н. М. 36 Страховський Т. М. (13, 22, 92, 95, 596)
- Синекоп Л. 468 Стрельський Г. 668
- Синельник І. 295 Стрижак А. В. 445
- Сисоєва С. О. 443 Студьонова Л. В. 6, 67, 99, 374, 400, 525, 539, 565, 566, 580
- Ситенський О. Я. (13, 75, 81, 82, 83, 84, 761) Ступін М. М. (265)
- Ситий І. 683 Сусло Н. 275
- Сідаш Н. Ф. 410 Сухомлинська О. В. 427, 442, 447, 471
- Січкара А. 524
- Сковорода Г. С. (402) **Т**
- Скоропадські, український козацький рід XVII–XX ст. (185) Таран О. М. 417, 418
- Слобожаніна Н. П. 102, 188, 469 Таранушенко С. А. 183
- Смолій В. 347 Тарасенко О. 268
- Соболь Ю. О. 74 Терещенко Д. 65
- Соколов В. 15 Терещенко О. 74
- Соколова І. В. 443 Терещенко Ю. 743
- Соколюк Л. Д. 714, 723, Тимошенко Т. 221
- Соловей М. В. 534 Тищенко М. 391
- Солонина П. М. 548–552, (13, 22, 53, 65, 70, 75, 95, 238, 315, 181, 187, 188, 326, 414, 554–586, 596, 637, 690)

- Ткаченко М. 327
Тобілевич С. 258
Томазов В. 189
Трощинський Д. А. 24
Трубайчук А. 668
Турчин О. 483
Тютюнник Є. 497
- У**
- Уманець Ф. М. (158)
- Ф**
- Федоренко Н. 292
Федоренко П. 180, 328
Федорович А. 322
Федько К. 724
Феофілова Л. В. 7, 186, 371, 567
Філімонов Є. С. 620, 621
Філімонова Т. В. 472
Філоретова Л. 260
- Х**
- Хижняков В. М. 172, 554, 587–596, (13, 22, 53, 63, 65, 156, 400, 564, 597–614, 699)
Холмській А. И. 205
Хоткевич Г. 135
- Ц**
- Ціборовський О. М. 262
- Ч**
- Чекотовський Е. В. 393
Чепіль М. М. 529
Чепурний В. 526
Червінський П. П. 41, 42, 307, 308, 615–623, (13, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 67,
- 103, 145, 150, 157, 393, 400, 624–631, 761)
Черненко О. 299
Чеховська І. В. 713
Чикаленко Є. Х. (257), (441), 653, 654, (742)
Чубинський П. П. 27, (120)
Чупира Ю. І. 473
Чуткий А. 394
- Ш**
- Шалиганова А. Л. 144
Шандра В. С. 710, 712
Шара Л. М. 95, 96, 215, 238, 240, 241, 243
Шаров І. 474
Шарпата Н. 701
Шевелів Б. 179
Шевченко Т. Г. (391)
Шевченко В. М. 202, 340, 342, 366, 382, 391, 672, 711
Шишацький-Ілліч О. В. (132)
Шкільник М. 421
Шликевич А. П. 620, 621
Шостак Я. Я. (265)
Шраг І. Л. 2, 314, 373, 632–641, (13, 22, 33, 37, 53, 65, 95, 103, 151, 156, 159, 187, 315, 411, 596, 642–745)
Шуст Р. М. 440
- Щ**
- Щитков Є. В. (12, 13, 22, 746)
- Ю**
- Юцевич П. 231

Я

Яворницький Д. І. (639)

Якименко С. І. 512

Якимович Б. З. 337

Ярмак Н. 507

Ясенчук О. 717

Ясинський І. І. 747–761, (13, 151,
263, 280, 762–768)

Ясна Н. С. 244

Ясновська Л. 731, 741

Зміст

Соболь Ю. О., директор Черніг. ОУНБ імені Софії та Олександра Русових. Від громадської до обласної універсальної наукової бібліотеки.....	3
Від укладачів	7
З історії чернігівської громадської бібліотеки.....	9
Біля витоків чернігівської громадської бібліотеки	12
Баран-Ходоровська Катерина Михайлівна	13
Білий Яків Мойсейович	13
Білопольський Микола Федорович	18
Борсук Олімпіада Миколаївна	21
Варзар Василь Єгорович	26
Варзар Єгор Олександрович	36
Ващенко-Захарченко Павло Олександрович	38
Вербицька Катерина Федорівна	38
Гаврилов Михайло Степанович.....	42
Григор'єв Костянтин Миколайович	42
Гуляницький Адам Фадейович.....	43
Гутман Володимир Петрович	44
Дараган Михайло Петрович	53
Єременко Ананій Карпович	58
Єфименко Петро Савич	59
Карпінський Олександр Павлович	69
Константинович Микола Олександрович.....	76
Косменко Феодосій Дмитрович.....	90
Кулябка Микола Миколайович	90
Лавриненко Данило Іванович	92
Лагода Іван Миколайович	98
Ласкоронський Андрій Петрович	104

Лизогуб Ілля Андрійович	108
Ліндфорс Катерина Яківна	114
Ліндфорс Марія Федорівна	118
Лопуцький Григорій Федорович.....	123
Маркельс Ісаак Кальманович	123
Милорадович Костянтин Дмитрович	131
Милорадович Микола Миколайович	134
Михалевич Опанас Іванович	137
Міхно Павло Миколайович	142
Могилянський Михайло Якович	143
Мокієвський-Зубок Степан Васильович	148
Навроцький Микола Іванович.....	151
Неслов Костянтин Павлович.....	152
Нечаєв Павло Петрович.....	153
Поляков Іван Миколайович.....	154
Проценко Микола Якович	155
Рашевський Іван Григорович	156
Русов Олександр Олександрович.....	166
Русова Софія Федорівна	190
Ситенський Олексій Якович	217
Солонина Петро Миколайович	218
Страховський Тимофій Михайлович	223
Тишинський Олександр Амфіанович.....	224
Хижняков Василь Михайлович	235
Червінський Петро Петрович	244
Шраг Ілля Людвігович	250
Щитков Єгор Васильович	272
Ясинський Ієронім Ієронімович	274
Іменний покажчик.....	280

Довідкове видання

Засновники Чернігівської громадської бібліотеки

Бібліографічний покажчик

Укладачі:	О. І. Іваненко О. М. Плаунова
Літературний редактор	С. В. Сусленко
Науковий редактор	В. М. Примак
Відповідальний за випуск	Ю. О. Соболю
Комп'ютерний набір	О. І. Іваненко
Макетування	І. В. Розумій

Ризограф ОУНБ імені Софії та Олександра Русових
Тираж 50 прим.

Видавець і виготовлювач
КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека
імені Софії та Олександра Русових»
проспект Миру, 41, м. Чернігів, 14002
e-mail: chounb@ukr.net

ЧЕРНИГОВСКІЯ ГУБЕРНСКІЯ ВѢДОМОСТИ

1854 г. № 1

КАТАЛОГЪ КНИГЪ

ВЪ Полковъ ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ

Въ Полковъ Черниговской

Общественной Библиотеки

По

самой

основ

волок

раздѣ

въ чл

И.

Изданіе

и составленъ
Черниговской губерніи. Границы полка бы
къ С. полки: Стародубскій и Чер
онскій; къ З. полкъ Киевскій; къ
полкъ Прилуцкій; къ В. же Н
полкъ прилегалъ къ Бѣлого
му наместничеству. Полкъ этотъ
однѣмъ изъ обширнѣйшихъ пол
Восточной Малороссіи и заклю
къ себѣ болѣе 20-ти сотенъ
эти омаи: 4. Нѣжинскихъ пол
Борзенскихъ, Кролевец
Истуринская, Комотар
Баринская, Чан